

INTERNATIONAL
JOURNAL OF
ECONOMICS
POLITICS
HUMANITIES AND
SOCIAL SCIENCES

Volume: 09
Issue: 2

Spring 2026

e-ISSN: 2636-8137

www.ijephss.com

Sayfa
(Page)

İçindekiler (Table of Contents)

- ii-iii Dergi Hakkında (About Journal)
iv Editör Ekibi (Editorial Team)
v Alan Editörleri (Subject Editorial Board)
vi Yayın Kurulu (Editorial Board)
vii Bilim ve Danışma Kurulu (Science and Advisory Board)

Araştırma Makaleleri / Research Articles

- 148-164 II. Abdülhamid'in Danışmanı Seyyid Fazıl Alavi Paşa ve Arap Yarımadası'nın Güneyine Dair Tasavvuru
Sayyid Fadl Alawi Pasha, The Advisor To Abdulhamid II, and His Vision For The Southern Arabian Peninsula
Recep Kılıç
- 165-180 Azerbaycan'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Ekonomik İlişkilerinin TOPSİS Yöntemiyle Karşılaştırmalı Analizi: 1997-2023 Dönemi
Comparative Analysis of Azerbaijan's Economic Relations with Central Asian Turkic Republics Using the TOPSIS Method: 1997-2023 Period
Farid Shirinov
- 181-204 Sosyal Medya Bağımlılığının Uyku Bozukluğu ve Mental İyi Oluş Üzerindeki Etkileri: Yetişkin Bireyler Üzerine Bir İnceleme
The Effects of Social Media Addiction on Sleep Disorders and Mental Well-Being: A Study Among Adults
Emine Bayrak, Derya Deniz
- 205-221 İşletmelerin Şikâyet Yönetim Performanslarının Müşterilerin Yeniden Satın Alma Niyetleri Üzerindeki Etkisinde Sadakatin Aracılık Rolü: Banka Müşterileri Üzerine Bir Araştırma
The Mediating Role Of Loyalty In The Effect Of Companies' Complaint Management Performance On Customers' Repurchase Intentions: A Study Of Bank Customers
Selim Yenen

Derleme Makaleleri / Review Articles

- 222-235 Language, Society, and Class: A Theoretical Exploration
Emine Akçelik, Alkan Üstün

International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences

IJEPHSS

ISSN: 2636-8137

Dergi Hakkında

Dergi Adı	: International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences (IJEPHSS)
E-ISSN	: 2636-8137
Yayın Aralığı	: Yılda 4 Sayı (Ocak, Nisan, Temmuz, Ekim)
Dergi Web Sitesi	: www.ijephss.com https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijephss
Yayına Başlangıç	: 15.04.2018
Baş Editör	: Prof. Dr. Halil İbrahim AYDIN
İmtiyaz Sahibi / Yayımcı	: Doç. Dr. Onur OĞUZ
Yayımlandığı Ülke	: Türkiye
Yayın Modeli	: Açık Erişim
Yayın İçeriği	: Web of Science Core Collection tarafından yapılan sınıflandırma kapsamındaki Sosyal Bilimler, Sanat ve İnsani Bilimler alanındaki seçilmiş bilim dallarında akademik yaklaşımla üretilmiş özgün çalışmalar
Okur Kitleleri	: Akademisyenler, araştırmacılar, profesyoneller, öğrenciler ve ilgili mesleki, akademik kurum ve kuruluşlar.
Yayın Dili	: Türkçe ve İngilizce
Hakkında	: IJEPHSS (e-ISSN: 2636-8137), yılda dört defa yayımlanan, uluslararası, çift taraflı kör hakemlik sistemini benimsemiş, açık erişimli, bilimsel ve akademik bir dergidir. IJEPHSS, araştırma ve yayın etiğini önemsemektedir ve etik kurallara uygun şekilde çalışmalara yer vermektedir. IJEPHSS açık erişimin etkili bir şekilde çalışması için lisanslama yoluyla kullanıcı haklarının ve telif hakkı sahipliğinin açık olması gerektiğine inanmaktadır. Bu nedenle yayımlanan makaleler, Creative Commons Atıf-Gayrı Ticari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansı altında açık erişim olarak yayımlanmaktadır. IJEPHSS’de yayımlanan çalışmaların telif hakları yazarlarına aittir. Yayınlanan tüm makalelere, kalıcı makale tanımlayıcısı olarak DOI atanır. IJEPHSS’e gönderilen makaleler iThenticate programı kullanılarak benzerlik taramasından geçirilmektedir. Tüm çalışmalarda benzerlik oranının %20’den az olması şartı aranmaktadır.
Ücret Politikası	: IJEPHSS, ücretli bir dergidir. Yükseköğretim Kurulu’nun 07.03.2019 tarihli Genel Kurulunda alınan karar gereği, makalelerin kabul ya da red durumuna bakılmaksızın ücret alınmaktadır. Bu ücret ön değerlendirme, editörlük inceleme, dil kontrolü hizmeti, sekreterlik, yazım imla, mizanpaj, kontrol, yayınlama vb nedenlerden dolayı talep edilmektedir. Hakemlik ücrete tabi değildir. IJEPHSS, yazarlara, hakemlere, editörlere ve yayın kuruluna herhangi bir ücret ödememektedir. Bununla birlikte IJEPHSS’de yayımlanan makalelerin okunması ve indirilmesi ücretsizdir. Ücret politikasına yönelik güncel bilgiler dergimizin internet sitesinde yer almaktadır.
Arşiv Politikası	: IJEPHSS Baş-Editörü, yayımlanan materyalin güvenli bir şekilde arşivlenmesini sağlar. IJEPHSS yayınladığı makaleleri açık erişim esasına göre yazar(lar)ın herhangi bir işlem yapmasına gerek olmaksızın elektronik arşivlere gönderir ve tam erişime açık hale getirir. Arşivleme ve veri dağıtım politikası ile ilgili detaylı bilgiler dergi web sitesinde yer almaktadır.
Hakemlik Türü	: Çift taraflı kör hakemlik sistemi uygulanmaktadır.
İnceleme Süresi	: Ortalama 8 hafta
İntihal Kontrolü	: iThenticate programı aracılığıyla yapılmaktadır. Benzerlik oranının %20’nin altında olması beklenmektedir.

International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences

IJEPHSS

ISSN: 2636-8137

About Journal

Journal's Title	: International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences (IJEPHSS)
E-ISSN	: 2636-8137
Publishing Period	: Quarterly (January, April, July, October)
Journal's Web Sites	: www.ijephss.com https://dergipark.org.tr/tr/pub/ijephss
First Publishing Date	: 15.04.2018
Editor-in-Chief	: Prof. Dr. Halil İbrahim AYDIN
Concession Holder/ Publisher:	Assoc. Prof. Dr. Onur OĞUZ
Country	: Türkiye
Publishing Model	: Open Access
Subjects	: Original studies produced with an academic approach in selected subjects in the field of Social Sciences, Arts and Humanities within the scope of the classification made by the Web of Science Core Collection
Readership	: Academics, researchers, professionals, students and the relevant institutes and organizations
Publishing Languages	: Turkish and English
About	: IJEPHSS (e-ISSN: 2636-8137), is a double anonymous peer reviewed, open access e-journal which is published quarterly (January-April-July-October) IJEPHSS cares about research and publication ethics rules and accepts the studies in accordance with ethical rules. IJEPHSS has embraced open access, and non-commercial scientific publishing. Because of that the articles in the journal are licensed under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) license. The copyrights of the works published in the IJEPHSS belong to their authors. All published articles are assigned DOI as the permanent article identifier. IJEPHSS checks for plagiarism in studies submitted for review: Pre-checked articles are scanned for plagiarism using iThenticate software. High similarity rates can cause an article to be rejected before or even after it is accepted. This rate is expected to be less than 20%.
Price Policy	: IJEPHSS is a paid journal. According to Higher Education Council decisions, charges are taken before submission of article. IJEPHSS charges a fee for pre-evaluation, language control service, secretariat, spelling, layout, control, publishing etc. Referee evaluation is free of charge. IJEPHSS does not pay a fee to reviewers, authors, editors or the editorial boards. No fee is charged for downloading and reading. Journal's updated price policy information is announced on the official web site.
Archive Policy	: Editor-in-Chief of IJEPHSS ensures secure archiving of published material. IJEPHSS sends the articles it publishes to electronic archives on an open access basis, without requiring any action from the author(s), and makes them available for full access. Journal's updated archive policy information is announced on the official web site.
Reviewing Type	: Double-Blind Peer-Reviewing
Evaluation Period	: 8 weeks (average)
Plagiarism Checking	: iThenticate. Similarity rate must be under 20%.

EDİTÖR EKİBİ (THE EDITORIAL TEAM)

Baş Editör (Editor-in-Chief)	: Prof. Dr. Halil İbrahim Aydın Batman University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics hiaydin12@gmail.com ORCID: 0000-0001-6783-4905
Yardımcı Editör (Associate Editor)	: Doç. Dr. Onur Oğuz (Assoc. Prof.) Batman University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics onur@ijephss.com ORCID: 0000-0001-5492-0038
Editör Yardımcıları (Assistant Editors)	: Doç. Dr. Merve Tuncay (Assoc. Prof.) Sivas Cumhuriyet Üniversitesi, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Finance and Banking mtuncay@cumhuriyet.edu.tr ORCID: 0000-0002-2379-1314 Doç. Dr. Özgür Kanbir (Assoc. Prof.) Giresun University, Dereli Vocational High School, Department of Office Services and Secretariat ozgur.kanbir@giresun.edu.tr ORCID: 0000-0001-5696-4077
Dil Editörleri (Language Editors)	: Dr. Öğr. Üyesi Berivan Can (Assist. Prof.) Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature bcan@atu.edu.tr ORCID: 0000-0002-9336-7455 Dr. Öğr. Üyesi Emrah Işık (Assist. Prof.) Batman University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Western Languages and Literatures emrah.isik@batman.edu.tr ORCID: 0000-0003-4417-4304
İstatistik Editörü (Statistical Editor)	: Doç. Dr. Onur Oğuz (Assoc. Prof.) Batman University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics onur@ijephss.com ORCID: 0000-0001-5492-0038
Hukuk Editörü (Law Editor)	: Dr. Öğr. Üyesi Sadullah Özel (Assist. Prof.) Batman University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of International Relations sadullah.ozel@batman.edu.tr ORCID: 0000-0003-4053-873X
Web Editörü (Web Editor)	: Dr. Öğr. Üyesi Aytaç Uğur Yerden (Assist. Prof.) İstanbul Gedik University, Faculty of Engineering, Department of Industrial Engineering aytac.yerden@gedik.edu.tr ORCID: 0000-0002-3886-802X
Ön Kontrol Editörü (Precheck Editor)	: Prof. Dr. Halil İbrahim Aydın Batman University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics hiaydin12@gmail.com ORCID: 0000-0001-6783-4905 Dr. Ömer Duman (PhD) Independent Researcher omerduman6054@gmail.com ORCID: 0000-0001-9570-4171
Sosyal Medya Editörü (Social Media Editor)	: Dr. Ömer Duman (PhD) Independent Researcher omerduman6054@gmail.com ORCID: 0000-0001-9570-4171
Etik Editörü (Ethical Editor)	: Doç. Dr. Onur Oğuz (Assoc. Prof.) Batman University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics onur@ijephss.com ORCID: 0000-0001-5492-0038
İndeks Editörü (Indexing Editor)	: Dr. Ömer Duman (PhD)
Sekreteryaya (Secretaria)	: Dr. Ömer Duman (PhD)

ALAN EDİTORLERİ (SUBJECT EDITORS)

Prof. Dr. Ahmet İlyas

Harran Universtiy, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye
ahmetilyas@harran.edu.tr
ORCID: 0000-0001-9578-9160

Prof. Dr. Meltem İnce Yenilmez

İzmir Democracy University
info@melteminceyenilmez.com
ORCID: 0000-0002-4689-3196

Prof. Dr. Ömer Yalçinkaya

Atatürk University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Türkiye
oyalcinkaya@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1210-2405

Doç. Dr. Mehtap Nasıroğlu Aydın (Assoc. Prof.)

Batman University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye
mehtap.nasiroglu@batman.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4411-0784

Doç. Dr. Şerife Merve Koşaroğlu (Assoc. Prof.)

Sivas Cumhuriyet University, Vocational Highschool of Social Sciences, Türkiye
mkosaroglu@cumhuriyet.edu.tr
ORCID: 0000-0002-2563-5753

Dr. Öğr. Üyesi Berivan Can (Assist. Prof.)

Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Turkish Language and Literature, Türkiye
bcan@atu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9336-7455

Dr. Öğr. Üyesi Ece Zeybek Yılmaz (Assist. Prof.)

İstanbul Gelişim University, Faculty of Economics, Administrative and Social Sciences, Department of Business Administration, Türkiye
ezeybek@gelisim.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6708-9017

Dr. Öğr. Üyesi Emrah Işık (Assist. Prof.)

Batman University, Faculty of Arts and Sciences, Department of Western Languages and Literatures
emrah.isik@batman.edu.tr
ORCID: 0000-0003-4417-4304

Dr. Öğr. Üyesi Esra İşbilen Duru (Assist. Prof.)

Istanbul Gedik University, Gedik Vocational High School, Department of Banking and Finance, Türkiye
esra.isbilen@gedik.edu.tr
ORCID: 0000-0003-2936-6957

Dr. Öğr. Üyesi Selahattin Barış Çelebi (Assist. Prof.)

Batman University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Management Information Systems
sbaris.celebi@batman.edu.tr
ORCID: 0000-0002-6235-9348

Dr. Duygu Çubuk

İstanbul University-Cerrahpaşa, Türkiye
duygu.cubuk@iuc.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9883-1464

Dr. Ömer Duman

Independent Researcher, Türkiye
omerduman6054@gmail.com
ORCID: 0000-0001-9570-4171

YAYIN KURULU (EDITORIAL BOARD)

Prof. Dr. Halil İbrahim Aydın

Batman University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Türkiye
hiaydin12@gmail.com
ORCID: 0000-0001-6783-4905

Prof. Dr. Ömer Yalçınkaya

Atatürk University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Türkiye
oyalcinkaya@atauni.edu.tr
ORCID: 0000-0002-1210-2405

Prof. Dr. Türker Şimşek

Tokat Gaziosmanpaşa University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Türkiye
turker.simsek@gop.edu.tr
ORCID: 0000-0001-7581-7590

Doç. Dr. Abdullah Kutalmış Yalçın (Assoc. Prof.)

Düzce University, Faculty of Business Administration, Department of International Trade and Financing, Türkiye
kutalmisyalcin@duzce.edu.tr
ORCID: 0000-0003-3176-6749

Doç. Dr. Mehtap Nasıroğlu Aydın (Assoc. Prof.)

Batman University, Faculty of Arts and Sciences, Department of History, Türkiye
mehtap.nasiroglu@batman.edu.tr
ORCID: 0000-0002-4411-0784

Doç. Dr. Onur Oğuz (Assoc. Prof.)

Batman University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, Türkiye
onur@ijephss.com
ORCID: 0000-0001-5492-0038

Doç. Dr. Özgür Kanbir (Assoc. Prof.)

Giresun University, Dereli Vocational High School, Department of Office Services and Secretariat, Türkiye
ozgur.kanbir@giresun.edu.tr
ORCID: 0000-0001-5696-4077

BİLİM VE DANIŞMA KURULU (SCIENCE AND ADVISORY BOARD)

Prof. Dr. Ana-Gabriela Babucea	“Constantin Brancuși” University of Targu Jiu	Romanya / Romania
Prof. Dr. Arshi Khan	Aligarh Muslim University	Hindistan / India
Prof. Dr. Avtandil Silagadze	Tbilisi State University	Gürcistan / Georgia
Prof. Dr. Diana Mihaela Țircă	“Constantin Brancuși” University of Targu Jiu	Romanya / Romania
Prof. Dr. Gerald Friedman	University of Massachusetts at Amherst	ABD / USA
Prof. Dr. İbrahim Halil Sugözü	Kyrgyz Manas Turkish University	Kırgızistan / Kyrgyz Republic
Prof. Dr. Isabel Novo Corti	University of Coruna	İspanya / Spain
Prof. Dr. Jean Vasile Andrei	Petroleum- Gas University of Ploiești	Romanya / Romania
Prof. Dr. Kosta Sotiroski	Prilep, University “St Kliment Ohridski”	Makedonya / Macedonia
Prof. Dr. Marian Zaharia	Petroleum- Gas University of Ploiești	Romanya / Romania
Prof. Dr. Min Wei	Chinese Academy of Social Sciences (CASS) IWAAS	Çin / China
Prof. Dr. Nadir Erođlu	Marmara University	Türkiye / Türkiye
Prof. Dr. Sandrina Francisca Teixeira	Polytechnic of Porto	Portekiz / Portugal
Doç. Dr. Anukrati Sharma	University of Kota	Hindistan / India
Doç. Dr. Christian Ruggiero	Sapienza University of Rome	İtalya / Italy
Doç. Dr. Daria Vystavkina	Odessa I.I. Mechnikov National University	Ukrayna / Ukraine
Doç. Dr. Manuel Vicente Nieto Mengotti	Universidade da Coruña	İspanya / Spain
Doç. Dr. Nazenin Huseynova	Judicial Academy of the Ministry of Justice of Azerbaijan	Azerbaycan / Azerbaijan
Dr. Carmen Gago-Cortés	Universidade da Coruña	İspanya / Spain
Dr. Filip Fidanoski	Universite Cote d’Azur	Fransa / France
Dr. Loredana Ciurlau	“Constantin Brâncuși” University of Targu Jiu	Romanya / Romania
Dr. Marwa Ben Ghoul	Independent Researcher	Belçika / Belgium
Dr. Marzieh Khakifirooz	Tecnologio de Monterrey	Meksika / Mexico
Dr. Nargiz Hajiyeva	Azerbaijan State University of Economics	Azerbaycan / Azerbaijan
Dr. Raluca Iorgulescu	Romanian Academy	Romanya / Romania
Dr. Salomeh Tabari	Cardiff University	İngiltere / England
Dr. Seval Özbalcı	University of the People	ABD / USA

II. Abdülhamid'in Danışmanı Seyyid Fazıl Alavi Paşa ve Arap Yarımadası'nın Güneyine Dair Tasavvuru

Sayyid Fadl Alawi Pasha, The Advisor To Abdulhamid II, and His Vision For The Southern Arabian Peninsula

Recep Kılıç¹

DOI: [10.59445/ijephss.1732688](https://doi.org/10.59445/ijephss.1732688)

Atf / Cite: Kılıç, R., (2026). II. Abdülhamid'in danışmanı Seyyid Fazıl Alavi Paşa ve Arap Yarımadası'nın güneyine dair tasavvuru, *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 9(2), 148-164, <https://doi.org/10.59445/ijephss.1839976>

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 02.07.2025

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 06.04.2026

Lisans Bilgisi / License Information: Bu çalışma, Creative Commons Atf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. / *This work is licensed under Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License (CC BY NC).*

İntihal Kontrolü / Plagiarism Checks: Bu çalışma, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / *This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.*

Özet

Bu makale, 19. yüzyıl sonlarında Osmanlı Devleti'nin Arap Yarımadası'nın güneyine yönelik siyasetini, bu siyasetin şekillenmesinde etkili olan danışman figürlerden biri olan Seyyid Fazıl Alavi Paşa'nın rolü ve kişisel siyaset tahayyülü çerçevesinde incelemektedir. II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayı çevresinde konumlanan Arap danışmanları arasında yer alan Fazıl Paşa, yalnızca sembolik bir temsilci değil, aynı zamanda bilgi üreten, sahaya dair analizler geliştiren ve Osmanlı merkezine stratejik öneriler sunan etkin bir siyasi aktör olarak değerlendirilmiştir. Çalışmada, Fazıl Paşa'nın Zafar, Maskat, Yemen ve çevresindeki bölgelere yönelik Osmanlı adına nüfuz kurma girişimleri, onun sadece sadakat bildiren bir yerel lider değil, aynı zamanda müstakil bir emirlik kurarak düzen inşa etmeye hedefleyen bir "muslih" (ıslah edici/arabulucu) olduğunu göstermektedir. Paşa'nın, bölgedeki aşiret yapıları ile Osmanlı merkezi arasında arabuluculuk yaparak, merkezî otoritenin meşruiyetini yerel düzlemde tahkim etmeye yönelik çabaları; hem Osmanlı'nın İngiltere karşısında manevra alanı yaratma stratejileriyle hem de saraya yakın danışman figürlerin dış politika yapım sürecindeki etkisiyle doğrudan ilişkilidir. Makale, nitel tarihsel analiz yöntemiyle hazırlanmış; araştırma sürecinde Osmanlı Arşivi ve British Foreign Office belgeleri, hatıratlar ve dönemin literatüründen elde edilen veriler kullanılmıştır. Bu çerçevede çalışma, Osmanlı'nın Arap Yarımadası'nın güneyine ilişkin siyasi vizyonunu, merkez-çevre ilişkileri ile yerel aktörlerin kişisel siyaset tahayyülleri arasındaki etkileşim bağlamında analiz ederek; modern öncesi imparatorluklarda yerel figürlerin dönüştürücü potansiyeline dair literatüre kuramsal bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler: Seyyid Fazıl Paşa, Osmanlı Devleti, Arap Yarımadası, Zafar, Arap Danışman.

Abstract

This article examines the Ottoman Empire's policy toward the southern Arabian Peninsula in the late 19th century, within the framework of the role and personal political imagination of Sayyid Fadl Alawi Pasha, one of the advisory figures influential in shaping this policy. Fadl Pasha, among the Arab advisors positioned around Abdulhamid II's Yıldız Palace, was not only a symbolic representative, but also an active political actor who produced knowledge, developed field analyses, and offered strategic proposals to the Ottoman center. His efforts to establish influence on behalf of the Ottomans in Dhofar, Muscat, Yemen, and nearby regions show that he was not merely a local leader declaring loyalty, but a "muslih" (reformer/mediator) aiming to build order through founding an autonomous emirate. His role as a mediator between tribal structures and the Ottoman center, and his attempts to reinforce the legitimacy of central authority at the local level, were directly linked to the Ottoman strategy of gaining diplomatic maneuvering space against Britain, and to the influence of advisors close to the palace in foreign policy-making. The article uses a qualitative historical analysis method and is based on Ottoman Archives, British Foreign

¹ Dr. / PhD., Milli Eğitim Bakanlığı / Ministry of National Education, krecep2009@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0006-5424-706X>.

Recep Kılıç

*II. Abdülhamid'in Danışmanı Seyyid Fazıl Alavi Paşa ve Arap Yarımadası'nın
Güneyine Dair Tasavvuru*

*Vol: 9 Issue: 2
Spring 2026*

Office documents, memoirs, and the literature of the period. It analyzes the Ottoman political vision for the southern Arabian Peninsula through the interaction between center–periphery relations and local actors' personal political imaginations, aiming to contribute theoretically to the literature on the transformative role of local figures in pre-modern empires.

Keywords: Sayyid Fadl Pasha, Ottoman Empire, The southern Arabian Peninsula, Dhofar, Arab Advisor.

1. Giriş

19. yüzyılın son çeyreği, Osmanlı Devleti'nin merkezî otoritesini yeniden tesis etmeye çalıştığı; buna karşılık başta İngiltere olmak üzere sömürgeci güçlerin Arap Yarımadası'nın güneyinde nüfuz kurmaya yöneldiği kritik bir dönemdir. Bu coğrafyada yer alan Zafar, Maskat, Yemen ve çevresindeki bölgeler, yalnızca Osmanlı'nın hâkimiyet stratejileri açısından değil, aynı zamanda İslam dünyasının siyasî ve toplumsal bütünlüğünü muhafaza etme çabaları bakımından da önem arz etmiştir. II. Abdülhamid döneminde bu siyaset, merkezin çevreye dair tutumunu yalnızca askerî ve idarî araçlarla değil, aynı zamanda saray çevresine dâhil edilen yerel danışman figürler aracılığıyla da şekillenmiştir.

Bu danışmanlardan Seyyid Fazıl Alavi Paşa, Arap Yarımadası'nın güneyine yönelik kapsamlı bir siyasî vizyon geliştirmiştir. Bu çalışma, Fazıl Paşa'nın özellikle Osmanlı merkezine sunduğu layihalar ve kaleme aldığı metinler üzerinden şekillenen bu vizyonun içeriğini (BOA, Y.EE 12.27; BOA, TS.MA.e/1411), Osmanlı merkez siyasetiyle ilişkisini ve uygulamadaki sınırlarını analiz etmeyi amaçlamaktadır. Paşa'nın faaliyetleri, bugünkü Umman Sultanlığı sınırları içinde yer alan Zafar ve Maskat bölgeleriyle birlikte Yemen, Bahreyn, Necid ve Lahsa gibi stratejik alanları kapsamaktadır. Osmanlı merkezine sunduğu askerî, idarî ve dinî içerikli öneriler, onun yalnızca sadakat bildiren bir yerel lider değil, aynı zamanda Osmanlı nüfuzunu tahkim etmeye yönelik somut bir siyasî proje taşıyıcısı olduğunu göstermektedir.

Özellikle *muslih* (ıslah edici, arabulucu) sıfatıyla Zafar'a gitme çabası, aşiret yapılarının direncini kırma ve Osmanlı adına yerel düzeyde meşruiyet tesis etme amacına dayanmaktadır. Yemen'e dair sunduğu tekliflerde ise, bölgedeki kabile dengelerini, mezhepsel ayrışmaları ve idarî sorunları çözmek ve bölgesel ölçekte bir barış ve düzen tahayyülüne sahip olduğunu ortaya koymaktadır.

Bu makale şu soruya yanıt aramaktadır: Seyyid Fazıl Paşa, danışman kimliği ve sahadaki faaliyetleriyle Osmanlı'nın Arap Yarımadası'nın güneyine yönelik siyasetine nasıl etki etmiştir? Burada Arap Yarımadası'nın güneyine dair bölge, Osmanlı döneminde Yemen, Zafar, Maskat ve çevresini kapsayan tarihsel ve coğrafi bir bölge tanımı olarak kullanılmaktadır. II. Abdülhamid döneminin ayırt edici yönlerinden biri, Yıldız Sarayı'nda Muhammed Zafir, Ebu'l-Hüda es-Seyyadî ve Arap İzzet Paşa gibi figürlerin yanı sıra, Fazıl Paşa gibi yerel kökenli şahsiyetlerin de danışman olarak etkin rol almasıdır. Bu bağlamda çalışma, Yıldız Sarayı danışmanları üzerine yapılan sınırlı literatüre, yerel aktörlerin merkezî siyasetin oluşumundaki etkilerini inceleyerek katkı sunmayı hedeflemektedir.

Çalışma, nitel tarihsel analiz yöntemiyle yürütülmüş olup, Osmanlı Arşivi belgeleri ile British Foreign Office yazışmalarını karşılaştırmalı biçimde sunmaktadır. Fazıl Paşa'ya ait layihalar ise bağlamsal ve söylemsel çözümlene yöntemiyle değerlendirilmiştir. Makale, öncelikle Arap Yarımadası'nın/Ceziretü'l Arab'ın güneyinin stratejik ve sosyo-politik özelliklerini ortaya koyarak; ardından Fazıl Paşa'nın İstanbul'daki faaliyetlerini, sunduğu layihaları ve danışman kimliğini dönemselleştirilerek bağlam içinde analiz edecektir. Sonuç bölümünde ise, Fazıl Paşa'nın siyasî tahayyülünün Osmanlı politikalarıyla ne ölçüde örtüştüğü ve neden sınırlı kaldığı tartışılacaktır.

2. Saraydan Arap Yarımadası'na: Seyyid Fazıl Alavi Paşa'nın Kimliği, Soyu ve Siyasal Konumu

Hindistan'dan çıkarılarak Mekke'ye gönderilen Seyyid Fazıl bin Ulvi (BOA, HR.SYS.2941.9.1.1), Hazreti Peygamber'in şerefli ailesine mensup Zafar Emiri (BOA, Y.EE.KP 41.4063) veya Osmanlı memur/bürokrasisinin tanımıyla Zıfar/Zafar Hâkimi (BOA, DH.MKT.1329.49.1.1) olarak anılmaktadır. Hindistan'da Pookkoya Thangal adıyla tanınan Seyyid Fazıl ibn Alawi, yerel makamlarca da iyi bilinen bir şahsiyettir. (Toprak, 2018: 8). Malabar kıyılarında yaşayan, çoğunluğu Hadramutlu ve Hintli kadınlarla evlilik yapmış Arap kökenli Moplah topluluğuna

Güneyine Dair Tasavvuru

mensuptu. Bu topluluk, 19. yüzyılda dinî tarikat yapıları ve İngiliz sömürge yönetimine karşı geliştirdiği muhalif tutum nedeniyle İngiliz makamlarının yakından takip ettiği bir çevre olarak öne çıkıyordu (Kelly, 1968: 773). Fazıl b. el-Ğavs el-Alavi b. Muhammed b. Sehl, daha çok Seyyid Fazıl Paşa olarak bilinir ve Hadramut'un Tarim kasabasına mensup, etkili Ba Alavi² ailesinin bir ferdidir. Babası Alavi Muhammed b. Sehl, Malabar'a göç etmiş ve burada Alaviyye tarikatının lideri olmuştur. Tarikat liderliği döneminde İngiliz karşıtı bir tutum benimseyen Fazıl Paşa, Malabar'daki Müslüman topluluğun siyasallaşmasında etkili olmuş ve İngilizlerle yaşanan gerilim sonucu 1850'li yıllarda sürgün edilerek Mekke'ye geçmiştir. Bu tarihten itibaren Osmanlı ile ilişkiler kurmuştur (Buzpınar, 1993: 227–228). İngiliz resmî yazışmalarında (TNA, FO 78/3615), Fazıl Paşa'nın Zafar bölgesindeki girişimleri, Hadramut sahilinde fiilî bir işgal teşebbüsü olarak değerlendirilmiştir.³ Bu değerlendirmeler, Fazıl Paşa'nın yalnızca Osmanlı merkezinde değil, İngiltere nezdinde de dikkatle izlenen ve siyasal etkileri ciddiyle takip edilen bir figür olarak görüldüğünü ortaya koymaktadır.

Güney Hindistan'da faaliyet gösteren ve İngiliz yönetimine karşı dini-siyasi otoritesiyle alternatif bir meşruiyet üreten (Jacob, 2019: 41–68) Fazıl Alavi Paşa, Osmanlı sarayına yakınlığı ve seyitlik soyundan gelen itibarıyla, Arap coğrafyasında etkili bir şahsiyettir. Hicaz vilayetinden merkeze gönderilen bir yazıya göre (BOA, HR.MKT.804.51.1.1), Hindistanlı Bonğol Fazıl Paşa yirmi yıl önce Hindistan'dan çıkarılmış ve o tarihten bu yana Cidde'de ikamet ettiği belirtilmekteydi. Bu durum, onun sadece bir mülteci değil; dini otoritesi ve toplumsal nüfuzuyla tanınan bir şahsiyet olduğunu göstermiştir.

Aynı yazışmada (BOA, HR.MKT.804.51.4.1), Fazıl Paşa'nın kutsal makamları ziyaret için Osmanlı ülkesinden olan Yemen'e gitmek istediği belirtilmiş; ancak bu durumun özellikle Hadramevt'teki Mükella ve Şehr gibi bölgelerdeki nüfuzunun İngiltere açısından hassasiyet oluşturduğu belirtilmekteydi. Osmanlı makamları, Paşa'nın bu bölgelere sınırlı şekilde gitmesine izin verilmesini, diğer yerlerdeki hareketlerinin ise diplomatik bir dille sınırlandırılmasını uygun bulmuştur.

Başka bir kaynakta ise, Hadrami kökenli bir Hintli olan Paşa, Hadramevt'ten (Rabi, 2011: 189) Hindistan'a göç eden bir seyyid ailesine mensup olup, babasının tarikat geleneğini sürdürmüştür. Bu yolla hem dini hem de sosyal bir nüfuz elde etmiştir. Babasının ardından tarikat silsilesinin liderliğini üstlenen Fazıl Paşa, İngiliz karşıtı hareketleri nedeniyle sürgün edilerek 1850'li yıllarda Mekke'ye geçmiş, buradan itibaren Osmanlı sarayına yönelmiştir (BOA, İ.DH.790.64146.9.1.2/3/4). Paşa'nın kimliği, dini soyu ve siyasal hedefleri, onu hem Osmanlı nezdinde bir danışman hem de Arap Yarımadası'nın güneyinde kendi iktidarını kurmak isteyen bağımsız bir aktör haline getirmiştir.

Fazıl Paşa'nın saraydaki etkinliğini, dini meşruiyetin yanı sıra sahada fiili bir yönetim oluşturma girişimleriyle de pekiştirmiştir. Paşa, Osmanlı sultanına Arap Yarımadası'na yönelik politikalar konusunda danışman olduğunda, Zafar'ın önemine ve sultanın desteğini almanın gerekliliğine ikna olmuştu. Çünkü bu konuyu, Arabistan'da Britanya nüfuzunu azaltma yönünde ortak bir Müslüman arzusu olarak görüyordu. (Shafi, 2012: 51) 1876 yılında El-Gurra ve Bait Kathir gibi güçlü kabilelerin davetiyle Zafar'a gelen Paşa, burada Salala merkezli idari bir yapı kurmuş, gümrük vergileri koyarak ve

² "Alavi" (veya "Bâ 'Alawi") terimi, Hadramut'a hicret eden Peygamber torunu Ahmed bin İsa el-Muhacir'in soyundan gelen, özellikle torunu Alavi bin Ubaydullah ile birlikte şekillenen bir seyyid ailesini ifade eder. Hadramut Arapçasında "Bâ" ön eki, "ailesi" veya "ev halkı" anlamında kullanılırken, "Alavi" ifadesi bu ailenin Alavi bin Ubaydullah'tan türeyen kolunu belirtir. Bu aileye mensup olanlar zamanla sadece Hadramut'ta değil, Doğu Afrika, Hindistan ve Güneydoğu Asya gibi bölgelerde de ilmi, tasavvufi ve toplumsal etkileriyle tanınmışlardır. Özellikle Tarim şehri bu geleneğin merkezidir. "Alavi" ismi, bölgedeki halk tarafından soyluluğu ve ruhani otoriteyi temsil eden bir aidiyet olarak görülmüş, sıradan halk arasında bu ismin kullanımı genellikle tabu kabul edilmiştir. (Serjeant, 1957: 6–9). Ayrıca bkz: (es-Sakkâr, 1991: 355–357)

³ İngiliz arşiv belgelerinde Sayyid Fazıl Paşa, "the outlawed Moplah priest" (yasadışı Moplah din adamı) olarak tanımlanmış; bu nitelme, onun İngilizler nezdinde siyasi ve dinî bir tehdit unsuru olarak görüldüğünü göstermiştir. Bkz: (TNA, FO 78/3615), Proceedings of Sayyid Fadhil (or Fazl) bin Alawi, the outlawed Moplah priest on the Hadramaut Coast of Arabia (Hafur, Shahr, Makulla & Zaffer), 1876–83; (TNA, FO 78/3615, India Office to Foreign Office, 14 October 1876.

II. Abdülhamid'in Danışmanı Seyyid Fazıl Alavi Paşa ve Arap Yarımadası'nın Güneyine Dair Tasavvuru

ticari faaliyetleri düzenleyerek modern bir idare modeli inşa etmeye teşebbüs etmiştir. (Phillips, 1967: 75) Ayrıca, Arap Yarımadası'nın güney bölgesindeki kabileleri Osmanlı adına seferber etme çabası Fazıl Paşa'nın kimliğini, danışmanlıktan öte yerel egemenlik kurma arzusuyla bütünleştirmiştir.

3. II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı'nın Arap Yarımadası'nın Güneyine Yönelik Politikalarının Ana Hatları

Osmanlı Devleti Arap Yarımadası'nın güney kıyılarına yönelik politikalarını yalnızca kara sınırlarından gelen tehditlere karşı değil, deniz yoluyla ortaya çıkan tehlikelere karşı da geliştirmiştir. Bu nedenle bölgeye ilişkin çok boyutlu bir güvenlik stratejisi izlemiştir. Sevakin, Massava, Zeyla, Berbere, Şeyh Said, Zafar, Basra ve Cidde gibi noktalar, Osmanlı'nın Arap Yarımadası'nı merkez alan bir çevreleme ve denetim hattı kurma çabasının parçasıydı. Bu çerçevede, donanma devriyeleri ve bedevi şeyhlerle kurulan sembolik sadakat ilişkileri (BOA, Y.EE 12.27), doğrudan egemenlikten ziyade dolaylı kontrol yöntemine öncelik verildiğini gösteriyordu.

Osmanlı Devleti, yukarıda bahsedilen yerler dışında Umman sahil bölgelerinde doğrudan bir hâkimiyet tesis edememiş, bunun yerine Zafar (Tomar, 2013: 66–67) gibi stratejik noktalarda dolaylı bir egemenlik kurmayı amaçlamıştır. İç bölgelerdeki Necran, Mahra gibi kabileler ise ya yerel imamlarla ya da İngiltere ile bağlantılar geliştirerek Osmanlı etkisinden uzak durmuştur. Bugünkü Birleşik Arap Emirlikleri'nin kıyı bölgelerini ifade eden Trucial Coast bölgesinde ise İngiltere, yerel şeyhlerle yaptığı sulh anlaşmaları sayesinde Osmanlı'nın siyasi ve askerî girişimlerini engellemiş ve bölgenin dış ilişkilerini kendi kontrolüne almıştır. İstanbul, Trucial bölgesini İslam hilafetinin doğal bir parçası olarak görmeye devam etmiş, ancak pratikte sahadaki fiili İngiliz kontrolünü kabullenmek zorunda kalmıştır (Farah, 2002: 118–121). Osmanlı Devleti, bu politikalarla hem İngiliz-Fransız-İtalyan etkisini sınırlamayı hem de Haremeyn'in güvenliğini sağlama almayı hedeflemiştir.

Osmanlı hükümetinin Arap Yarımadası'nın güney sahillerindeki dolaylı hâkimiyet kurma çabaları, İngiltere'nin sistematik müdahaleleriyle sürekli baltalanmıştır. Londra, Aden Valiliği üzerinden Osmanlı'nın bölgeye yönelik her adımını dikkatle izleyerek doğrudan ya da dolaylı protestolarla karşılık vermiştir (Farah, 2002: 122–125). Bölgedeki Osmanlı varlığının her adımına karşılık veren İngiliz protestoları, devletin Arap Yarımadası'nın güney bölgelerinde doğrudan hâkimiyet kurmak yerine dengeli ve temkinli bir diplomasi yürütmesini zorunlu hâle getirmiştir.

Bu genel stratejinin uygulanmasında Arap unsurlar kritik bir rol oynamış, Padişah bu siyaseti şekillendirirken Arap danışmanlara büyük önem vermiştir. (Kurşun, 1992: 36) Yerel dinamikleri tanıyan ve merkezle çevre arasında danışman ve arabulucu kimliğiyle öne çıkan şahsiyetler, bu süreçte belirleyici olmuşlardır. Bu isimlerin biri, hem Osmanlı'nın Arap Yarımadası'nın güneyindeki nüfuzunu artırmak hem de bölgesel bir otorite kurmak isteyen Seyyid Fazıl Alavi Paşa'dır.

Arap Yarımadası'nın güneyine yönelik bilgi vermek ve yerel ileri gelenlerle sultan arasında aracı olmakla görevlendirilen Seyyid Fazıl Efendi'nin (Karpas, 2001: 195) Zafar bölgesi ile Yemen ıslahı için Osmanlı hükümetine sunduğu teklif, II. Abdülhamid döneminde bölgeye yönelik izlenen siyasetin tipik bir yansımasıdır. Seyyid Fazıl, Zafar'da kendisine idarî özerklik tanınmasını, askerî destek sağlanmasını istemiş ve bu taleplerini yazılı belgelerle gerekçelendirmiştir. Ancak merkezî yönetim, bölgenin doğrudan Osmanlı idaresiyle ıslah edilmesinin daha uygun olacağı görüşünü öne sürmüştü; Seyyid Fazıl'a geniş yetkiler verilmesine ihtiyatla yaklaşmıştır. Padişah ise talebin kesin biçimde reddedilmesinden kaçınmış, konunun araştırılarak değerlendirilmesini istemiştir (BOA, İ.DH.790.64146.9.2.1). Bu yaklaşım, İstanbul'un yerel otoritelerle sınırlı ama etkili ilişkiler kurmaya çalıştığı ve doğrudan yönetim ile yerel temsil arasında denge kurmaya çalıştığını gösterir.

II. Abdülhamid'in Danışmanı Seyyid Fazıl Alavi Paşa ve Arap Yarımadası'nın Güneyine Dair Tasavvuru

II. Abdülhamid döneminde Osmanlı'nın Arap Yarımadası'nın güneyine yönelik politikasında öncelik, sahil bölgelerinde doğrudan egemenlikten ziyade yerel güçlerle denge kurmaya dayalı temkinli bir çizgiydi. Zafar, Mükella ve Şehr gibi stratejik noktalarda Osmanlı'dan asker ve memur talep edilmesine rağmen, bölgenin dağınık sosyal yapısı, ekonomik kısıtlılıkları, liman eksiklikleri ve İngiliz müdahalesi riski bu taleplerin karşılıksız bırakılmasına yol açmıştır. Bunun yerine Osmanlı, muslih sıfatıyla hareket eden yerel figürler aracılığıyla nüfuzunu sürdürmeyi tercih etmiştir (BOA, İ.DH.790.64146.9.1.2/3/4). Bu durum, imparatorluğun hem egemenlik iddiasını muhafaza etme hem de dış baskılar karşısında esnek davranma çabasını yansıtır.

Bu temkinli siyaset, Fazıl Paşa'nın Zafar bölgesi için sunduğu idarî teklifin reddedilmesinde de gözlenmekteydi. Söz konusu yerin İngiliz etkisindeki Muskat'a olan yakınlığı ve bölgenin sınırlı stratejik getirisi nedeniyle Osmanlı makamları askerî müdahaleden kaçınmıştır. Fazıl Paşa'nın bölgedeki etkisi İngiltere nezdinde dikkat çektiğinden, bu girişim merkezde ihtiyatla karşılanmıştır.

Bu çerçevede, Paşa yalnızca bölgesel bir figür değil, aynı zamanda Osmanlı yönetiminin Arap Yarımadası'na dair geliştirdiği stratejilerin şekillenmesinde danışılan, dikkate alınan ve yer yer yönlendirici olabilen bir Arap danışman konumundadır. (Kral Abdullah, 2017: 20) Dolayısıyla Paşa'nın Zafar ve Yemen merkezli teklifleri, sadece yerel bir inisiyatif değil, Osmanlı'nın bölgesel düzen vizyonunun bir parçasıdır.

4. Bir Arap Danışman: Seyyid Fazıl Alavi Paşa'nın Saraydaki Mevkii ve Etkisi

Seyyid Fazıl Alavi Paşa, yalnızca sembolik bir figür değil, aynı zamanda Osmanlı yönetiminde aktif görev üstlenen bir Arap danışmandı. (Mahmud Nedim Bey, 2001: 33) Bahreyn, Necid ve Lahsa gibi bölgelerdeki yabancı etkilerin sınırlandırılması ve bölge halkının Osmanlı'ya bağlılığının artırılması amacıyla kurulan bir ihtisas komisyonuna (BOA. DH.MKT.1490.49.1.1) dâhil edilmesi, Fazıl Paşa'nın devlet nezdindeki ağırlığını göstermektedir.

Ayrıca Osmanlı merkezî yönetiminin güney sınırındaki Zafar'da gelişmeleri yakından izleyip izlemediği kesin olmamakla birlikte, çeşitli kaynaklar bu faaliyetlerden haberdar olduğunu göstermiştir. Bu süreçte Paşa, saray çevresine dâhil edilmiş ve 1879 Mayıs'ında İskenderiye'den İstanbul'a geldiğinde bizzat padişahın yaveri tarafından karşılanarak doğrudan Yıldız Sarayı'na götürülmüştür. Bundan sonra, II. Abdülhamid'in çevresinde tuttuğu dini liderlerden oluşan grupta yer almış ve ölümüne kadar saray çevrelerindeki nüfuzunu yirmi yıl boyunca korumuştur. (Kelly, 1968: 775)

1879 yılında İstanbul'a dönen Fazıl Paşa, II. Abdülhamid'e doğrudan hitap ederek "Size yeni bir ülke getiriyorum" sözleriyle Osmanlı'nın Arap Yarımadası'nın güneyindeki nüfuzunu tahkim etme vaadinde bulunmuştur. Bunun karşılığında ise iki buharlı gemi ve beş yüz asker talep etmiştir. (Phillips, 1967: 76) Bu girişim, onun yalnızca sahada değil, aynı zamanda merkezî karar alma mekanizmasında yeniden meşruiyet kazanmaya çalışan diplomatik bir aktör olduğunu da ortaya koyar. Nitekim Osmanlı belgelerinde Paşa'ya Zafar ve Hadramut valiliği için ferman verildiği belirtilmektedir; ancak bu tayin, sahada kalıcı bir otoriteye dönüşmemiştir.

Paşa'nın etkisi sadece saray çevresiyle sınırlı kalmamış, taşrada da yönetsel taleplerle kendini göstermiştir. Zafar'a dair idarî kontrol taleplerini sunduktan sonra, önce Mekke İmaretine başvurmuş, ardından Bâbiâli'ye layihalar sunarak bölgenin kendisine tevcihini istemiştir. Bunun üzerine Osmanlı tarafından bölgeye gönderilen memurlar, Paşa'nın halk nezdinde meşruiyet bulamadığını, bölge halkı ile Paşa'nın etrafında toplanan gruplar arasında çatışma yaşandığını ve Paşa'nın bölgeden kaçmak zorunda kaldığını bildirmişlerdir (BOA, Y.A.RES.4.15.3.1/2/3). Bu durum, Fazıl Paşa'nın saraydaki

etkisine rağmen, sahadaki meşruiyet sorununu ve güç toplama kapasitesindeki zayıflığını ortaya koymaktaydı.

5. Seyyid Fazıl'ın Arap Yarımadası'nın Güneyine Yönelik Tasavvuru

Seyyid Fazıl Paşa'ya göre Arap Yarımadası'nın güneyi, yalnızca Arap Yarımadası sahillerinden ibaret değil; aynı zamanda Kızıldeniz'in Afrika kıyısındaki Sevakın, Massava ve Zeyla gibi limanları da kapsayan bütüncül bir bölgedir. Ona göre, bu sahil hattı Osmanlı Devleti'nin siyasi ve dini bakımdan muhafazası gereken bir sınır kuşağıdır (BOA, Y.EE 12.27). Paşa, Fransa, İtalya ve İngiltere gibi devletlerin Afrika ve Arap sahillerine yönelik yayılmacı girişimlerini ciddi bir tehdit olarak görmekteydi. Bu müdahalelerin yalnızca sınır ihlali değil, aynı zamanda Haremeyn-i Şerifeyn, Yemen ve Mısır gibi Osmanlı için kutsal ve stratejik bölgelerin geleceğini tehdit ettiğini açıkça belirtmekteydi. Vahhabi isyanlarını örnek göstererek, yabancı güçlerin yerli şeyhleri ayartarak Osmanlı'dan uzaklaştırma çabalarına dikkat çekiyordu (BOA, Y.EE 12.27).

Bu çerçevede Paşa, hem Arap Yarımadası'nda hem Afrika sahillerinde Osmanlı nüfuzunu korumak için bazı pratik tedbirler önerir. Devletin kontrolü dışında kalan bedevi liderlere nişan ve buyruldu verilmesini, bu ilişki karşılığında onlardan herhangi bir doğrudan talepte bulunulmamasını savunur. Kızıldeniz sahillerini dolaşan Osmanlı vapurlarının devriye görevini sürdürmesi ve meşayihle doğrudan temas kurulmasını önerir (BOA, Y.EE 12.27). Bu öneriler, onun bölgeye yönelik pasif değil aktif bir Osmanlı varlığı tahayyül ettiğini gösterir. Nitekim Paşa, Hicaz'a olan dinî ve stratejik bağlılık nedeniyle Ceziretü'l Arab'ın güney kıyılarının elden çıkmasının "her türlü kötülüğe" yol açabileceğini belirtmiş, Umman'ın dahi Osmanlı nüfuz sahasına dâhil edilmesini önermiştir (Karpat, 2001: 249). Dolayısıyla Fazıl Paşa, Arap Yarımadası'nın güneyi sadece coğrafi bir alan olarak değil; İslam'ın kalbi, Osmanlı'nın sınırı ve dış tehditlere karşı korunması gereken stratejik bir bölge olarak görmektedir.

Seyyid Fazıl Alavi Paşa'nın kaleme aldığı Makale-i Hikmet-i Asale-i Nafi'a adlı makalesi ise, onun Arap Yarımadası'na dair yalnızca tarihsel bir anlatı değil, aynı zamanda kapsamlı ve stratejik bir siyasi tasavvur sunduğu metindir. Paşa, Mekke, San'a, Şam, Bağdat ve Mısır'ı "kürsü-i Arabistan" (Arap coğrafyasının merkezî ve sembolik başkentleri) olarak tanımlar ve bu merkezlerin Osmanlı idaresine tabi olması sayesinde tüm Arap diyarının da Osmanlı topraklarının bir parçası sayılacağını ileri sürer. Özellikle Kızıldeniz'in doğu sahilinde yer alan Süveyş, El-Vech, Yenbu, Cidde, Lîs, Kurfuda, Lihye, Hudeyde ve Muha gibi önemli iskele ve şehirleri; batı sahilinde ise Kusayr, Musuğ ve Assab gibi limanları ayrıntılı biçimde zikreder. Bu limanların Osmanlı idaresi ve himayesinde olduğunu vurgularken, Babü'l-Mendep Boğazı'nı hem jeopolitik hem de dinî açıdan kritik bir geçit olarak değerlendirir (BOA, TS.MA.e /1411).

Paşa'nın raporlarında öne çıkan en dikkat çekici değerlendirme, Arap Yarımadası'nın güney kıyılarında Aden dışında İngiltere'nin en azından 1883'e kadar fiilî bir kontrolünün bulunmadığı; Şehar (Al-Shihr), El-Mukelle, Kusayir, Hasen, Zafar ve Damkut gibi şehirlerin ise bölgedeki Arap meşayih aracılığıyla Osmanlı'ya tâbi olduğu yönündedir. Bu bağlamda, Zafar kıt'asının idaresinin doğrudan kendisinde olduğunu belirtmesi, onun yalnızca bir gözlemci değil, sahada fiilen yetki kullanan bir yerel yönetici olduğunu da ortaya koymaktadır. Ayrıca, Somali kıtası, Berbere, Zeyla gibi Afrika sahilindeki limanlara ve Kızıldeniz'in iki yakasına hâkimiyet iddiası, Paşa'nın Osmanlı'nın yalnızca Arap Yarımadası değil, Hint Okyanusu ticaret havzası üzerindeki meşruiyetini savunduğunu da ortaya koyar (BOA, TS.MA.e / 1411). Paşa'nın vurguladığı bu bölgelerde Osmanlı'nın sessiz kalması "sükûtu ihtiyar" olarak algılanacağı ve egemenlik tasarrufunu zayıflatacağını belirtir.

Seyyid Fazıl Paşa, Zafar, Mükella, Şahr, Lahic ve Fadli şehirleri ile Hadramut bölgesine dair ayrıntılı coğrafi ve toplumsal bilgiler sunarak, bu bölgelerin Osmanlı idaresi altında birleştirilebileceği fikrini savunmuştur. Bölge halkının kabilelere dayalı dağınık yapısını, yönetsel istikrarsızlığı ve dış ticaret bağımlılığını merkeze alan Paşa, Zafar'ı merkez kabul eden bir Osmanlı müdahalesinin bölgeyi

hem siyaseten hem iktisaden toparlayabileceğini öne sürmüştür (BOA, İ.DH.790.64146.9.1.2). Paşa, düşüncesini desteklemek amacıyla Zafar, Mükella, Şahr ve Hadramut gibi bölgelerin coğrafi konumlarını, toplumsal yapılarını ve geçim kaynaklarını kapsamlı biçimde analiz etmiştir. Özellikle Zafar'ın etrafının kum çölleriyle çevrili olduğu, liman yetersizliği yaşandığı ve ahalisinin dağınık yapıda olduğu vurgulanarak, bu bölgenin merkezi bir otorite olmadan yönetilemeyeceğini dile getirmiştir. Bu yaklaşım, onun Arap Yarımadası'nın güneyindeki vilayetlere/bölgelere dair bütüncül ve stratejik bir tasavvura sahip olduğunu göstermiştir.

Bu bağlamda Paşa, Zafar bölgesini yalnızca bir coğrafi alan değil, Osmanlı için stratejik bir hinterland olarak tanımlamıştır. Zafar'ın Mükella, Şahr ve Hadramut gibi liman ve iç bölgelerle birlikte düşünülmesi gerektiğini vurgulamış; bölge halkının dağınık ve kabile merkezli yapısı nedeniyle Osmanlı müdahalesi olmadan istikrarlı bir yönetimin mümkün olamayacağını ifade etmiştir. Paşa ayrıca, bölgenin ticaretle geçinen fakir ahalisini, yetersiz üretim kapasitesini, kum denizleriyle çevrili coğrafyasını ve geçmişte başarısız olmuş yerel idare girişimlerini detaylıca açıklar (BOA, Y.A.RES.4.15.3.1). Fazıl Paşa, kendi soy bağlarını da aktararak bu bölgeye dair hem tarihsel aidiyetini hem de idari yeterliliğini öne sürmüştür; bu bölgenin Osmanlı idaresine bağlanması için kendisinin muslih sıfatıyla görevlendirilmesini savunmuştur.

Seyyid Fazıl'ın bölgesel yönetim ve imar önerileri bağlamında, Zafar ve çevresindeki karışıklığın giderilmesi ve Osmanlı otoritesinin tesisi için geliştirilmiş ayrıntılı bir model sunar. Paşa, bölgedeki kabile yapısını, nüfusu, geçim kaynaklarını ve idarî bölünmüşlüğü analiz ederek tek çatı altında toplanacak bir yönetim sisteminin gerekliliğini vurgular (BOA, İ.DH.790.64146.9.1.2/3/4). Bu yönetim sisteminin Osmanlı adına kendisi tarafından yürütülmesini teklif ettiği layihasında yer alan ayrıntılı maddeler, Paşa'nın hem idarî bir proje hem de siyasal bir vizyon sunduğunu ortaya koymaktadır (BOA, Y.A.RES.4.59.4.1). Kendisinin muslih sıfatıyla bölgeye gönderilmesini talep ederek arabuluculuk temelli bir idare planları (BOA, İ.DH.790.64146.9.1.2/3/4). Bu öneri, yalnızca siyasal bir proje değil; coğrafi, ekonomik ve toplumsal açılardan temellendirilmiş bir Osmanlı hinterlandı kurma stratejisidir.

Seyyid Fazıl Paşa'nın, Zafar'daki konumunu, benzer bir "devlet-içi egemenlik" (imperium in imperio) çerçevesinde değerlendirmek mümkündür. (Jacob, 2019: 61-70) Paşa'nın sunduğu layihada Zafar ahalisinin "şube şube birkaç köy ve haymede ikamet ettiği", "her bir köy ve haymenin bir mütegalibe elinde bulunduğu" ve bu nedenle "aralarında kavga eksik olmadığını" belirtmesiyle somutlaştırmaktadır. Bu ifadeler, bölgedeki yönetim boşluğunun boyutunu açıkça ortaya koymaktadır. Paşa, bu dağınık yapının yalnızca merkezi bir güç eliyle ıslah edilebileceğini savunur. Ayrıca, geçmişte dışarıdan gelen muslihlerin halk tarafından "kovulması ve idam edilmesi", güçlü ve meşru bir otorite kurulmadan barışçıl dönüşümün mümkün olmadığını göstermektedir (BOA, Y.A.RES.4.15.3.1). Bu tespitler, Fazıl Paşa'nın Osmanlı merkezinden talep ettiği idarî destek ve resmî sıfatın gerekçesini de oluşturmaktadır. Tüm bu gelişmeler, Zafar ve çevresinde süreklilik arz eden bir otorite dağınıklığının doğal sonucuydu.

Bu geniş tasavvur, II. Abdülhamid'in Arap Yarımadası'nın güneyindeki siyasetiyle birebir örtüşmese de, Paşa'nın merkeze sunduğu layihalar aracılığıyla padişahın dikkatine ulaşmış; ancak temkinli saray siyaseti nedeniyle bu vizyonun sahaya yansımaları sınırlı kalmıştır.

6. İngiltere ve Yerel Güçler Karşısında Seyyid Fazıl'ın Mücadelesi ve Stratejik Öngörülleri

Seyyid Fazıl Paşa'nın vatansever ve dini kimliği nedeniyle Hindistan halkı ona yönelmiş, aynı durumun Arabistan'ın güney kıyılarında da yaşanmasında rahatsızlık duyan (Shafi, 2012: 50) İngilizler, onun İstanbul'da tutulması için İstanbul'daki İngiliz Elçisi Sir Henry Loyard vasıtasıyla Bâbiâli'ye diplomatik protesto iletmıştır (BOA, Y.EE.KP 41.4063). Bundan ötürü Paşa, İstanbul'da uzun süre ikamete mecbur bırakılmıştır.

Fazıl Paşa'nın Osmanlı merkezine sunduğu yazışmalarda, İngiltere başta olmak üzere yabancı devletlerin Arap Yarımadası'nın güneyindeki yayılcı faaliyetlerine dikkat çekilmekteydi. Aden Limanı'nın Osmanlı toprağı olmasına rağmen işgal edilmesini (BOA, DH.MKT.1329.49.1.1) Osmanlı'nın ihmali ve müsamahasıyla açıklamaktaydı. Ayrıca Kayış Limanı'nın Şeyh Afrir'den yabancılara satıldığına dair iddialar (BOA, DH.MKT.1329.49.1.1), Paşa tarafından bölgeye yönelik dış müdahalelerin ciddiyetini gösteren ve bu gelişmelerin yalnızca yerel değil, tüm Arap Yarımadası'nı hedef alan sistemli bir yayılcılığın parçası olduğunu belirtiyordu.

Yemen ile Aden arasındaki Arap kabilelerinin Padişah'ın egemenliğini tanımaması ve İngiltere'den destek görmesi, Hadramut'taki Mukella ve Şehr Emirlerinin de İngiliz himayesinde ayrı bir devlet kurma hevesi, Arap Yarımadası'nın güneyindeki Osmanlı varlığını ciddi şekilde tehdit ediyordu. (Hilâfet, 1902) Bu süreçte, İngiltere'nin Bâbîâli'ye karşı giderek sertleşen tutumu, Yıldız Sarayı'ndaki yönetimi derinden endişelendiriyordu.

İngiltere Elçiliğinin Osmanlı Dışişleri'ne sunduğu yazıya göre, Seyyid Fazıl Alavi, Hindistan'dan çıkarıldıktan sonra Mekke'ye yerleşmiş ve Hadramut bölgesindeki Zafar ahalisini Osmanlı'ya itaate davet etmiştir. Bu gelişme, İngiltere'nin bölgedeki çıkarlarını tehdit ettiği gerekçesiyle dikkat çekmiş ve Paşa'nın özellikle Mükella ve Şahr'a girişinden duyulan endişe açıkça ifade edilmiştir. Osmanlı makamları ise Fazıl'a bu iki yer dışında serbest dolaşım hakkı tanıdığını nazik bir dille iletmıştır (BOA, HR.SYS.2941.9.2.1). J.B. Kelly'nin İngiliz arşiv belgelerine dayanan anlatımına göre, Seyyid Fazıl Paşa'nın 1876-1878 yılları arasında Zafar'daki faaliyetleri yalnızca Osmanlı ile değil, İngiltere ile de doğrudan diplomatik gerilim konusu hâline gelmiştir. Kelly'nin aktardığı üzere, Fazıl Paşa'nın Zafar'da kendi otoritesini ilan etmesi, Osmanlı'ya bağlılık vurgusu yaparak asker ve gemi talebinde bulunması ve kırmızı bayraklı gemilerle korsanlık faaliyetleriyle ilişkilendirilmesi, İngiliz yöneticilerin dikkatini çekmiştir. Bu süreçte Aden'deki İngiliz temsilciler, Fazıl'ın hem Müslüman kitleleri mobilize etme kapasitesi hem de Osmanlı sancığını kullanarak meşruiyet devşirme girişimlerini tehdit olarak değerlendirmiştir (Kelly, 1968: 774). Nitekim İngiltere, Seyyid Fazıl'ın girişimlerinin Osmanlı merkezince desteklenmediğinin diplomatik olarak teyit edilmesini istemiş; Hindistan Hükümeti aracılığıyla Bâbîâli'den bu faaliyetlerin reddine yönelik resmî bir açıklama talep etmiştir (TNA, FO 78/3615). İngiliz Hindistan İdaresi'nin 1876 tarihli resmî yazışmalarında, Fazıl Paşa'nın Zafar'da fiilen yöneticilik yaptığı, Osmanlı'nın resmî bir görevlisi olmadığı ve Hindistan'dan sürülmüş "outlawed Moplah Tungal" (yasadışı ilan edilmiş Malabar'lı din adamı) olarak tanıdığı açık biçimde ifade edilmiştir. Bu belgelerde, Fazıl Paşa'nın faaliyetlerinin Muskat üzerindeki Osmanlı iddialarını meşrulaştırmaya dönük bir hamle gibi algılandığı ve bunun bölgedeki İngiliz çıkarlarına tehdit oluşturduğu vurgulanmıştır. Hindistan Hükümeti, Bâbîâli'den Seyyid Fazıl'ın girişimlerini açıkça reddetmesini talep etmiş; aksi hâlde Zafar'da oluşabilecek istikrarsızlıkların sorumlusunun Osmanlı olacağı yönünde uyarılarda bulunmuştur. Ayrıca yerel kabilelerin bu gayri resmî idareye karşı tepkili olduğu ve bu durumun yeni çatışmalara sebebiyet vereceği belirtilmiştir (TNA, FO 78/3615, No. 70).

Jacob'un (2019: 40-67) Malabar örneğinde gösterdiği üzere, İngiliz sömürge yönetimi, dini lider kimliği taşıyan ve halk üzerinde nüfuz sahibi olan seyidleri yalnızca ruhani figürler olarak değil, potansiyel siyasi tehditler olarak görmüştür. Sayyid Fazıl Paşa'nın Osmanlı ile ilişkisi bu bağlamda İngiliz belgelerinde doğrudan hedef alınmış, onun bölgedeki etkisi "yasadışı" ve "karışıklık kaynağı" olarak tanımlanmıştır. Bu durum, İngilizlerin dini meşruiyet taşıyan seyidlik otoritelerine karşı geliştirdikleri siyasi tahakküm ve dışlama stratejisinin Arap Yarımadası'nın güney bölgelerindeki yansımasıdır.

Paşa'nın Zafar'a vapur gönderilmesi yönündeki talebi ise, onun bölgeyle temasını güçlendirme arzusuydu. Bu süreçte Aden'in 1839'da İngilizler tarafından işgali ve hinterlandındaki kabilelerle

II. Abdülhamid'in Danışmanı Seyyid Fazıl Alavi Paşa ve Arap Yarımadası'nın Güneyine Dair Tasavvuru

kurulan koruma ilişkileri, Arap Yarımadası'nın güneydeki Osmanlı-İngiliz rekabetini daha da keskinleştirmiştir. İngiltere, özellikle Zafar ve çevresinde Osmanlı destekli girişimleri yakından izlemiş ve yerel güçleri Osmanlı nüfuzuna karşı kıskırtmıştır. Bu bağlam, Fazıl Paşa'nın girişimlerinin başarısızlığında belirleyici rol oynamıştır. (Farah, 2002: 118-141) Nitekim İngiliz makamları, Paşa'nın Hindistan'daki geçmişiyle ilgili şüphelerini korumakta; onu bir İngiliz yargıcının ölümünde parmağı olan ve dinî fanatizme eğilimli bir figür olarak değerlendirmekteydi. (Phillips, 1967: 76) Bu durum, İngiltere'nin onu yalnızca Osmanlı destekli bir yerel aktör değil, aynı zamanda kıyıda iç siyasete müdahil olabilecek potansiyel bir tehdit olarak algılamasına yol açmıştır.

İngilizler, Zafar bölgesine Osmanlı adına gönderilen memurların temaslarını dikkatle izlemiş, özellikle bölgedeki yerel emirlerin İstanbul'a bağlılık beyanlarını sorgulamış ve sahilde Osmanlı sancağının çekilmesi girişimlerine tepki göstermiştir. Hatta Aden valisi aracılığıyla doğrudan müdahale tehdidinde bulunmuş (BOA, Y.A.RES.4.15.3.1/2/3); Fazıl'ın halk desteği olmadan yürüttüğü bu girişimler, Osmanlı-İngiliz rekabetinin hassas dengesini açıkça gözler önüne sermiştir.

Bu dengenin bir başka yansıması da Seyyid Fazıl'ın oğlu Ahmed Fazıl'ın kaleme aldığı mektupta yer almaktadır. Mektupta İngiltere'nin baskıları, Zanzibar'daki siyasal müdahaleleri ve Osmanlı'nın Zafar üzerindeki tasarrufunun yeniden tesisi için doğrudan iltifat ve tayin çağrısı yapılmaktadır (BOA, Y.PRK. AZJ.52.79.1.1). Ayrıca Fazıl Alavi Paşa'nın "Makale-i Hikmet-i Asale-i Nafi'a" (BOA, TS.MA.e/1411-27) adlı metni, Osmanlı'nın Arap Yarımadası'nın güneyindeki nüfuzunu koruma ve İngiltere'nin yayılmacı emellerine karşı stratejik bir duruş geliştirme çağrısıydı. Paşa, Aden dışında İngilizlerin doğrudan hâkimiyet kurmadığını vurgulayarak, Arap iskelelerinin çoğunun Osmanlı'ya tabi meşayih tarafından idare edildiğini belirtiyordu. İngilizlerin bölgedeki sınırlı varlığını vurgularken, Osmanlı'nın sahadaki haklarını hatırlatır ve pasif kalmanın egemenlik hakkını ortadan kaldıracığı uyarısında bulunuyordu. ("sükûtu ihtiyar hak tasarrufunu iptal eder") Zafar kıtasında bizzat idare sahibi olduğunu beyan eden Paşa, Osmanlı'nın deniz gücü ve sahil limanlarına yönelik müdahale yetkisini, hem hukuki hem dini gerekçelerle temellendirerek, merkezî idareyi harekete geçirmeye çalışıyordu.

Bu bağlamda, Seyyid Fazıl Efendi'nin Zafar kıt'asının idaresine dair sunduğu layihanın Meclis-i Vükelâ'da görüşülmesi için Padişah iradesi bulunmasına rağmen, İngiltere elçiliğinin müdahalesi, Muskat'a olan coğrafi yakınlık ve bölgenin sınırlı stratejik getirisi nedeniyle Osmanlı bürokrasisi, bu teklife temkinli yaklaşmıştır. Bölgenin nüfusça küçük, ekonomik olarak zayıf ve İngiltere ile doğrudan temas riski taşıması, Zafar'a dair askerî ya da idarî destek taleplerinin karşılanmamasına neden olmuştur (BOA, Y.A.HUS.162.62.1.1). Dolayısıyla, Fazıl Paşa'nın bölgeye dair stratejik öngörülerini, yalnızca yerel bir yönetim talebi değil; II. Abdülhamid'in Arap Yarımadası'nın güney siyasetine yön vermeye çalışan bir danışman olarak merkezdeki etkisinin de açık göstergesidir.

7. Yemen'e Dair Tehditler ve Çözüm Önerileri: Seyyid Fazıl'ın Zeydi Meselesine Bakışı

Yemen'in kabilevi yapısı, mezhepsel farklılıklarla iç içe geçmiş durumdaydı. Bu unsurların bir kısmı Sünni olup Osmanlı Hilafeti'ni tanıırken, diğer kısmı ise merkezi San'a'da bulunan Zeydi imamlarına bağlıydı ve Osmanlı otoritesine karşı zaman zaman ayaklanma girişiminde bulunuyorlardı. Çoğunluğu San'a çevresinde yaşayan Zeydiler fırsat oldukça Sana'yı Osmanlı Devleti'nden ayırmaya çalışmışlardır. Ayrıca Osmanlı Devleti'ne itaat etmemişlerdir. Bunlar iki defa San'a'yı zapt etmiş ancak kendi yönetimlerini kurmayı başaramamışlardır. Tüm bu risklere rağmen Osmanlı yönetimi San'a'yı vilayet merkezi yapmış, burada savunma yapıları inşa etmiş ve halka modern savaş teknikleri öğretmeye çalışmıştır (BOA, İ.DH. 1237-96875-5).

II. Abdülhamid'in Danışmanı Seyyid Fazıl Alavi Paşa ve Arap Yarımadası'nın Güneyine Dair Tasavvuru

Seyyid Fazıl Paşa, Mabeyn-i Hümayun Kitabeti'nde Ferik Rıza Paşa ile Yemen'in idari durumu hakkındaki görüşmesinde San'a çevresindeki kabilelerin, Sünnilere karşı sert tutum takınan Zeydiler, Taiz etrafındaki kabileler ve ahalisinin ise Sünni olduğunu belirtir. Zeydiler mahalli idareye ısınamadıklarını ve San'a'yı ele geçirmeleri hâlinde burada Osmanlı yönetiminin kurulamayacağını, bu bakımdan Yemen'in, Taiz ve San'a olmak üzere iki vilayet ile Asir adında müstakil bir mutasarrıflık olarak yeniden yapılandırılmasını önermiştir. Böylece Taiz'in imar ve ihya edileceğini belirtmiştir. Ona göre, San'a ele geçirilse bile Taiz ve Asir'de Osmanlı yönetimini sürdürülebilecekti. Bu durum, Yemen'in genelinde düzenin sağlanmasına katkı sunacak; ayrıca İngiltere ile yakın ilişki kuran kabileler de adil bir Osmanlı idaresi altında iş birliğine yönelebilecekti (BOA, Y.EE.5-22).

Fazıl Paşa'nın bu önerileri, Zeydilerin San'a üzerindeki olası hâkimiyetini bertaraf etmeye yöneliktir. Nitekim, San'a'daki istihkâmlar ve tabyalar yıkılıp bölgeyi küçük bir kasaba statüsüne indirmek ve idaresini bir mutasarrıf veya kaymakama vermek uygun olacaktı. Vilayet merkezinin sakinleri genel olarak Sünni olup sahil tarafında uygun bir yere nakil edip, buraya akideleri sağlam ve Osmanlı yönetimine sadık Türk, Kürt ve Araplarla iskân etmek lazımdı. Böylece Zeydilerin kuvveti kırılıp, karışıklık emelleri boşa çıkacaktı (BOA, İ.DH. 1237-96875-5).

Yemen meselesine dair geliştirdiği bu çözüm önerileri, Seyyid Fazıl Paşa'nın yalnızca yerel bir kanaat önderi değil, II. Abdülhamid yönetimine aktif çözüm sunan bir danışman figürü olduğunu yansıtır.

8. Muslih Olarak Görevlendirilme İsteği: Zafar'a Gidiş, Kaçış ve Ahalinin Tepkileri

Arap Yarımadası'nın güney sahillerinde coğrafi özellikleriyle öne çıkan (BOA, Y.PRK.AZJ.40.19.1.1) Zafar* (Dhufar) bölgesi, Osmanlı Devleti için stratejik bir öneme sahipti. Osmanlı idari yapısına tam olarak bağlı olmasa da İngiliz nüfuzu bölgeyi stratejik kılyordu (BOA, HR.SYS.2941.9.1.1). Bölge, Basra, Yemen, Afrika sahilleri ve Hindistan'a olan deniz mesafesi bakımından stratejik bir konuma sahiptir (BOA, Y.PRK.AZJ.40.19.1.1). Diğer bir tanımla Zafar, Hadramut'un güneyinde, Arap Yarımadası'nın Umman Denizi kıyısında yer alan, Mükella, Şehar, Lahic ve Fadli gibi şehirlerle çevrili önemli bir bölgedir. Bölge kıyıları Yafa kabilesi, iç kısımları ise Hadrami kabilesi tarafından meskûn edilmiş; yönetim ise Âl-ı Kuaytî, Âl-ı Nakîb ve Âl-ı Kesîrî aileleri arasında paylaşılmıştır.

Seyyid Fazıl Alavi Paşa, Hindistan'dan İngiliz baskısıyla çıkarılarak 1853/54'te Mekke'ye ardından İstanbul'a geçerek şeyhlik kimliğinden faydalanarak Osmanlı adına Zafar bölgesinde siyasi girişimlerde bulunmuştur (BOA, İ.DH.790.64146.9.1.2). Bu dönemde, Zafar ve çevresindeki kabilelerin Osmanlı idaresiyle olan ilişkileri oldukça karmaşıktı. Bir yandan Osmanlı'ya bağlılıklarını ifade eden ileri gelenler bulunurken, öte yandan yerel güçlerin bağımsızlık eğilimleri de güçlüydü. (Farah, 2002: 121-123) Fazıl Paşa'nın Zafar bölgesinde Osmanlı adına otorite kurma girişimi, bu çelişkili ortamda ortaya çıkmıştı.

Seyyid Fazıl Efendi, Zafar'daki kabilelerle Osmanlı idaresi arasında bağ kurmak ve zamanla Zafar ve çevresinde Osmanlı adına nüfuz kurmak için çeşitli girişimlerde bulunmuş, ancak bölgeye yönelik ilk ciddi adımını 1875'te atmıştır. Zafar'daki bazı kabile reislerinin davetiyle bölgeye gitmiş ve 1876 başlarında Zafar'ın Osmanlı toprağı olduğunu ilan etmiştir. (Buzpınar, 1993: 229-230) Bu siyasi girişimlerinin yanı sıra "Uddat al-Umara" adlı eserini, İngiliz karşıtı söylemi yaymak ve yerel Müslümanları Osmanlı'ya itaate teşvik etmek amacıyla yazmıştır (Shafi, 2012: 42). Ancak İngilizler,

* Osmanlı belgelerinde genellikle "Zıfar" (زفر) şeklinde Arapça orijinaline yakın bir yazılışla geçer. Ancak bu yerin modern Arapça karşılığı ve bugünkü adı bakımından doğru okunuşu "Zafar" şeklindedir. Bugünkü ülke: Umman sultanlığı, Zufar (ظفار / Dhofar) bölgesi

onun Mükella ve Şahr gibi bölgelerdeki nüfuzundan tedirgin olmuş, bu yüzden bu bölgelere gitmesine engel olmuşlardır. Fazıl Efendi'nin başvurusu ve talepleri, Osmanlı makamlarının sınırlı bir hareket özgürlüğü tanınmasıyla sonuçlanmıştır. Zafar'a gitme arzusu, yerel halkla kurulan ilişki ve İngiltere'nin tepkileriyle şekillenen bir süreçtir. Bunun yanı sıra, Zafar'ın Osmanlı idaresiyle olan kopukluğu ve bölgedeki politik belirsizlik de dikkat çeken diğer unsurlardır (BOA, HR.SYS.1909.36.1.1). Fazıl Paşa, Zafar'daki bu dağınık ve çatışmalı yapının Osmanlı müdahalesiyle düzene sokulabileceğini düşünmüş, önce İstanbul'dan Zafar'ın ıslahını talep etmiş, ardından Mükella ve Şahr gibi şehirler dâhil olmak üzere bölgenin coğrafi ve toplumsal yapısına dair ayrıntılı bilgiler sunmuştur.

Bu bağlamda Fazıl Paşa, Zafar'ın Osmanlı idaresine dâhil edilmesi hâlinde, bütün gelirlerin devlete ait olmak üzere kendisinin ve zürriyetinin hizmete hazır olduğunu belirtmiştir. Refakatine yarım tabur asker, iki top, yirmi beş süvari ile birlikte bir savaş gemisi tahsis edilmesini, ayrıca iki kâtip, bir madenci ve bir haritacının görevlendirilmesini istemiştir. Paşa'ya göre bölge, coğrafi konumu, ziraî potansiyeli ve orman ürünleri gibi gelir getirici kaynaklarıyla Osmanlı için stratejik bir kazanç sahasıydı. Zengin su kaynakları, verimli topraklar, Hindistan cevizi ve kahve gibi kıymetli ürünlerin yetişebilmesi; aynı zamanda deniz ulaşımına elverişli iskeleler ve hafif silahlarla donatılmış yerel halk, Osmanlı'nın bölgede kan dökmeden hâkimiyet kurabileceği umudunu beslemiştir (BOA, Y.A.RES.4.59.6.1).

Zafar'da denetimi sağladıktan sonra Osmanlı'dan valiliğinin tanınmasını ve askerî destek gönderilmesini isteyen Fazıl Paşa, bu süreçte Salala'yı merkez yaparak yerel kabilelerin desteğiyle sembolik bir yönetim kurmuştur. Ancak Muskat Emiri'nin diplomatik baskısı ve kabilelerin desteğini çekmesiyle otoritesi kısa sürede sarsılmıştır (Buzpınar, 1993: 229-230; İbrâhim, 2018: 19-21). Dofar'daki kabilesel hoşnutsuzluklar nedeniyle yönetimini uzun süre devam ettiremeyen Seyyid Fazıl'a (Shafi, 2012: 47) Zafar halkı karşı çıkmış, Paşa'nın yerel güçlere dayanarak kurmak istediği hükümete karşı silahlı direnişe geçmiştir. Neticede Paşa, destekçileriyle halk arasında çıkan çatışmada mağlup düşmüş; aile fertlerinin bir kısmını Muha'da bırakmış, Musavva üzerinden Cidde'ye geçmiş, oradan da İstanbul'a dönmüştür (BOA, I.DH.790.64146.9.1.3).

Aşiret şeyhi, ancak yerel meşruiyetini koruduğu sürece merkezî otoritenin temsilcisi haline gelebileceği gerçeğini (Khoury ve Kostiner, 1990: 11-13) gören Osmanlı merkezi ise bu süreçte, Zafar'dan gelen yardım taleplerine İngiltere'nin tepkisini ve yerel aşiret yapısını dikkate alarak ihtiyatla yaklaşmıştır (BOA, I.DH.790.64146.9.1.3). Bölgeye yüz asker ve bir müdür gönderilmesini bile maliyet ve güvenlik riski açısından sakıncalı bulmuştur.

İngiltere ise Fazıl Paşa'nın faaliyetlerini yakından izlemiş, hatta Osmanlı'nın bölgeye gönderdiği heyetler sonrasında Aden valisi aracılığıyla bölge halkına mektuplar yazarak, "Osmanlı sizi zabt etmeye kalkarsa engel oluruz" diyerek açık destek mesajı vermiştir (BOA, I.DH.790.64146.9.1.3). Bu, Fazıl Paşa'nın İngiltere ve Osmanlı arasında sıkışmış bir güç odağı haline geldiğini, fakat yeterli halk desteği ve askeri güç olmaksızın başarısızlığa uğradığını ortaya koymaktadır.

Zafar'a Osmanlı desteğiyle bir muslih sıfatıyla giden Seyyid Fazıl Paşa, İngiltere'nin yakından takip ettiği bir figüre dönüşmüştür. Bölgedeki yerel hanedanlarla (Âl-ı Kuaytî, Âl-ı Nakîb, Âl-ı Kesîrî) kurduğu ilişkiler, Osmanlı merkezinden yardım talepleri ve İngiliz valisinin, halkı Osmanlı'ya karşı teşvik eden mesajları (BOA, I.DH.790.64146.9.1.3/4), Paşa'nın hem yerel hem emperyal rekabetin odağında olduğunu göstermiştir. Aynı zamanda bu çabası, onun hem kendi otoritesini kurma hem de Osmanlı'yı bölgeye nüfuz ettirme arzusu taşıdığını göstermiştir. Bu girişim her ne kadar sahada başarısızlıkla sonuçlanmışsa da, Paşa'nın hem padişaha doğrudan erişimi hem de sunduğu layihalarla II. Abdülhamid'in Ceziretü'l Arab'ın güney siyasetine katkı sunan bir danışman kimliğiyle saray nezdindeki rolü devam etmiştir.

9. Osmanlı Yönetimine Bağıllık, Bağımsızlık Talebi ve Müstakil Emirlik Hayali

Osmanlı merkezi yönetiminden destek göremeyen Seyyid Fazıl Paşa, 1880 başlarında oğlu Sehl aracılığıyla İngiltere ile temasa geçerek, Osmanlı himayesinde müstakil bir emirlik kurma arzusunu İngiltere'ye iletmıştır (Buzpınar, 1993: 231-232). Bu hayalini doğrudan II. Abdülhamid'e yaptığı başvuruda açıkça dile getiren Fazıl Paşa, "Size yeni bir ülke getiriyorum" diyerek bölgeyi Osmanlı'ya kazandırmak karşılığında askerî ve idarî destek talep etmiştir. Bu teklif, onun emîrlik projesinin hem dinî hem siyasi temellerle merkezî otoriteye sunulmuş ilk versiyonudur (Phillips, 1967: 76). Fazıl Paşa, Zafâr bölgesinin müstakil emiri iken bir ara sırf dini bir saikle bölgeyi Osmanlı Devleti'ne katmak ve büyük Osmanlı namının o bölgede de yürümesini ve ila-ı kelimetullahı çalışmasını istemiştir (BOA, Y.EE.KP 41.4063). Bu maksatla 95 (h:1295) senesinde İstanbul'a gelmiş ve Sultan II. Abdülhamid ile görüşüp maksadını arz etmiştir (BOA, Y.EE.KP 41.4063).

Padişah, Alibeyt'ten olan Seyit Fazıl Paşa'yı gücendirmek istemeyip ona iltifat edip vezirlik rütbesi vermiştir. Uygun bir vakitte amacının hayata geçirileceğini vaat edip bir süre İstanbul'da misafir edilmesini mecbur kılmıştır. Seyit Fazıl Paşa da padişaha hüsnüzan besleyen, ona itimat eden biri olduğu için İstanbul'da kalmayı kabul etmiştir. Aradan yirmi küsur sene geçtiği ve bu süre zarfında binlerce kere Mabeyn-i Hümayun'a müracaat ederek maksadını elde etmek veya Emirliğine dönmek için ruhsat istemiştir. Ancak ne dilekçesi kabul edilmiş ne de İstanbul'dan çıkmasına izin verilmiştir (BOA, Y.EE.KP 41.4063). Paşa, Zafar'ın Osmanlı'ya bağlı bir vilayet hâline getirilmesini teklif ederken kendisi ve zürriyeti için yönetim imtiyazı talep etmesi (BOA, Y.A.RES.4.59.6.1), onun Osmanlı himayesi altında müstakil bir emirlik kurma arzusu taşıdığını göstermektedir.

1880 sonlarından itibaren Fazıl Paşa'nın Zafar'a dönme arzusunu şahsi mülklerini denetlemek gibi gerekçelerle dile getirse de, Zafar'a vali atanacağı veya Mekke Emirliği'ne getirileceği yönünde söylentiler yayılmıştır. Sultan Abdülhamid ise Fazıl'ın taleplerini açıkça reddetmekten kaçınmış ve belirsiz bir tutum benimsemiştir. 1883'te Zafar'daki yerel otoriteye karşı çıkan isyanlar, Fazıl'ın yeniden etkinlik kazanma umudunu artırmıştır. Mekke Emiri Avnurrefik Paşa'nın desteğini alan Paşa, Muskat Emiri'ne baskı kurmaya çalışsa da bu girişimi de sonuçsuz kalmıştır (Buzpınar, 1993: 234-235). Seyyid Fazıl Paşa'nın Bâbüali'ye sunduğu layihada yer alan beş maddelik ıslah planı ve ek ekonomik-coğrafi değerlendirmeler (BOA, Y.A.RES.4.59.4.1), onun hem Osmanlı'ya sadakatini pekiştirmek hem de bölgeye fiilen hâkim olma arzusunu meşrulaştırmak amacı taşıyan bir yönetim modeli önerdiğini göstermiştir.

Seyyid Fazıl Paşa'nın yalnız kendi bölgesiyle sınırlı kalmayan bu vizyonu; Zanzibar, Muskat, Şihr ve Hadramut emirlerinin Osmanlı padişahı tarafından taltif edilmesini teklif etmesi (BOA, İ.DH/1295-102066), onun Osmanlı otoritesini yalnızca Zafar'da değil, tüm Arap Yarımadası'nın güneyinde ve çevresinde güçlendirmeyi hedefleyen kapsayıcı nüfuz politikası benimsediğini ortaya koymaktadır.

Öte yandan, Seyyid Fazıl Paşa yalnızca idarî değil, dinî temsiliyet üzerinden de bölgedeki nüfuzunu tahkim etmeye çalışmıştır. Hadramevt'teki Alavi seyyidlere dağıtılmak üzere padişah adına iki yüz adet Mushaf-ı Şerif vakfetmesi, bu nüfuz arayışının somut bir yansımasıdır (BOA, Y.PRK.BSK.80.109.1.1). Bu girişim, onun hem yerel manevî liderlik rolünü pekiştirme hem de Osmanlı'ya bağlılığını pekiştirerek meşruiyet zemini kazanma stratejisinin bir parçasıdır.

1880 yılı başlarında Fazıl Paşa, İngiliz elçisi Layard ile görüşerek Osmanlı'dan destek alamaması hâlinde İngiltere himayesine girmek istediğini belirtmiştir. Bu dönemde Sultan'a yeniden başvurup borç, hafif silah ve sembolik destek talep etmişse de teklifleri reddedilmiştir. Aynı yıl içinde Mekke Emiri, Fazıl'ın Zafar valiliğinin tanınmasını önerdi; Fazıl Paşa da Muskat Emiri'ne yazdığı mektupta Zafar'a Osmanlı fermanıyla döneceğini bildirmiştir. Ancak Osmanlı hükümeti bu süreci

durdurarak Fazıl'ın İstanbul'da kalmasına karar vermiştir (Buzpınar, 1993: 233-234). Dolayısıyla Seyyid Fazıl Paşa, yalnızca bölgesel bir yönetici değil, aynı zamanda II. Abdülhamid'in Arap Yarımadası'nın güney bölgelerinin siyasetine dair perspektif geliştirmesinde etkili olan danışman sıfatıyla padişahın çevresinde yer alan nadir Arap figürlerden biri olmuştur.

10. Sonuç

Seyyid Fazıl Paşa'nın Zafar, Maskat, Yemen ve çevresindeki bölgeler ekseninde geliştirdiği siyasi tasavvur ve Osmanlı merkezine sunduğu teklifler, 19. yüzyılın son çeyreğinde Osmanlı'nın Arap Yarımadası'nın güneyine yönelik politikalarının dinamiklerini anlamak açısından önemli ipuçları sunmaktadır. Paşa'nın muslih sıfatıyla yerel kabileler nezdinde arabuluculuk yapmaya çalışması, aynı zamanda Osmanlı adına meşruiyet kurma çabasının bir tezahürü olarak okunabilir. Bu yönüyle Fazıl Paşa'nın girişimleri, kabile/aşiret temelli yerel güçlerle merkezî otorite arasında köprü kurmaya çalışan yerel kökenli/periferik aktörlerin siyasi rolünü göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Fazıl Paşa'nın danışmanlık rolü, II. Abdülhamid'in saray çevresindeki Arap figürlerinin pasif temsilciler olmadığını; aksine, saray politikasına aktif müdahil olduklarını ortaya koymaktadır. Paşa'nın Osmanlı merkezine sunduğu layihalar ve yazdığı makaleler, yalnızca belirli bir bölgeye ilişkin idarî ya da askerî düzenlemelerden ibaret değil, aynı zamanda Osmanlı Devleti'nin Arap Yarımadası'nın güney bölgelerinde nasıl bir nüfuz kurabileceğine dair bütüncül bir perspektif içermektedir. Zafar ve Maskat bölgeleri üzerinden Umman sahiline, Yemen üzerinden Aden ve Hadramut havzasına açılan bu coğrafi vizyon, Osmanlı'nın merkezî kontrol kapasitesini zorlayan ama onu besleyen alternatif bir dış politika arayışı olarak değerlendirilebilir.

Bununla birlikte, Fazıl Paşa'nın sunduğu teklifler/projeler, merkezî Osmanlı bürokrasisi içinde farklı okumalara maruz kalmış; kimi zaman gereksiz bir mali ve diplomatik yük, kimi zaman ise faydalı ama ertelenebilir girişimler olarak değerlendirilmiştir. İngiliz etkisinin yoğun olduğu bu bölgelerde, Osmanlı'nın sınırlı askerî ve diplomatik manevra alanı, Fazıl Paşa'nın taleplerinin karşılıksız kalmasında belirleyici olmuştur. Saray nezdindeki itibarına rağmen, onun emirlik tasavvuru, ne yerel halktan yeterli desteği alabilmiş ne de Bâbü'li 'nin siyasi ve mali kaynaklarını seferber edecek düzeyde kabul görmüştür.

Sonuç olarak Seyyid Fazıl Paşa'nın çabaları, Osmanlı'nın Arap Yarımadası'nın güneyine yönelik temkinli ve sınırlı müdahaleci politikasının sınırlarını zorlayan bireysel bir girişim olarak kalmıştır.

Çatışma Beyanı (Competing Interests)

Çalışmanın yazarı, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

The author declares that he has no competing interests.

Destek ve Teşekkür (Fundings and Acknowledgments)

Çalışma, kamusal, özel, ticari nitelikte ya da kar amacı gütmeyen herhangi bir kurumdan destek alınmadan hazırlanmıştır.

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Etik Beyanı (Ethical Statement)

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Recep Kılıç

**II. Abdülhamid'in Danışmanı Seyyid Fazıl Alavi Paşa ve Arap Yarımadası'nın
Güneyine Dair Tasavvuru**

Vol: 9 Issue: 2
Spring 2026

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Araştırmacıların Katkı Oranı (Author's Contributions)

Bu makale yazarın kendi çabaları ve incelemeleri neticesinde oluşturulmuştur.

This article was created as a result of the author's own efforts and reviews.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Âl İbrâhîm, A. b. A. S. (2018). *Mecmû' u Selâsi Resâil fi's-Sülûk*. Dâru'd-Diyâ.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (1880). Dahiliye Nezâreti Mektubi Kalemi (DH.MKT. 1329, .49), İstanbul
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (1873). Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi (HR.MKT.804.51), İstanbul
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (1877). Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR.SYS.2941.9), İstanbul
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (1879). İrade Dahiliye (İ.DH.790.64146.9), İstanbul
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (1891). İrade Dahiliye (İ.DH.1237-96875-5), İstanbul
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (1897). Sadrazam Kâmil Paşa Evrakı Yıldız Esas Evrakı'na Ek (Y.EE.KP.41.4063), İstanbul
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (1883). Topkapı Sarayı Maruzat (TS.MA.e/1411-27), İstanbul
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (1879). Yıldız Sadâret Hususî Maruzât Evrakı (Y.A.HUS.162.62), İstanbul
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (1879) Yıldız Sadâret Resmî Maruzât Evrakı. (Y.A.RES.4.15.3.1/2/3), İstanbul
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (1883). Yıldız Esas Evrakı (Y.EE.12.27), İstanbul
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (1907). Yıldız Perakende Evrakı- Arzuhâl ve Journaller (Y.PRK.AZJ.52.79), İstanbul
- Buzpınar, Ş. T. (1993). "Abdülhamid II and Sayyid Fadl Pasha of Hadramawt: An Arab dignitary's ambitions (1876–1900)". *Osmanlı Araştırmaları / The Journal of Ottoman Studies*, 13, 225–239.
- Es-Sakkâr, S. (1991). "Bâ Alavî." *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 3, ss. 355–357). TDV Yayınları.
- Farah, C. E. (2002). *The Sultan's Yemen: 19th-century challenges to Ottoman Rule*. London: I.B. Tauris.
- Hilâfet Gazetesi. (1902, 15 Aralık). Arabistan'da Hükûmet-i Hamidiye (Sayı 82).
- Jacob, W. C. (2019). *For God or Empire: Sayyid Fadl and the Indian Ocean World*. Stanford, Stanford University Press.
- Karpat, K. H. (2001). *The Politicization of Islam: Reconstructing Identity, State, faith, and Community in the late Ottoman State*. Oxford: Oxford University Press.
- Kelly, J. B. (1968). *Britain and the Persian Gulf 1795–1880*. Oxford: Oxford University Press.
- Khoury, P. S., & Kostiner, J. (Eds.). (1990). *Tribes and State Formation in the Middle East*. Berkeley, CA: University of California Press.
- Kral Abdullah. (2017). *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?* İstanbul: Klasik Yayınları.
- Kurşun, Z. (1992). *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*. İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Mahmud Nedim Bey. (2001). *Arabistan'da Bir Ömür: Son Yemen Valisinin Hatıraları veya Osmanlı İmparatorluğu Arabistan'da Nasıl Yıkıldı?* (A. Birinci, Ed.). İstanbul: İsis Yayınları.
- Phillips, W. (1967). *Oman: A history*. London: Longmans, Green and Co.

**II. Abdülhamid'in Danışmanı Seyyid Fazıl Alavi Paşa ve Arap Yarımadası'nın
Güneyine Dair Tasavvuru**

Rabi, U. (2011). *The Emergence of States In a Tribal Society: Oman Under Sa'id bin Taymur, 1932–1970*. Brighton: Sussex Academic Press.

Serjeant, R. B. (1957). *The Saiyids of Hadramawt*. London: London University Press.

Seyyid Fazıl Alavi Paşa. (1883, 29 Aralık). *Makale-i Hikmet-i Asale-i Nafi'a* (TS.MA.e/1411-27).

Shafi, M. M. K. (2012). *The role of Sayyid Fazl Pookkoya Thangal in the anti-colonial movement in Malabar* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Darul Huda Islamic University.

The National Archives, Foreign Office (TNA). FO 78/3615.

Tomar, C. (2013). Zafar. In *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Cilt 44, ss. 66–67). Ankara:TDV Yayınları.

Toprak, M. (2018). *Son Dönem Alaviyye Şeyhlerinden Fadl B. Alavi'nin Hayatı ve Tasavvufi Görüşleri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Uludağ Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Azerbaycan'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Ekonomik İlişkilerinin TOPSİS Yöntemiyle Karşılaştırmalı Analizi: 1997-2023 Dönemi*

Comparative Analysis of Azerbaijan's Economic Relations with Central Asian Turkic Republics Using the TOPSİS Method: 1997-2023 Period

Farid Şirinov¹

DOI: [10.59445/ijephss.1761539](https://doi.org/10.59445/ijephss.1761539)

Atf / Cite: Şirinov, F., (2026). Azerbaycan'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile ekonomik ilişkilerinin TOPSİS yöntemiyle karşılaştırmalı analizi: 1997-2023 dönemi, *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 9(2), 165-180, <https://doi.org/10.59445/ijephss.1761539>

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 09.08.2025

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 14.04.2026

Lisans Bilgisi / License Information: Bu çalışma, Creative Commons Atf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. / *This work is licensed under Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License (CC BY NC).*

İntihal Kontrolü / Plagiarism Checks: Bu çalışma, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / *This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.*

Özet

Bu çalışma, Azerbaycan'ın Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan ile 1997-2023 yılları arasında ekonomik ilişkilerini Çok Kriterli Karar Verme yöntemlerinden TOPSİS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) yöntemi kullanarak karşılaştırmalı biçimde analiz etmektedir. Azerbaycan'ın söz konusu ülkelere ihracatı ve ithalatı, partner ülkelerin GSYH'sı, nüfusu, ticaret açıklığı ve doğrudan yabancı yatırım girişinden oluşan altı kriter eşit ağırlık-landırma ile değerlendirilmiştir. Veriler Azerbaycan İstatistik Komitesi ve Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergelerinden derlenerek 1997-2008, 2009-2015 ve 2016-2023 olmak üzere üç dönem hâlinde analiz edilmiştir. Analiz sonuçları, Kazakistan'ın her üç dönemde de Azerbaycan için en güçlü ticaret ortağı konumunu koruduğunu ortaya koymaktadır. Bu sebepten dolayı Özbekistan, 2016 sonrası ekonomik açılım politikalarının etkisiyle ikinci sıraya yükselirken; Türkmenistan'ın yapısal kısıtlar nedeniyle gerilediğini göstermektedir. Kırgızistan ise tüm dönemler boyunca dördüncü sırada kalmıştır. Çalışma; tek boyutlu ticaret analizlerinin ötesine geçen metodolojik yaklaşımı, üç dönemli karşılaştırmalı yapısı ve Azerbaycan odaklı özgün veri seti ile ilgili literatüre katkı sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Azerbaycan, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri, TOPSİS.

Abstract

This study conducts a comparative analysis of Azerbaijan's economically healthy relations with Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Uzbekistan during the 1997-2023 period using the TOPSİS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) method, a Multi-Criteria Decision Making method. Six criteria — Azerbaijan's exports to and imports from partner countries, GDP of partner countries, population of partner countries, trade openness, and foreign direct investment inflows — were evaluated with equal weighting. Data was compiled from the Azerbaijan Statistics Committee and the World Bank's World Development Indicators and analyzed in three periods: 1997-2008, 2009-2015, and 2016-2023. The analysis results reveal that Kazakhstan maintained its position as the strongest trading partner for Azerbaijan across all three periods. Uzbekistan rose to second place in the 2016-2023 period, driven by its post-2016 economic liberalization policies. Turkmenistan, despite its substantial gas reserves, declined from second to third place due to its closed economic policies. Kyrgyzstan remained in fourth place throughout all periods. The study contributes to the literature through its methodological

* Bu makale, Dr. Öğr. Üyesi Ümit Bozoklu danışmanlığında hazırlanan yüksek lisans tezinden güncellenerek hazırlanmıştır. (İstanbul Gedik Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İşletme Yönetimi ABD, İstanbul – Türkiye) / *This article prepared from a graduate thesis's updated version (Istanbul Gedik University, Institute of Graduate Studies, Department of Administration, Istanbul – Türkiye)*

¹ Bilim Uzmanı / MSc, İstanbul Gedik Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İşletme yönetimi ABD, İstanbul - Türkiye / *Istanbul Gedik University, Institute of Graduate Studies, Department of Administration, Istanbul - Türkiye, feridsirinov125@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-8151-8466>,*

Farid Şirinov

*Azərbaycan'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetləri ilə Ekonomik İlişkilerinin TOPSİS
Yöntemiyle Karşılaştırmalı Analizi: 1997-2023 Dönemi*

*Vol: 9 Issue: 2
Spring 2026*

approach beyond single-dimensional trade analyses, its three-period comparative structure, and its unique Azerbaijan-centered dataset.

Keywords: Azerbaijan, Central Asian Turkic Republics, TOPSİS.

1. Giriş

İkinci Dünya Savaşı'nın ardından küresel ölçekte ivme kazanan bölgesel ekonomik entegrasyon hareketleri, ülkelerin ticaret engellerini azaltarak ortak bir ekonomik alan yaratma çabalarını kapsamaktadır. Bu süreçte bölgesel ticaret anlaşmaları ve ekonomik birlikler, üye devletler arasındaki ticaret akışlarını yoğunlaştırmakta; yatırım, teknoloji ve bilgi transferini kolaylaştırmaktadır. Ancak entegrasyonun ülkeler üzerindeki etkisi, tarafların ekonomik yapısına, kurumsal kapasitesine ve başlangıç koşullarına bağlı olarak önemli ölçüde farklılaşmaktadır.

1991'de bağımsızlığını kazanan Orta Asya ve Kafkasya devletleri, piyasa ekonomisine geçiş sürecinde köklü yapısal sorunlarla yüzleşmek zorunda kaldı. Sovyet döneminden miras kalan tedarik zinciri bağımlılıkları, yetersiz kurumsal altyapı ve ihracat ürünlerinin hammaddeye yönelik yoğunlaşması, bu ülkelerin dışa açılım stratejilerini biçimlendiren başlıca kısıtlar arasında yer aldı. Türk Devletleri Teşkilatı (TDT), bu koşullar altında ortak kültürel ve dilsel bağları ekonomik iş birliğine dönüştürmek amacıyla 2009 yılında kuruldu. 2009 yılında Nahçıvan Anlaşması ile resmileşen örgüt, üye devletler arasında ekonomik, siyasi ve kültürel bağların güçlendirilmesini temel hedef olarak benimsedi. Söz konusu süreçte Azerbaycan hem Güney Kafkasya'daki stratejik konumu hem de hidrokarbon gelirleriyle güçlendirdiği ekonomik kapasitesiyle bölgede kilit bir aktör olarak öne çıktı.

Azerbaycan, bu dinamik içinde özgün bir konum işgal etmektedir. Bir yandan Hazar'ı Avrupa'ya bağlayan Orta Koridor'un transit merkezi olma işlevini üstlenmekte, öte yandan büyük ölçüde hidrokarbon gelirine bağımlı bir ekonomik yapı sergilemektedir. 2024 itibarıyla 74,6 milyar dolar GSYH'ye ulaşan Azerbaycan'ın ihracatının yaklaşık yüzde doksanı petrol ve doğal gazdan oluşmaktadır. Bu durum ülke ekonomisinin dışsal fiyat şoklarına karşı belirgin bir kırılma taşımasına neden olmaktadır. Bu durum, Azerbaycan'ın ticaret ortaklarını çeşitlendirme ve bölgesel bütünleşme süreçlerini derinleştirme konusundaki stratejik arayışını güçlendirmektedir. Bu bağlamda Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan ile kurulacak derinlikli ticaret ilişkileri, yalnızca siyasi bir tercih değil, aynı zamanda ekonomik bir zorunluluk olarak değerlendirilebilir.

Literatür incelendiğinde, bölge ülkeleri arasındaki ikili ticaret ilişkilerinin büyük ölçüde çekim modeli çerçevesinde ele alındığı görülmektedir. Bu yöntem, ticaret akışlarını ekonomik büyüklük ve coğrafi mesafe gibi değişkenlerle açıklamakta; ancak birden fazla ülkenin eş zamanlı ve çok boyutlu karşılaştırmasına olanak tanıyamamaktadır. Azerbaycan'ı merkeze alarak dört Orta Asya Türk Cumhuriyeti'nin ticaret ortaklığı kapasitesini dönemsel bir çerçevede karşılaştıran çalışmalar ise bu literatürde oldukça sınırlıdır. Bu motivasyondan hareketle çalışma, 1997-2023 döneminde Azerbaycan'ın Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan ile ekonomik ilişkilerini ticaret hacmi, ekonomik büyüklük ve yatırım ortamı göstergeleri aracılığıyla TOPSİS yöntemiyle karşılaştırmalı biçimde analiz etmektedir. Üç dönem hâlinde yapılandırılan analiz, ilişkilerin yalnızca mevcut durumunu değil, zaman içindeki dönüşümünü de görünür kılmayı hedeflemektedir.

Çalışmanın geri kalan bölümleri şu şekilde düzenlenmiştir: İkinci bölümde söz konusu ülkelerin ticari faaliyetlerine ilişkin çoğunlukla çekim modeli çevresinde tapılmış ulusal ve uluslararası literatür değerlendirilmektedir. Üçüncü bölümde TOPSİS yönteminin teorik çerçevesi ve uygulama adımları açıklanmaktadır. Dördüncü bölümde analiz sonuçları sunulmakta ve yorumlanmaktadır. Beşinci ve son bölümde ise sonuç kısmıdır.

2. Literatür Taraması

Çetinkaya ve Demirel (2023) tarafından yapılan çalışma, TDT'nin üye ülkelerin dış ticareti üzerindeki etkisini iki farklı yöntemle ortaya koymaya çalışmıştır. Çalışmada kullanılan birinci yöntem

Azerbaycan'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Ekonomik İlişkilerinin TOPSİS Yöntemiyle Karşılaştırmalı Analizi: 1997-2023 Dönemi

çekim modelidir. Çalışmada, bağımlı değişken olarak ihracat, bağımsız değişkenler olarak gayri safi yurt içi hasıla (GSYH), nüfus, yüzölçümü, coğrafi mesafe, dilsel farklılıklar, üyelik durumu ve sınır yakınlığı değişkenleri kullanılmıştır. Çekim modelinin uygulama sonuçlarına göre tarafların ekonomik büyüklükleri, nüfusları, yüzölçümü büyüklükleri ve dilsel yakınlık ticareti olumlu yönde etkilerken, coğrafi uzaklığın ticareti olumsuz etkilediği, ortak sınıra sahip olmanın ise ticaret üzerinde etkisinin olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada kullanılan ikinci yöntem ise, çok kriterli karar verme yöntemlerinden ideal çözüme benzerlik yoluyla sıralama (TOPSİS) yöntemidir. TOPSİS uygulaması ile ideal çözüme yakınlık skorları hesaplanmıştır. Elde edilen skorlar, alternatifler yani çalışmada kullanılan ülkeler açısından önemli farklılıklar olduğunu ortaya koymaktadır. Yapılan dönemler arası karşılaştırmalı, alternatiflerin konumlarının zaman içerisinde değiştiğini ortaya koymaktadır.

Göktolga vd. (2015), beş Türk Cumhuriyetinin 2003-2013 dönemindeki makroekonomik pozisyonlarını büyüme hızı, kişi başına gelir, dış ticaret hacimleri, fiyat istikrarı ve istihdam göstergeleri çerçevesinde TOPSİS ile nicel bir sıralamaya tabi tutmuştur. Her takvim yılı bağımsız bir değerlendirme birimi olarak ele alınan analizde kriter ağırlıkları eşit biçimde dağıtılmış; elde edilen yakınlık katsayıları, Kazakistan'ın incelenen on bir yılın sekizinde en üst konumu işgal ettiğini, Azerbaycan'ın ise söz konusu üç istisnai yılda (2006, 2009, 2013) tablonun başına geçtiğini ortaya koymuştur. Özbekistan, yalnızca 2008 dışında tüm dönem boyunca sıralamayı sondan kapatmıştır.

Kazak vd. (2024) ise çalışmalarında, 1993-2022 dönemine ilişkin veriler kullanılarak Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkiye ve Azerbaycan için ekonomik büyüme ve DYY ilişkisi Panel Fourier eş bütünleşme testi ve Panel Fourier nedensellik testi ile ele alınmıştır. Uygulama sonuçları tüm ülkelerde DYY ile GSYH arasında uzun dönemli bir eş bütünleşme ilişkisinin olduğunu ortaya koyarken, kısa dönemde ise nedensellik ilişkisi ise belirli ülkeler için söz konusu olduğu ortaya konmuştur. Buna göre Azerbaycan'da çift yönlü, Özbekistan'da ise tek yönlü nedenselliğe rastlanılmıştır.

Ashurov vd. (2020) tarafından yapılan çalışmada ise, 2000-2017 yılları için Tacikistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan gibi Orta Asya ülkelerinde, DYY'nin belirleyicileri incelenmiştir. GMM yöntemiyle gerçekleştirilen çalışmada önceki dönem DDY, GSYH, işgücü, ticari açıklık ve vergilerin ekonomik büyümenin en önemli itici güçlerinden olan DYY üzerinde olumlu etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır, toplam borç değişkeninin ise anlamsız olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada politika çıkarımı olarak, daha çok DDY çekmek isteyen söz konusu ülkelerin politika yapıcılarının kurumlarına odaklanması gerektiğidir.

Azam ve Ahmet (2015) ise, 1993-2011 dönemi panel verileri kullanarak Bağımsız Devletler Topluluğu'ndaki on ülke için Beşerî Sermaye ve DYY'nin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ele almışlardır. Çalışmada sabit etkiler modeli kullanılmıştır. Çalışılan model beşerî sermayenin ekonomik büyüme üzerinde belirleyici bir etkiye sahip olduğunu, DYY girişlerinin ise yatırım ortamını iyileştirilerek ekonomik büyümeye katkı sağladığını göstermiştir.

Kemme vd. (2021), 1995-2019 dönemine ilişkin olarak Avrasya Ekonomik Birliği'nin DYY'ler ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisini sabit etkiler modeli ve Arellano-Bond GMM tahmincisi ile analiz etmişlerdir. Çalışma sonuçları Avrasya Ekonomik Birliği'ne üyeliğin DYY girişlerini arttırmadığı, küresel finansal kriz ve Rusya'ya yönelik yaptırımların ticaret akımlarını olumsuz etkilediği ve GSYH büyümesinin temel belirleyicisinin petrol fiyatları olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Gürsoy vd. (2013) yaptıkları çalışmada, Azerbaycan, Kırgızistan, Kazakistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan için DYY ile GSYH arasındaki ilişkiyi Johansen eşbütünleşme ve Granger nedensellik testleriyle ele almışlardır. 1997-2010 dönemine ilişkin olarak gerçekleştirilen uygulama

Azerbaycan'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Ekonomik İlişkilerinin TOPSİS Yöntemiyle Karşılaştırmalı Analizi: 1997-2023 Dönemi

sonuçlarına göre Azerbaycan için DYY'den GSYH'ye doğru tek yönlü, Türkmenistan için ise DYY ile GSYH arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna varılmıştır.

Makhmadisuf vd. (2022) tarafından yapılan çalışmada, 1993-2017 dönemine ilişkin olarak Tacikistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Kırgızistan'a ilişkin olarak ekonomik büyümenin yabancı yatırımları nasıl çekebileceği üzerine odaklanılmaktadır. OLS regresyonları kullanılan çalışmada yabancı yatırımların, işsizlik, enflasyon, ihracat ve kamu harcamalarının bağımlı değişken olan GSYH büyümesini açıklamakta seçilen Orta Asya ülkelerinde anlamlı olduğu, altyapı değişkeni için elde edilen sonuçların ise anlamlı olmadığı sonucuna ulaşılmıştır.

Adashaliyeva (2025) tarafından gerçekleştirilen çalışmada, 2017 ile 2023 dönemi için Özbekistan ile Kazakistan arasındaki ticaretin yapısı analiz edilmiştir. İki ülke açısından ticaretin dinamikleri Karşılaştırmalı Üstünlük (RCA), Ürün Karmaşıklık Endeksi (PCI) ve Ticaret Tercihi Katsayısı (CTP) kullanılmıştır. Çalışma, küresel pazarlara entegrasyon ve ürün çeşitlendirmesinin iki ülkenin rekabetçiliğini artırdığını, ancak ikili ticaretin nispi ağırlığının ise azaldığı ortaya koymuştur. Çalışmanın diğer önemli sonucu ise ve bölge içi ticaretin güçlendirilmesi gerektiğini vurgulanmasıdır.

Akhter vd. (2022), 1992-2020 dönemi için Kazakistan'da ticari açıklığının ekonomik büyüme üzerindeki etkisini ARDL eş bütünleşme ve hata düzeltme modeli yöntemiyle incelemiştir. Kişi başına gayri safi yurtiçi hasıla bağımlı değişken olarak ele alınan modelde açıklayıcı değişkenler olarak yatırım, uluslararası ticaret, işgücü, beşerî sermaye ve doğal kaynaklar modele dahil edilmiştir. Uygulama sonuçları gerek kısa gerekse uzun dönemde, ticaretin ekonomik büyümeyi olumsuz buna karşın sermaye birikimi, işgücü ve doğal kaynakların pozitif olarak etkilediği ortaya koymuştur. Ticaretin beklenen olumlu etkisinin güçlü bir kurumsal bir altyapı ile sağlanabileceği söylenmiştir.

Niftiyev (2024), Azerbaycan ile Pakistan arasındaki ikili ticaretin belirleyicilerini 1996-2021 dönemi için güçlü en küçük kareler yöntemiyle analiz etmiştir. Çalışmada, Azerbaycan'ın Pakistan'dan ithalatının ülkenin daha yüksek geliri ve pazar büyüklüğü ile ilişkili olduğu, Pakistan'ın yüksek döviz kuru ve ticaret maliyetlerinin ise ikili ticareti engellediği sonucuna ulaşılmıştır. Kurumsal açıdan Azerbaycan'ın hükümet etkinliği ve siyasi istikrarının ticareti olumlu etkilediği, ancak Pakistan'ın kurumsal kalitesinin aynı etkiyi göstermediği bulunmuştur.

Yorucu (2013) tarafından yapılan çalışmada Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan'a ilişkin olarak bağımsızlık sonrasında gelir yakınsaması beta ve sigma yakınsama testleriyle ele alınmıştır. Analiz sonuçları petrol ve doğal gaz zengini Kazakistan, Azerbaycan ve Türkmenistan'da gelir düzeylerinin birbirine yakınsadığını, ancak sigma yakınsama sonuçları, bu ülkelerin kurumsal yapılarının birbirinden uzaklaştığı ortaya koymuştur. Sonuçlar gelir yakınsamasının kurumsal iyileşme ile desteklenmediğinde yüzeysel kaldığını göstermektedir.

Şeker ve Şimdi (2019) tarafından yapılan çalışmada ise Türkiye ile Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan ve Tacikistan arasındaki ticaret ve Ekonomik Karmaşıklık Endeksi arasındaki ilişkisi panel veri analizi ile incelenmiştir. Çalışmanın bulguları ise Türkiye'nin söz konusu ülkelere ihracatındaki %1'lik artışın Ekonomik Karmaşıklık Endeksi skorunu %0,08 artırdığını ve ihracattan ekonomik karmaşıklığa doğru tek yönlü nedensellik bulunduğu ve söz konusu ülkelerdeki ürün çeşitliliğindeki artışın da Türkiye'ye olan ihracatlarını olumlu etkilediği şeklindedir.

Eygü (2022) Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkiye'ye ilişkin olarak 2000-2018 dönemi için makroekonomik değişkenlerle ekonomik arasındaki ilişkiyi Ortak İlişkili Etkiler (CCE) modeli ile incelemiştir. Uygulanan eş bütünleşme analizi, ihracat ve Ar-Ge harcamalarının GSYH ile eş bütünleşme ilişkisine sahip olduğunu ortaya koyarak, ihracat performansı ve teknolojik yatırımların ekonomik büyüme üzerinde belirleyici rol oynadığını vurgulamıştır.

**Azerbaycan'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Ekonomik İlişkilerinin TOPSİS
Yöntemiyle Karşılaştırmalı Analizi: 1997-2023 Dönemi**

Hasanova ve Najafova (2025) tarafından yapılan çalışmada ise, Türk Devletleri Teşkilatı üye ülkeleri arasındaki bölgesel ekonomik entegrasyon potansiyeli ele alınmıştır. Çalışma, küresel ekonomik şoklara rağmen üye ülkelerin GSYH'da istikrarlı büyüme kaydettiğini ve ticaret engellerinin azaltılması, ulaşım altyapısının iyileştirilmesi ve yatırımın teşvik edilmesinin mal ve hizmet değişimini önemli ölçüde kolaylaştırabileceğini ortaya koymuştur.

Golovko ve Sahin (2021) 1994-2018 dönemine ait 86 ülkenin verilerini, Avrasya ülkelerinin uluslararası bütünleşme sürecini etkileyen faktörleri belirlemek için kullanmışlardır. Bu amaçla, ana faktörlerin yanı sıra sınır, altyapı, ticaret politikaları ve kurumların etkilerini incelemek için klasik ve genişletilmiş çekim modelleri tahmin edilmiştir. Söz konusu modeller için PPML tahmin yöntemi kullanılmıştır. Tahmin sonuçlarına göre en önemli sonuç, Avrasya ülkelerinin bölge dışındaki ticaret hacminin potansiyellerinin altında olduğu sonucuna varılmasıdır. Avrasya ülkelerinin dünya ticaretine bütünleşmelerinin, tahmin edilen potansiyelin %35 altında olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Allayarov vd. (2018), 2000-2016 dönemine ilişkin olarak Kırgızistan'ın 35 ana ticaret ortağı ile ikili ticaretini çekim modeli ile tahmin etmiştir. Sonrasında çekim modelinden elde edilen katsayılar sonra Kırgızistan için ticaret potansiyelini tahmin etmek için kullanılmıştır. Sonuçlar Kırgızistan'ın ticaretindeki dalgalanmaların %63'ünü açıklamıştır. Kırgızistan'ın Kazakistan, Özbekistan ve Tacikistan gibi bölgesel ortaklarıyla gerçekleşen ticareti ise gravity modeli tahminlerinin oldukça altında kalmıştır. Dolayısıyla bölge içi ticaret büyük ölçüde potansiyelinin altında gerçekleştiği sonucuna ulaşılmıştır.

Zeynalli (2021) Azerbaycan ekonomisi çerçevesinde ihracata dayalı büyüme (ELG) ve büyümeye dayalı ihracat (GDE) hipotezlerini 2001Ç3-2018Ç4 dönemini kapsayacak şekilde ARDL sınır testi, FMOLS, DOLS ve CCR yöntemlerini kullanarak test etmiştir. Çalışmada petrol dışı ekonomik büyüme ile petrol dışı reel ihracat arasında çift yönlü eş bütünleşme ilişkisinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Çalışmada ayrıca, petrol bağımlılığından kurtulması için Azerbaycan'da ihracat odaklı bir yapıya dönüşmesi gerektiği bunun nihayetinde ekonominin çeşitlenmesine yardımcı olacağı ifade edilmiştir.

Rustamova ve Hasanova (2024) tarafından yapılan çalışmada ise, 1995-2022 dönemine ait yıllık veriler kullanılarak Azerbaycan'ın ihracat ve ithalat işlemlerinin karşılıklı etkisi zaman serisi yöntemleri ile modellenmiştir. Granger nedensellik analizi ve eş bütünleşme testlerinin uygulandığı çalışmada, ihracat ve ithalat değişkenleri arasında uzun dönemli bir eş bütünleşme ilişkisinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kemme vd. (2021) Avrasya Ekonomik Birliği'nin bölgesel DYY akışları ve ekonomik büyüme üzerindeki etkisini 1995-2019 dönemi verileriyle 12 post-Sovyet ülkesi olarak üç üye ülke (Rusya, Belarus ve Kazakistan) ve dokuz üye olmayan ülke (Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Kırgızistan, Moldova, Tacikistan, Türkmenistan, Ukrayna ve Özbekistan) için analiz etmiştir. Çalışmada, GSYH büyümesinin temel belirleyicisinin petrol fiyatları olduğu, Avrasya Ekonomik Birliği'nin oluşumunun ise beklenen olumlu DYY etkisini yaratmadığını göstermiştir.

1990-2023 dönemine ilişkin olarak Türkiye'nin Avrasya ticaretindeki konumunu Orta Koridor perspektifinden ele alan Tüfekçi vd. (2024) gür panel veri setiyle PPML, sabit etkiler ve rassal etkiler tahmincilerini kullanarak üç farklı çekim modeli tahmincisi uygulamıştır. Azerbaycan, Kazakistan, ayrıca Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan'ın yer aldığı çalışmada, Orta Koridorda yer alan ülkeler dolayısıyla Azerbaycan ve Kazakistan RE tahmincisine göre Türkiye ile üye olmayan ülkelere kıyasla yaklaşık %80 daha fazla ticaret yapmaktadır. Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan bağlamında çalışmanın bulguları, dini ve dilsel yakınlığın ticaret hacmini pozitif etkilediğini göstermiştir. Yani bu üç ülke doğrudan Orta Koridor üyesi olmasa da Türkiye ile ortak dil ve din faktörü sayesinde ticaret potansiyeli taşımaktadır.

Azerbaycan'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Ekonomik İlişkilerinin TOPSİS Yöntemiyle Karşılaştırmalı Analizi: 1997-2023 Dönemi

Yardımcıoğlu ve Gülmez (2013) 1995-2011 dönemine ilişkin olarak altı Türk Cumhuriyeti için ihracat ile ekonomik büyüme arasındaki uzun dönemli ilişkiyi Pedroni, Kao ve Johansen-Fisher eş bütünleşme testleri, FMOLS, DOLS, Panel VECM ve Canning-Pedroni nedensellik yöntemleriyle araştırmışlardır. Panel FMOLS sonuçlarına göre ihracattaki 100 dolarlık artışın ekonomik büyümede yaklaşık 40 dolar, Panel DOLS sonuçları ise yaklaşık 36 dolarlık bir artış meydana getirdiği sonucuna ulaşmışlardır. VECM ve Canning-Pedroni nedensellik analizleri ise, ihracat ile ekonomik büyüme arasında hem kısa hem de uzun dönemde çift yönlü nedensellik ilişkisinin olduğu sonucuna ulaşmıştır.

Khan vd. (2019), 1995-2017 döneminde ihracat-ithalat yoğunluk endeksleri ve ticaret tamamlayıcılığı endeksi kullanarak Kazakistan, Kırgızistan, Tacikistan, Türkmenistan ve Özbekistan ile Pakistan ikili ticaret yapısını analiz etmişlerdir. Çalışmada Pakistan'ın bölgeyle olan ticaretinde ticaret fazlası verdiğini, özellikle tahıl, petrol ürünleri ve ilaç ihracatında yoğunlaştığını ve Orta Asya Cumhuriyetlerine kıyasla daha uzmanlaşmış bir ticaret yapısına sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Türk Cumhuriyetleri ve komşu devletlerde jeopolitik risklerin büyümeye etkisini inceleyen Aydın vd. (2025), panel L-ARDL ve NL-ARDL yöntemlerini kullanarak 1995-2022 dönemini analiz etmişlerdir. Çalışmada küresel ekonomi, ABD ve Rusya kaynaklı jeopolitik risk endeksleri kullanılmıştır. Simetrik ve asimetrik ilişkilerin incelendiği analizde, jeopolitik belirsizliklerin seçilen sekiz ülkenin büyüme performansı üzerinde daraltıcı etkiler yarattığı, küresel gelişmelerden kaynaklanan jeopolitik belirsizliklerin ise bu ülkelerin büyümesi üzerinde daha güçlü bir daraltıcı etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

İncelenen literatür bir bütün olarak değerlendirildiğinde, Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ve bu ülkelerin komşularını kapsayan çalışmaların ağırlıklı olarak çekim modeli, panel eş bütünleşme ve nedensellik testleri ile regresyon temelli yöntemlere başvurduğu görülmektedir. Söz konusu çalışmalarda odak noktasını çoğunlukla ticaret akışlarının belirleyicileri, ekonomik büyüme ile dış ticaret veya doğrudan yabancı yatırım arasındaki ilişki ve bölgesel entegrasyon süreçlerinin ekonomik yansımaları oluşturmaktadır. Buna karşılık çok kriterli karar verme yöntemlerinin bu coğrafyaya uygulandığı çalışmalar son derece sınırlı kalmaktadır. Bu tablo, Azerbaycan perspektifinden Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin dönemsel ve çok boyutlu bir çerçevede değerlendirildiği analizlere ilişkin belirgin bir boşluğa işaret etmekte; söz konusu boşluğun giderilmesi ise bu çalışmanın temel motivasyonunu oluşturmaktadır.

3. Yöntem

3.1.TOPSİS Yönteminin Kavramsal Çerçevesi

Birden fazla ve çoğunlukla birbiriyle rekabet eden boyuta sahip karar problemleri, tek bir kriter üzerinden çözülemez. Çok kriterli karar analizi (ÇKKA) tam da bu ihtiyacı karşılamak amacıyla geliştirilmiştir. ÇKKA araçları içinde geniş uygulama tabanına sahip yöntemlerden biri olan TOPSİS, Hwang ve Yoon (1981) tarafından çok nitelikli karar verme alanına kazandırılmış; yöntemin matematiksel altyapısı Yoon (1987) ve Hwang vd. (1993) tarafından zenginleştirilmiştir. Yöntemin mantığı, belirlenen kriterler üzerinden değerlendirilen her seçeneğin iki soyut uç noktaya olan geometrik uzaklığının ölçülmesine dayanmaktadır. Shih vd. (2007), yöntemin başlıca güçlü yönlerini; mantıksal sağlamlığı hem üstün hem de düşük uç noktaları eş zamanlı gözetmesi, hesaplama kolaylığı ve kriter sayısına duyarsız işleyişi olarak sıralamıştır. Madanchian ve Taherdoost (2023), bu niteliklerin TOPSİS'i sayısal olmayan verilerle çalışılan ortamlarda da geçerli kıldığını göstermiştir. Behzadian vd. (2012) ise yöntemi 2000 yılından itibaren 103 ayrı dergide taranan 266 akademik çalışmayla irdelemiş; TOPSİS'in lojistik ve tedarik zincirinden enerji planlamasına, su kaynakları yönetiminden sağlık ve çevre politikasına uzanan dokuz farklı uygulama alanında tutarlı sonuçlar verdiği sonucuna ulaşmıştır.

Azerbaycan'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Ekonomik İlişkilerinin TOPSİS Yöntemiyle Karşılaştırmalı Analizi: 1997-2023 Dönemi

TOPSİS, ekonomi ve sosyal bilimlerin karşılaştırmalı analiz gerektiren alanlarında sıklıkla tercih edilen bir araçtır. Eleren ve Karagül (2008), Türkiye'nin makroekonomik seyrini çeşitli performans göstergeleri üzerinden dönemsel biçimde irdelemiş; böylece yöntemin uzun dönemli zaman serisi analizlerine uygun olduğunu göstermişlerdir. Urfaloğlu ve Genç (2013), çok boyutlu makroekonomik ölçütler çerçevesinde Türkiye'yi AB üyeleriyle karşılaştırmalı olarak konumlandırmış ve ülkenin rekabetçilik düzeyini nesnel biçimde belirlemişlerdir. Masca (2017) ise, 28 üyeli bir örneklem üzerinde gerçekleştirdiği geniş kapsamlı analiz ile TOPSİS'in çok ülkeli karşılaştırmalı çalışmalardaki etkinliğini doğrulamıştır.

Göktolga vd. (2015), yöntemi Türk cumhuriyetlerinin performans sıralamasına uygulayarak bölge ülkeleri arasındaki ekonomik farklılaşmayı sayısal biçimde ortaya koymuştur. Çetinkaya ve Demirel (2024) ise TDT üyesi ülkelerin dış ticaret performansını ihracat ve ithalat payları gibi çok boyutlu ölçütler üzerinden dönemsel TOPSİS analiziyle sıralamıştır. Uygurtürk ve Korkmaz (2012) finansal performans ölçümünde, Eyüboğlu (2016) ise makroekonomik karşılaştırmalarda yöntemi kullanmıştır.

3.2. TOPSİS Yönteminin Matematiksel Çerçevesi

TOPSİS, birbirini besleyen altı hesaplama basamağından oluşan bir analiz zinciridir. Her basamağın çıktısı bir sonrakinin girdisini oluşturur; zincirin son halkasında her seçenek için tek bir sayısal performans skoru türetilir ve bu skorlar üzerinden nihai hiyerarşi kurulur (Hwang ve Yoon, 1981; Shih vd., 2007).

Analizin başlangıç noktasında m seçenek ile bu seçeneklerin karşılaştırıldığı n ölçüt bir araya getirilir. Her satır bir seçeneği (i), her sütun bir ölçütü (j), iki eksenin kesişimi ise i 'inci seçeneğin j 'inci ölçütteki ölçüm değerini (a_{ij}) barındırmaktadır. Hwang ve Yoon (1981) tarafından tanımlanan bu yapı şöyle gösterilir:

$$A_{ij} = \begin{bmatrix} a_{11} & a_{12} & \dots & a_{1n} \\ a_{21} & a_{22} & \dots & a_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ a_{m1} & a_{m2} & \dots & a_{mn} \end{bmatrix} \quad (1)$$

Ham veriler farklı ölçü birimleri ve büyüklük mertebeleri içerdiğinden seçenekler arasında doğrudan sayısal kıyaslama yanıltıcı sonuçlar doğurabilir. Bu sorunu bertaraf etmek için Hwang ve Yoon (1981) vektör normalizasyonunu önermiştir: her hücre değeri (a_{ij}), ait olduğu sütundaki tüm değerlerin karelerinin toplamından türetilen karekök büyüklüğüne bölünür. Tüm ölçütler böylece boyutsuz ve ortak bir ölçüğe taşınır:

$$r_{ij} = \frac{a_{ij}}{\sqrt{\sum_{k=1}^m a_{kj}^2}} \quad (2)$$

Bir analizde bütün ölçütlerin eşit belirleyiciliğe sahip olması zorunlu değildir; kimi ölçütler karar sürecinde daha kritik bir işlev üstlenir. Standartlaştırılmış matrisin her sütunu, o ölçüte atanan göreceli önem katsayısıyla (w_j) çarpılır. Önem katsayılarının toplamının bire eşit tutulması ($\sum w_j = 1$) koşuluyla elde edilen ağırlıklı standart değer (v_{ij}) şu biçimde ifade edilir (Shih vd., 2007):

$$v_{ij} = w_j \cdot r_{ij} \quad (3)$$

Bu işlemin ürettiği ağırlıklı standart matris (V_{ij}):

$$v_{ij} = \begin{bmatrix} v_{11} & v_{12} & \dots & v_{1n} \\ v_{21} & v_{22} & \dots & v_{2n} \\ \vdots & \vdots & \ddots & \vdots \\ v_{m1} & v_{m2} & \dots & v_{mn} \end{bmatrix} \quad (4)$$

Ağırlıklı standart matris hazırlandıktan sonra iki soyut uç nokta tanımlanır. Üstün referans noktası (A^+), kazanım yönlü ölçütlerde sütun en büyüklerini, yük yönlü ölçütlerde sütun en küçüklerini bir araya getirerek inşa edilir. Zayıf referans noktası (A^-) bunun simetriğidir. J kazanım ölçütleri kümesini, J' ise yük ölçütleri kümesini simgelemek üzere (Hwang ve Yoon, 1981):

$$A^+ = \left\{ \left(\max_i v_{ij} \mid j \in J \right), \left(\min_i v_{ij} \mid j \in J' \right) \right\} \quad (5)$$

$$A^- = \left\{ \left(\min_i v_{ij} \mid j \in J \right), \left(\max_i v_{ij} \mid j \in J' \right) \right\} \quad (6)$$

Her seçeneğin iki referans noktasına olan uzaklığı n -boyutlu uzay geometrisi kullanılarak birbirinden bağımsız biçimde hesaplanır. Üstün referans noktasına olan ayrışım mesafesi (S_i^+), zayıf referans noktasına olan ayrışım mesafesi (S_i^-) şöyle elde edilir (Shih vd., 2007):

$$S_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^+)^2} \quad S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^n (v_{ij} - v_j^-)^2} \quad (7)$$

Hesaplama zincirinin son basamağında her seçenek için tek bir performans skoru (C_i) üretilir. Bu skor, ilgili seçeneğin zayıf referans noktasına olan mesafesinin iki taraflı toplam mesafeye oranı olarak tanımlanır (Yoon ve Hwang, 1995):

$$C_i = \frac{S_i^-}{S_i^- + S_i^+} \quad (8)$$

C_i Değeri $[0,1]$ kapalı aralığında yer alır. Bire yaklaşan değerler seçeneğin üstün referans noktasına yakınsadığını, sıfıra yaklaşan değerler ise zayıf referans noktasına sürüklendiğini gösterir. Seçenekler C_i değerlerine göre büyükten küçüğe dizilmekte; en yüksek skoru alan seçenek analitik açıdan en üstün konumu temsil etmektedir (Hwang ve Yoon, 1981).

4.Uygulama Sonuçları

4.1.Kapsam, Kriterler ve Veri Kaynakları

Bu çalışmada Azerbaycan'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri olan Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan ile ekonomik ilişkileri TOPSİS (Technique for Order Preference by Similarity to Ideal Solution) yöntemi kullanılarak karşılaştırmalı biçimde analiz edilmiştir. Ülkelerin ekonomik performansları 1997-2023 yılları arasında üç dönem hâlinde incelenmiştir: Dönem 1 (1997-2008), Dönem 2 (2009-2015) ve Dönem 3 (2016-2023) yıllarını kapsamaktadır. Dönem sınırları belirlenirken Türk Devletleri Teşkilatı'nın (TDT) kuruluşu (2009) ve Özbekistan'ın ekonomik liberalizasyon sürecinin başladığı yıl (2016) esas alınmıştır. Her dönem için yıllık veriler ortalaması alınarak karar matrisi oluşturulmuş ve TOPSİS analizi uygulanmıştır.

Analizde altı kriter kullanılmıştır. Azerbaycan'ın ilgili ülkelere ihracat ve ithalat verileri (C1 ve C2) Azerbaycan İstatistik Komitesi'nin (AİK) yayımladığı dış ticaret istatistiklerinden derlenmiştir. Partner ülkelerin GSYH'sı (C3), nüfusu (C4), ticaret açıklığı (C5) ve doğrudan yabancı yatırım girişi

(C6) ise Dünya Bankası Dünya Kalkınma Göstergeleri (World Bank WDI) veri tabanından temin edilmiştir. Tüm kriterler fayda (benefit) türünde olup kriter ağırlıkları eşit ($w_i = 1/6 \approx 0,167$) olarak belirlenmiştir. Belirlenen kriterler ve özellikleri Tablo 1'de gösterilmektedir

Tablo 1. Analizde Kullanılan Kriterler, Türleri ve Veri Kaynakları

Kriter	Veri Kaynağı	Tür	Ağırlık	Veri Kaynağı
C1	Azerbaycan'ın İhracatı (Bin USD)	Fayda (↑)	1/6 ≈ 0,167	AİK
C2	Azerbaycan'ın İthalatı (Bin USD)	Fayda (↑)	1/6 ≈ 0,167	AİK
C3	Partner Ülke GSYH'sı (cari USD)	Fayda (↑)	1/6 ≈ 0,167	WB-WDI
C4	Partner Ülke Nüfusu	Fayda (↑)	1/6 ≈ 0,167	WB-WDI
C5	Ticaret Açıklığı (ihracat+ithalat / GSYH)	Fayda (↑)	1/6 ≈ 0,167	WB-WDI
C6	Doğrudan Yabancı Yatırım Girişi (USD)	Fayda (↑)	1/6 ≈ 0,167	WB-WDI

AİK: Azerbaycan İstatistik Komitesi (www.stat.gov.az) | WB-WDI: World Bank World Development Indicators (databank.worldbank.org)

4.2. TOPSİS Analiz Bulguları

TOPSİS yöntemi altı adımda uygulanmıştır: (1) Karar matrisinin oluşturulması, (2) Normalize karar matrisinin hesaplanması, (3) Ağırlıklı normalize matrisin elde edilmesi, (4) Pozitif ideal (A^+) ve negatif ideal (A^-) çözümlerin belirlenmesi, (5) Her alternatifin A^+ ve A^- noktalarına olan Öklid uzaklıklarının (Si^+ , Si^-) hesaplanması, (6) İdeal çözüme göreli yakınlık katsayısının (Ci^*) hesaplanarak alternatiflerin sıralanması. Ci^* değeri 0 ile 1 arasında değer almakta olup 1'e yaklaşması ilgili ülkenin Azerbaycan için ekonomik ilişkiler bakımından daha güçlü bir konumda bulunduğu işaret etmektedir. Üç döneme ait ağırlıklı normalize karar matrisi (V), pozitif ideal (A^+) ve negatif ideal (A^-) çözüm değerleri Tablo 2'de sunulmaktadır

Tablo 2. Ağırlıklı Normalize Karar Matrisi (V), Pozitif İdeal (A^+) ve Negatif İdeal (A^-) Çözüm Değerleri: Dönemler (1997-2023)

Dönem	Ülkeler	C1	C2	C3	C4	C5	C6
Ağırlık (w_i)		0,16667	0,16667	0,16667	0,16667	0,16667	0,16667
Dönem 1 (1997-2008)	Kazakistan	0,13315	0,12177	0,15694	0,08553	0,08980	0,16591
	Kırgızistan	0,00567	0,00130	0,00749	0,02709	0,10021	0,00366
	Türkmenistan	0,09980	0,11147	0,02219	0,02602	0,07674	0,01357
	Özbekistan	0,00760	0,02288	0,05098	0,13803	0,06151	0,00730
	A^+	0,13315	0,12177	0,15694	0,13803	0,10021	0,16591
	A^-	0,00567	0,00130	0,00749	0,02602	0,06151	0,00366

Dönem	Ülkeler	C1	C2	C3	C4	C5	C6
Dönem 2 (2009-2015)	Kazakistan	0,07767	0,16510	0,15539	0,08251	0,06236	0,15719
	Kırgızistan	0,03675	0,00108	0,00521	0,02706	0,11851	0,00798
	Türkmenistan	0,13945	0,01876	0,02685	0,02771	0,09002	0,05260
	Özbekistan	0,03079	0,01292	0,05369	0,13953	0,04173	0,01545
	A^+	0,13945	0,16510	0,15539	0,13953	0,11851	0,15719
	A^-	0,03079	0,00108	0,00521	0,02706	0,04173	0,00798

Dönem 3 (2016-2023)	Kazakistan	0,10292	0,11636	0,15127	0,08115	0,07257	0,15421
	Kırgızistan	0,02220	0,00233	0,00766	0,02788	0,12469	0,00348
	Türkmenistan	0,06642	0,10484	0,03242	0,02882	0,05182	0,04067
	Özbekistan	0,11082	0,05692	0,06151	0,13994	0,06540	0,04827
	A ⁺	0,11082	0,11636	0,15127	0,13994	0,12469	0,15421
	A ⁻	0,02220	0,00233	0,00766	0,02788	0,05182	0,00348

Üç döneme ideal ve negatif ideal çözüme uzaklıklar ile performans sıralaması Tablo 3'te sunulmaktadır;

Tablo 3. Pozitif İdeal ve Negatif İdeal Çözüme Uzaklıklar ile Performans Sıralaması Dönemler (1997-2023)

Dönem	Ülkeler	Si ⁺ (İdeal Uzaklık)	Si ⁻ (Negatif İdeal)	Ci* (Yakınlık Kats.)	Per. Sırası
Dönem 1 (1997-2008)	Kazakistan	0,05353	0,28942	0,84393	1.
	Kırgızistan	0,30287	0,03871	0,11333	4.
	Türkmenistan	0,23597	0,14678	0,38348	2.
	Özbekistan	0,25184	0,12215	0,32661	3.
Dönem 2 (2009-2015)	Kazakistan	0,10111	0,27824	0,73348	1.
	Kırgızistan	0,30809	0,07701	0,19998	4.
	Türkmenistan	0,24938	0,13005	0,34274	2.
	Özbekistan	0,26701	0,12327	0,31585	3.
Dönem 3 (2016-2023)	Kazakistan	0,07897	0,25716	0,76507	1.
	Kırgızistan	0,27706	0,07287	0,20824	4.
	Türkmenistan	0,21629	0,12026	0,35732	3.
	Özbekistan	0,16227	0,16877	0,50983	2.

4.3. Dönemler Arası Karşılaştırma

Tablo 2 ve Tablo 3'te sunulan bulgular birlikte değerlendirildiğinde, Kazakistan'ın her üç dönemde de belirgin biçimde birinci sırada yer aldığı görülmektedir. Bununla birlikte Kazakistan'ın Ci* değeri (0,84393 → 0,73348 → 0,76507)şeklindedir. D2'de görece düşen Ci* değeri (0,73348), D3'te yeniden toparlanarak 0,76507'ye yükselmiştir. Bu eğilim, diğer ülkelerin Azerbaycan ile ekonomik ilişkilerinin görece olarak güçlendiğine işaret etmektedir.

En dikkat çekici değişim Özbekistan'da gözlemlenmiştir. Dönem 1'de 0,32661 ile üçüncü sırada bulunan Özbekistan, Dönem 3'te 0,50983 değerine ulaşarak ikinci sıraya yükselmiş ve Türkmenistan'ı geride bırakmıştır. Bu dönüşüm, Özbekistan'ın 2016 sonrasında uygulamaya koyduğu ekonomik açılım politikaları ve artan ticaret hacmiyle doğrudan ilişkilidir. Türkmenistan ise Dönem 1 ve Dönem 2'de ikinci sırada yer aldıktan sonra Dönem 3'te üçüncü konuma gerilemiştir; kapalı ekonomi politikasının sürdürülmesi bu gerilemenin temel açıklayıcısı olarak değerlendirilebilir. Kırgızistan tüm dönemler boyunca dördüncü sırada kalmış olmakla birlikte Ci* değerinin kademeli artışı (0,11333 → 0,19998 → 0,20824) ilişkilerin yavaş da olsa derinleştiğine işaret etmektedir. Dönemsel karşılaştırma Tablo 4'te özetlenmektedir.

Tablo 4. Dönemler Arası TOPSİS Performans Skoru (Ci*) ve Sıralama Karşılaştırması (1997-2023)

Ülkeler	Dönem 1 (1997-2008) Ci*	Sıra	Dönem 2 (2009-2015) Ci*	Sıra	Dönem 3 (2016-2023) Ci*	Sıra	Sıralama Değişimi (D1→D3)
Kazakistan	0,84393	1.	0,73348	1.	0,76507	1.	= (1)
Kırgızistan	0,11333	4.	0,19998	4.	0,20824	4.	= (4)
Türkmenistan	0,38348	2.	0,34274	2.	0,35732	3.	↓ (2→3)
Özbekistan	0,32661	3.	0,31585	3.	0,50983	2.	↑ (3→2)

↑ yükseliş, ↓ düşüş, = değişmeme (D1→D3). Yeşil: dönemin birincisi.

5.Sonuç

1997-2023 dönemini kapsayan bu çalışma, Azerbaycan'ın Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan ve Özbekistan ile ekonomik ilişkilerini ticaret hacmi, ekonomik büyüklük ve yatırım ortamı boyutlarıyla TOPSİS yöntemi aracılığıyla karşılaştırmalı biçimde değerlendirmiştir. Azerbaycan perspektifinden kurgulanan analiz, söz konusu dört ülkenin bölgesel ekonomik entegrasyon sürecindeki konumlarını dönemsel bir çerçevede ortaya koymaktadır. Böylece ilgili literatürdeki metodolojik boşluğa katkı sağlanmaktadır. TOPSİS'in çok kriterli yapısı, ticaret hacmi verilerini ekonomik büyüklük ve yatırım ortamı göstergeleriyle bütünleştirerek tek boyutlu analizlerin yakalayamadığı ülkeler arası farklılıkları görünür kılmaktadır.

Çalışmanın sonuçlarından biri, Kazakistan'ın her üç dönemde de Azerbaycan için açık arayla en güçlü ticaret ortağı konumunu koruduğudur. Kazakistan'ın yüksek GSYH değeri, köklü yatırım ortamı ve Orta Koridor üzerindeki stratejik konumu bu üstünlüğün temel belirleyicileri arasında yer almaktadır. Bir diğer sonuç, Özbekistan'da gözlemlenen hızlı yükselişle ilgilidir: 1997-2008 döneminde üçüncü sırada yer alan Özbekistan, 2016-2023 döneminde 0,50983 yakınlık katsayısıyla ikinci konuma taşınmıştır. Bu dönüşüm, söz konusu ülkenin 2016 sonrasında hayata geçirdiği ekonomik liberalizasyon politikalarıyla ve Azerbaycan'a yönelik ticaret hacmindeki belirgin büyümeyle doğrudan örtüşmektedir. Bir diğer sonuç ise Türkmenistan'a ilişkindir: Zengin doğal gaz rezervlerine ve güçlü GSYH değerlerine karşın bu ülke, ilişki geliştirme kapasitesini sınırlayan politika tercihlerinin etkisiyle dönemden döneme gerileyen bir seyir izlemiş ve üçüncü konuma gerilemiştir. Son olarak Kırgızistan tüm dönemler boyunca dördüncü sırada kalmış olmakla birlikte görece yakınlık katsayısındaki kademeli artış, bu ülkeyle ilişkilerin sessiz sedasız güçlendiğine işaret etmektedir.

Bu çerçevede Azerbaycan'ın bölgesel ticaret politikasını çeşitlendirmek amacıyla Özbekistan ile kapsamlı ticaret anlaşmalarını derinleştirilmesi, Türkmenistan ile pazar erişimini kolaylaştıracak kurumsal mekanizmalar geliştirmesi ve Kırgızistan'ı bölgesel tedarik zincirlerine entegre edecek ikili yatırım teşvik anlaşmalarını güncellemesi önerilmektedir.

Kriter ağırlıklarının öznel belirlenmesinden kaçınmak amacıyla eşit ağırlıklandırma tercih edilmesi yöntemsel açıdan tutarlı bir yaklaşım olmakla birlikte, ilerleyen çalışmalarda Entropi veya CRITIC gibi veri güdümlü ağırlıklandırma yöntemlerinin kullanılması sonuçların sağlamlığını güçlendirecektir. Ayrıca analizin Özbekistan için 1997'den başlaması zorunluluğu nedeniyle erken dönem karşılaştırmasına sınır tanınmıştır; daha uzun veri serilerinin elde edilmesi, dönemsel dinamiklerin daha eksiksiz bir şekilde ortaya konulmasına olanak tanıyacaktır.

Çatışma Beyanı (Competing Interests)

Çalışmanın yazarı, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir. Danışman yazara feragat dilekçesi vermiştir.

**Azerbaycan'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Ekonomik İlişkilerinin TOPSİS
Yöntemiyle Karşılaştırmalı Analizi: 1997-2023 Dönemi**

The author declares that she has no competing interests. The consultant submitted a waiver to the author.

Destek ve Teşekkür (Fundings and Acknowledgments)

Çalışma, kamusal, özel, ticari nitelikte ya da kar amacı gütmeyen herhangi bir kurumdan destek alınmadan hazırlanmıştır.

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Etik Beyanı (Ethical Statement)

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Araştırmacının Katkı Oranı (Author's Contributions)

Bu makale yazarın kendi çabaları ve incelemeleri neticesinde oluşturulmuştur.

This article was created as a result of the author's own efforts and reviews.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Adashaliyeva, I. (2025). The trade dynamics between Uzbekistan and Kazakhstan: Analysis of competitiveness, product complexity, and trade preference. *Journal of Modern Educational Achievements*, 1(1), 209-217. <https://scopusacademia.org/index.php/jmea/article/view/1219>
- Akhter, S., Mir, M. A., & Megits, N. (2022). The linkage between international trade and economic growth in Kazakhstan. *Journal of Eastern European and Central Asian Research (JEECAR)*, 9(6), 1021–1033. <https://doi.org/10.15549/jeeecar.v9i6.1019>
- Allayarov, P., Mehmed, B., Arefin, S., & Nurmatov, N. (2018). The factors affecting Kyrgyzstan's bilateral trade: A gravity-model approach. *The Journal of Asian Finance, Economics and Business*, 5(4), 95-100. <https://doi.org/10.13106/JAFEB.2018.VOL5.NO4.95>
- Ashurov, S., Othman, A.H.A., Rosman, R.B. & Haron, R.B. (2020). "The determinants of foreign direct investment in Central Asian region: A case study of Tajikistan, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan and Uzbekistan (A quantitative analysis using GMM)", *Russian Journal of Economics*, 6(2), 162-176. <https://doi.org/10.32609/j.ruje.6.48556>
- Aydın, H. İ., Bălăcescu, A., & Căruntu, G. A. (2025). The effects of geopolitical uncertainties on growth: Econometric analysis on selected Turkic Republican countries and neighboring states. *Economies*, 13(3), 83. <https://doi.org/10.3390/economies13030083>
- Azam, M. & Ahmed, A.M. (2015). "Role of human capital and foreign direct investment in promoting economic growth: Evidence from Commonwealth of Independent States", *International Journal of Social Economics*, 42(2), 98-111. <https://doi.org/10.1108/IJSE-05-2014-0092>
- Behzadian, M., Khanmohammadi Otaghsara, S., Yazdani, M., & Ignatius, J. (2012). A state-of-the-art survey of TOPSİS applications. *Expert Systems with Applications*, 39(17), 13051–13069. <https://doi.org/10.1016/j.eswa.2012.05.056>
- Çetinkaya, A. F., & Demirel, N. (2024). Analyzing the impact of the organization of Turkic states on the foreign trade of member countries. *Cogent Social Sciences*, 10(1), 2288370. <https://doi.org/10.1080/23311886.2023.2288370>
- Eleren, A., & Karagül, M. (2008). 1986-2006 Türkiye ekonomisinin performans değerlendirilmesi. *Yönetim ve Ekonomi Dergisi*, 15(1), 1–14.
- Eygü, H. (2022). Panel data analysis in investigation the economic growth of Turkic States. *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 6(1), 36-46. <https://doi.org/10.38015/sbyy.1075022>
- Eyüboğlu, K. (2016). Comparison of developing countries' macro performances with AHP and TOPSİS methods. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 6(1), 131–146. <https://doi.org/10.18074/cnuiibf.239>
- Golovko, A., & Sahin, H. (2021). Analysis of international trade integration of Eurasian countries: Gravity model approach. *Eurasian Economic Review*, 11, 519-548. <https://doi.org/10.1007/s40822-021-00168-3>
- Göktolga, Z. G., Karakış, E., & Türkay, H. (2015). Orta Asya Türk Cumhuriyetlerinin ekonomik performanslarının TOPSİS metodu ile karşılaştırılması. *International Conference on Eurasian Economies 2015*, 321–329. <https://congress.avekon.org/papers/1270.pdf>
- Gürsoy, F., Sekreter, A., & Kalyoncu, H. (2013). FDI and economic growth relationship based on cross-country comparison. *International Journal of Economics and Financial Issues*, 3(2), 519-524. <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/362788>
- Hasanova, J., & Najafova, K. (2025). Research and analysis of opportunities for regional economic integration among the countries of the Organization of Turkic States. *Economics of Development*, 24(2), 54-67. <https://doi.org/10.63341/econ/2.2025.54>

Azerbaycan'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Ekonomik İlişkilerinin TOPSİS Yöntemiyle Karşılaştırmalı Analizi: 1997-2023 Dönemi

Hwang, C. L., & Yoon, K. (1981). *Multiple attribute decision making: Methods and applications*. Springer. <https://doi.org/10.1007/978-3-642-48318-9>

Hwang, C. L., Lai, Y. J., & Liu, T. Y. (1993). A new approach for multiple objective decision making. *Computers & Operations Research*, 20(8), 889–899. [https://doi.org/10.1016/0305-0548\(93\)90109-V](https://doi.org/10.1016/0305-0548(93)90109-V)

Kazak, H., Akcan, A. T., & İyibildiren, M. (2024). The relationship between economic growth and foreign direct investment in the Turkic Republics. *Sosyoekonomi*, 32(62), 157-177. <https://doi.org/10.17233/sosyoekonomi.2024.04.08>

Kemme, D. M., Akhmetzaki, Y., & Mukhamediyev, B. M. (2021). The effects of the Eurasian Economic Union on regional foreign direct investment and implications for growth. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 30(5), 643-660. <https://doi.org/10.1080/09638199.2021.1896769>

Khan, S., Ali, S., & Urooge, S. (2019). The analysis of regional bilateral trade between Pakistan and Central Asian Republics. *Pakistan Journal of Applied Economics*, 29(1), 93-106. <https://ideas.repec.org/a/pje/journal/article29sumv.html>

Madanchian, M., & Taherdoost, H. (2023). A comprehensive guide to the TOPSİS method for multi-criteria decision making. *Sustainable Social Development*, 1(1), 2220. <https://doi.org/10.54517/ssd.v1i1.2220>

Makhmadisuf, S., Umarov, H., & Muhammadfiruz, Q. (2022). The Impact of Foreign Direct Investment on Post-Soviet Union Countries Economic Growth Evidence in Tajikistan, Turkmenistan, Uzbekistan, and the Kyrgyz Republic. *Minhaj International Journal of Economics and Organization Sciences*, 2(1), 44-63. <https://www.ojs.mul.edu.pk/index.php/MJEOS/article/view/134>

Masca, M. (2017). Economic performance evaluation of European Union countries by TOPSİS method. *North Economic Review*, 1(1), 83–94.

Niftiyev, I. (2024). Analyzing bilateral trade dynamics between Azerbaijan and Pakistan: A robust least squares regression approach. *Journal of Economic Analysis*, 3(4), 250-275. <https://doi.org/10.58567/jea03040012>

Rustamova, L.A & Hasanova, A. (2024). Econometric modeling of the mutual impact of import-export operations in the Republic of Azerbaijan. *Scientific Collection InterConf+*, 41(185), 21-34. <https://archive.interconf.center/index.php/2709-4685/article/view/5137>

Shih, H. S., Shyur, H. J., & Lee, E. S. (2007). An extension of TOPSİS for group decision making. *Mathematical and Computer Modelling*, 45(7–8), 801–813. <https://doi.org/10.1016/j.mcm.2006.03.023>

Şeker, A., & Şimdi, H. (2019). The relationship between economic complexity index and export: The case of Turkey and Central Asian and Turkic Republics. *Ekonomika Regiona [Economy of Region]*, 15(3), 659-669. <https://doi.org/10.17059/2019-3-3>

Tüfekçi, Ö., Bayrak, M., & Uslu, H. (2024). Connectivity and corridors: Türkiye's Middle Corridor vision through international trade. *Perceptions: Journal of International Affairs*, 29(2), 125-156. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/4111430>

Urfalıoğlu, F., & Genç, T. (2013). Çok kriterli karar verme teknikleri ile Türkiye'nin ekonomik performansının Avrupa Birliği üye ülkeleri ile karşılaştırılması. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 35(2), 329–360.

Uygurtürk, H., & Korkmaz, T. (2012). Finansal performansın TOPSİS çok kriterli karar verme yöntemi ile belirlenmesi: Ana metal sanayi işletmeleri üzerine bir uygulama. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 7(2), 95–115.

Yardımcıoğlu, F., & Gülmez, A. (2013). Türk Cumhuriyetlerinde ihracat ve ekonomik büyüme ilişkisi: Panel eşbütünleşme ve panel nedensellik analizi. *Bilgi Ekonomisi ve Yönetimi Dergisi*, 8(1), 145-161. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/beyder/article/47238>

Yoon, K. (1987). A reconciliation among discrete compromise solutions. *Journal of the Operational Research Society*, 38(3), 277–286. <https://doi.org/10.1057/jors.1987.44>

**Azerbaycan'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetleri ile Ekonomik İlişkilerinin TOPSİS
Yöntemiyle Karşılaştırmalı Analizi: 1997-2023 Dönemi**

Yoon, K. P., & Hwang, C. L. (1995). *Multiple attribute decision making: An introduction*. SAGE Publications. <https://doi.org/10.4135/9781412985161>

Yorucu, V. (2013). Income convergence of Central Asian Turkic Republics: A panel study for beta and sigma convergences for six Asian economies. *Economic Papers*, 32(2), 258-264. <https://doi.org/10.1111/1759-3441.12024>

Zeynalli, M. (2021). Testing the export-led growth and growth-driven export hypotheses: The case of Azerbaijan. *Azerbaijan Journal of Social and Economic Studies*, 4(1), 3-19. https://www.academia.edu/143406797/Testing_the_export_led_growth_and_growth_driven_export_hypotheses_The_case_of_Azerbaijan

Sosyal Medya Bağımlılığının Uyku Bozukluğu ve Mental İyi Oluş Üzerindeki Etkileri: Yetişkin Bireyler Üzerine Bir İnceleme*

The Effects of Social Media Addiction on Sleep Disorders and Mental Well-Being: A Study Among Adults

Emine Bayrak¹, Derya Deniz²

DOI: [10.59445/ijephss.1837442](https://doi.org/10.59445/ijephss.1837442)

Atf / Cite: Bayrak, E., Deniz, D., (2026). Sosyal medya bağımlılığının uyku bozukluğu ve mental iyi oluş üzerindeki etkileri: Yetişkin bireyler üzerine bir inceleme, *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 9(2), 181-204, <https://doi.org/10.59445/ijephss.1837442>

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 08.12.2025

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 14.04.2026

Lisans Bilgisi / License Information: Bu çalışma, Creative Commons Atf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. / *This work is licensed under Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License (CC BY NC).*

İntihal Kontrolü / Plagiarism Checks: Bu çalışma, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / *This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.*

Özet

Bu araştırmanın amacı, yetişkin bireylerde sosyal medya bağımlılığı, uyku bozukluğu ve mental iyi oluş arasındaki ilişkileri incelemek ve sosyal medya bağımlılığının uyku bozukluğu ile mental iyi oluş üzerindeki doğrudan etkilerini değerlendirmektir. Günümüzde sosyal medya kullanımının artışı, bireylerin davranışsal ve duygusal süreçlerini etkileyerek uyku kalitesinde bozulmalara ve mental iyi oluşta azalmaya yol açabilmektedir. Araştırma, nicel yaklaşım kapsamında ilişkisel tarama modeliyle yürütülmüş olup, örneklem 18 yaş ve üzeri 355 yetişkin bireyden (n = 355) oluşmaktadır. Veriler, Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği-Yetişkin Formu (SMBÖ-YF), Troya Uyku Ölçeği (TUÖ), Warwick-Edinburgh Mental İyi Oluş Ölçeği (WEMİÖÖ) ve Sosyodemografik Bilgi Formu ile toplanmıştır. Pearson Korelasyon ve Basit Doğrusal Regresyon analizleri, sosyal medya bağımlılığının uyku bozukluğu üzerinde orta düzeyde pozitif, mental iyi oluş üzerinde ise düşük düzeyde negatif bir etkisi olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, uzun süreli sosyal medya kullanımının bağımlılık eğilimini güçlendirdiği görülmüştür. Sonuç olarak, sosyal medya bağımlılığı uyku kalitesini olumsuz etkileyen ve mental iyi oluşu zayıflatan çok boyutlu bir süreç olarak değerlendirilmektedir; elde edilen veriler, dijital bağımlılıkla mücadele, bilinçli medya kullanımı ve ruh sağlığını destekleyici müdahaleler için önemli bir bilimsel temel sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sosyal Medya, Sosyal Medya Bağımlılığı, Uyku Kalitesi, Uyku Bozukluğu, Mental İyi Oluş.

Abstract

The present study aimed to examine the relationships among social media addiction, sleep disturbances, and mental well-being in adults, as well as to assess the direct effects of social media addiction on sleep quality and mental well-being. The increasing use of social media can negatively impact individuals' behavioral and emotional processes, leading to impaired sleep quality

* Bu çalışma Doç. Dr. Derya Deniz danışmanlığında hazırlanan yüksek lisans tezinden güncellenerek hazırlanmıştır (İstanbul Ticaret Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uygulamalı Psikoloji ABD, İstanbul – Türkiye). Bu çalışma İstanbul Ticaret Üniversitesi Lisansüstü Etik Kurulu'nun 05/06/2025 tarihli E-65836846-044-354362 sayılı onayıyla yapılmıştır. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / *This article is prepared from a graduate thesis's updated version (Istanbul Ticaret University, Institute of Graduate Studies, Department of Applied Psychology, Istanbul – Türkiye). This study was conducted with the approval of the Istanbul Commerce University Graduate School Ethics Committee, dated June 5, 2025, and numbered E-65836846-044-354362. It is hereby declared that scientific and ethical principles were adhered to during the preparation of this study, and that all sources utilized have been duly cited in the references.*

¹ Sorumlu Yazar / Corresponding Author, Psikolog / Psychologist., İstanbul Ticaret Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Uygulamalı Psikoloji ABD, eminebayrak967@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-9805-9701>.

² Doç. Dr. / Assoc. Prof., İstanbul Ticaret Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Psikoloji Bölümü / İstanbul Ticaret University, Faculty of Humanities and Social Sciences, Department of Psychology, ddeniz@ticaret.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3839-1193>.

Emine Bayrak, Derya Deniz
Sosyal Medya Bağımlılığının Uyku Bozukluğu ve Mental İyi Oluş Üzerindeki Etkileri:
Yetişkin Bireyler Üzerine Bir İnceleme

Vol: 9 Issue: 2
Spring 2026

and reduced mental well-being. The study employed a quantitative relational survey design, with a sample consisting of 355 adults aged 18 and above. Data were collected using the Social Media Addiction Scale–Adult Form (SMAS-AF), the Troya Sleep Scale (TSS), the Warwick–Edinburgh Mental Well-Being Scale (WEMWBS), and a sociodemographic questionnaire. Pearson correlation and simple linear regression analyses indicated that social media addiction exerted a moderate positive effect on sleep disturbances and a low negative effect on mental well-being. Prolonged social media use was also observed to reinforce addictive tendencies. Overall, social media addiction is a multidimensional phenomenon that adversely affects sleep quality and mental well-being, providing an important empirical foundation for interventions aimed at managing digital addiction, promoting responsible media use, and supporting psychological health.

Keywords: Social Media, Social Media Addiction, Sleep Disturbances, Sleep Disorder, Mental Well-Being.

1. Giriş

Günümüzde sosyal medya, bireylerin günlük yaşamlarının ayrılmaz bir parçası hâline gelmiş ve iletişim, haber takibi, eğlence, alışveriş, bilgi paylaşımı ve toplumsal etkileşim gibi çok yönlü işlevlerle yoğun biçimde kullanılmaktadır (Vural & Bat, 2010; Solmaz vd., 2013; Sağbaş vd., 2016; Kırçaburun vd., 2018; Andreassen, 2015). Sosyal medya platformları, kullanıcıların fikirlerini paylaşmalarına, sosyal kimlik oluşturmalarına, toplumsal onay almalarına ve diğer bireylerle etkileşimde bulunmalarına imkân verirken, aynı zamanda küresel ölçekte bilgiye hızlı erişim ve etkili iletişim fırsatları sunmaktadır (Papacharissi, 2010). Bu araçlar, bireylerin sosyal çevreleriyle bağlantıda kalmalarını, toplumsal katılım göstermelerini ve kendilerini ifade etmelerini kolaylaştırmakta; eğlence, güncel gelişmelerden haberdar olma ve toplumsal paylaşım gibi işlevlerle günlük yaşamı desteklemektedir (Papacharissi & Rubin, 2000; Valkenburg & Peter, 2011). Literatür, sosyal medya kullanımının hem olumlu hem de olumsuz etkilerini ortaya koymaktadır; olumlu etkiler arasında sosyal ağ oluşturma, demokratik katılım ve toplumsal etkileşim fırsatları öne çıkarken (Papacharissi & Rubin, 2000; Kırçaburun vd., 2018), aşırı kullanım bireylerin sosyal yaşamdan izole olmasına, uyku bozukluklarına ve mental iyi oluşta azalmaya yol açabilmektedir (Andreassen vd., 2012; Marino vd., 2018). Türkiye’de yapılan araştırmalar, sosyal medya kullanımının genç ve yetişkin bireylerin iletişim alışkanlıkları ve sosyal etkileşim biçimleri üzerinde önemli etkiler yarattığını göstermektedir (Vural & Bat, 2010; Solmaz vd., 2013; Sağbaş vd., 2016). Yetişkin nüfusta sosyal medya bağımlılığı ve psikolojik etkileri üzerine yapılan çalışmalar sınırlı olup, çoğu araştırma genç bireylere odaklanmıştır (Kuss & Griffiths, 2015). Bu çalışma, 18 yaş ve üzeri yetişkin bireylerde sosyal medya bağımlılığı ile uyku bozukluğu ve mental iyi oluş arasındaki ilişkiyi inceleyerek, literatüre yetişkin nüfusta sosyal medya kullanımının psikolojik etkilerini araştıran güncel bir katkı sunmayı amaçlamaktadır (Kırçaburun vd., 2018; Andreassen, 2015; Marino vd., 2018). Böylece, yetişkin bireylerin sosyal medya kullanım alışkanlıklarının uyku ve mental iyi oluş üzerindeki etkilerini anlamak, alana özgün bilimsel bir katkı sağlamaktadır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Sosyal Medya- Sosyal Medya Bağımlılığı- Sorunlu Sosyal Medya Kullanımı

İnternet ve sosyal medya tabanlı aktivitelerin varlığı, bireylerin birbirleriyle iletişimini sağlamak ve birçok alanda ve türde bilgilere kolay erişmek gibi amaçlara hizmet etmekte ve hayatın her alanında varlığını hissettirmektedir. Sosyal medya ile diğer insanlarla tanışmak, sosyal statü oluşturmak, grup kurmak ve bağlar geliştirmek için sosyal medya araçlarına katılmaktadır (Friedenberg, 2020: 8). Daha önceleri telgrafla başlayıp telefonlarla hızla ilerleyen iletişim serüveni, daha sonraları internet ağı ve sosyal medya ile çok ileri bir seviyeye taşınmıştır (Van Dijck, 2013). Sosyal medyanın yaygınlaşmasıyla kullanıcılar devamlı olarak yeni tetikleyiciler ve oradan gelen bazı olumlu pekiştiricilerle aktif bir etkileşim içerisinde bulunabilmektedirler. Bu durumun varlığı yani sosyal medya etkileşim türleri aynı zamanda ağ bağlantılı hareketlerin yoğun olmasından dolayı doğru olmayan davranışlara ve sosyal medyaya karşı bir bağımlılığa dönüşebilmektedir (D’Arienzo vd., 2019: 1095). Bağımlılık, bireyin belirli bir nesneye ya da kişiye karşı yoğun bir arzu geliştirmesi sonucunda, psikolojik, duygusal ve bilişsel süreçlerinin bu yönelimin etkisi altına girmesiyle ortaya çıkan bir davranış örüntüsü olarak tanımlanmaktadır (Uzbay, 2009: 5-15). Tiryaki’ye (2015: 264-265) göre bağımlılık, bireyin geçmişte gerçekleştirdiği bir davranışın olumlu duygular uyandırması sonucunda, bu davranışı yeniden tekrarlama eğilimi göstermesi ve söz konusu davranıştan uzak kaldığında olumsuz duygular yaşamaya başlaması biçiminde tanımlanmakta; bu bağlamda bireysel deneyimlerin bağımlılık gelişiminde belirleyici bir rol oynadığı vurgulanmaktadır. Bu bağlamda, bağımlılığın davranışsal boyutu göz önünde bulundurulduğunda sosyal medya kullanımının da benzer süreçler üzerinden değerlendirilebileceği düşünülmektedir. Sorunlu sosyal medya kullanımı, “sosyal medya kullanımı konusunda aşırı endişe

duyma, kontrol kaybı yaşama ve sosyal medyada çok fazla zaman geçirerek yaşamın önemli alanlarında olumsuz sonuçlar doğurması” olarak tanımlanmaktadır (Morris vd., 2023: 66).

2.2. Uyku- Uyku Bozukluğu

Uyku insan sağlığı için oldukça önemli, gerekli ve aynı zamanda kompleks bir nörolojik durumdur. Uyku ihtiyacının temel nedeni ve işlevi vücudun dinlenmesini ve enerjisini yenilemesini sağlamaktır (Kumar, 2008). Uyku geri dönüşü mümkün olan bilinçsizlik halinin ötesinde, yalnızca hareketsiz bir dinlenme değil; bedeni ve zihni tazeleyen canlandırıcı bir yenilenme dönemidir (Karadağ, 2007). Uyku, bireylerin genel sağlık düzeyi ve yaşam kalitesini sürdürülebilir kılan temel bir günlük etkinliktir ve hem fizyolojik hem de psikolojik ve sosyal boyutlarıyla çok yönlü öneme sahiptir (Bingöl, 2006). İnsanların temel ihtiyaçlarından olan uyku, tüm yaşlarda yaşam kalitesi ve sağlık için oldukça önemlidir (Fadıloğlu vd., 2006). Uyku kalitesi, bireyin sabah uyanığında kendini taze, enerjik ve günlük görevler için hazır hissetmesini ifade eder. Bu kavram, uyku süresi, uykuya geçiş süresi ve gece boyunca uyanma sıklığı gibi nesnel ölçütleri içerdiği gibi, uykunun derinliği ve sağladığı dinlenme hissi gibi öznel deneyimleri de kapsamaktadır (Üstün & Çınar, 2011). Uykuya ilişkin bu temel özellikler ve işlevler göz önünde bulundurulduğunda, uyku düzeninde meydana gelen bozulmaların bireyin genel işlevselliği üzerinde önemli olumsuz etkiler yaratabileceği anlaşılmaktadır.

Uyku bozuklukları, uyku süresini, kalitesini veya zamanlamasını etkileyerek uykuya dalma güçlüğü, sık uyanma, dinlenmeden uyanma ya da gündüz aşırı uyku hâli gibi belirtilerle bireyin bilişsel, duygusal ve fiziksel işlevselliğini olumsuz etkileyen yaygın klinik durumlardır (Mayo Clinic, 2024). En sık karşılaşılan uyku bozuklukları arasında insomnia, obstrüktif uyku apnesi, sirkadiyen ritim bozuklukları ve hareketle ilişkili uyku sorunları yer almakta olup bu bozukluklar dikkat, hafıza, duygu durumu ve genel yaşam kalitesinde belirgin düşüslere yol açabilmektedir (Cleveland Clinic, n.d.). Uyku düzeninin bozulması; kronik yorgunluk, ruh hâli değişiklikleri ve metabolik sağlık sorunlarını artırarak hem bireysel hem de toplumsal düzeyde önemli bir sağlık yükü oluşturmaktadır (Mayo Clinic, 2024; Sarısaltık & Topuzoğlu, 2019). Bu nedenle uyku bozuklukları, erken tanı ve müdahale gerektiren temel bir halk sağlığı alanı olarak değerlendirilmektedir (Öztürk, 2023).

2.3. Mental İyi Oluş

Zihinsel (mental) iyi oluş, bireylerin yaşam boyunca karşılaştıkları stres etmenleriyle etkili bir şekilde başa çıkabilme kapasitelerini ve içinde buldukları topluma katkıda bulunabilme yetilerini yansıtan sosyal, duygusal ve psikolojik iyi oluş durumlarını ifade etmektedir (Ryan & Deci, 2001). Değişen sosyal koşullar, bireysel ve toplumsal düzeyde zihinsel ve psikolojik iyi oluş üzerinde önemli bir etkiye sahiptir. Bu etkinin, bireylerin mutluluğunu ne ölçüde şekillendirdiğinin ortaya konulması açısından dikkat çekici bir konudur; zira insan yaşamı, başlangıcından son anına kadar psikolojik iyi oluşla yakından ilişkili bir süreç olarak değerlendirilmektedir (Tay & Kuykendall, 2013). Bununla beraber “İyilik hali” (Wellness) kavramı, pozitif psikolojinin temel yapı taşlarından biri olarak öne çıkmaktadır. Son yıllarda araştırmacıların, bu kavramın bireysel ve toplumsal yaşamın farklı boyutlarına yaptığı katkılara yönelik ilgisi giderek artış göstermektedir. Dünya Sağlık Örgütü’nün (WHO, 2004) tanımına göre, bireylerin ve toplumların sağlıklı işleyişini ve genel iyilik halini destekleyen en önemli unsur “Pozitif Zihinsel Sağlık”tır. Zihinsel sağlık, bireyin dünyayı anlamlandırma ve karar verme süreçlerinde kullandığı bilişsel ve duyuşsal kaynakları kapsamakta olup, iyi oluşun güçlendirilmesinde en kritik unsurlardan biri olarak değerlendirilmektedir (Kottke vd., 2016).

2.4. Kavramsal İlişkiler Üzerine Literatür Taraması

2.4.1. Sosyal Medya ve Bağımlılık İlişkisi

Sosyal medya platformları, bireylerin iletişim ve etkileşim biçimlerini dönüştürerek gündelik yaşamın önemli bir parçası hâline gelmiştir (Van Dijck, 2013). Bu platformlarda sunulan sürekli geri bildirim mekanizmaları, özellikle beğeni ve bildirimlerin ödül hissi yaratmasıyla bağımlılık eğilimini artırmaktadır (D'Arienzo vd., 2019). Araştırmalar, sosyal medyanın sağladığı anlık sosyal pekiştiricilerin dopamin sistemi üzerinde etkili olarak kullanıcıda tekrar kullanım isteği oluşturduğunu göstermektedir (Montag vd., 2021). Bu süreç, özellikle duygusal düzenleme becerileri sınırlı bireylerde problemlili kullanımın daha hızlı gelişmesine neden olabilmektedir (Balta vd., 2019).

2.5. Sorunlu Sosyal Medya Kullanımı ve Uyku Bozukluğu

Sorunlu sosyal medya kullanımının bireylerin günlük rutinlerini ve biyolojik ritmini sekteye uğrattığı belirtilmektedir (Morris vd., 2023). Gece saatlerinde sosyal medyada geçirilen sürenin artması, ekrandan yayılan mavi ışık nedeniyle melatonin üretiminin baskılanması ve uykuya dalma sürecinde yaşanan güçlüklerle ilişkili bulunmuştur (Levenson vd., 2017). Bu etkileşim hem uyku süresinin kısalması hem de uyku kalitesinin düşmesiyle ilişkili bulunmuştur.

2.6. Sosyal Medya Bağımlılığı ve Mental İyi Oluş

Öz-belirleme kuramı, psikolojik iyi oluş için özerklik, yeterlilik ve aidiyet ihtiyaçlarının karşılanması gerektiğini vurgular (Ryan & Deci, 2001). Sosyal medya bu ihtiyaçları belirli ölçüde desteklese de aşırı kullanım durumunda bireyin öz-değer algısını zayıflatarak psikolojik iyi oluşu olumsuz etkileyebilmektedir (Blachnio vd., 2022). Ayrıca sosyal medya yoksunluğu sırasında yaşanan huzursuzluk ve olumsuz duygulanımın bağımlılığı sürdürmede önemli bir duygusal tetikleyici olduğu gösterilmiştir (Crane vd., 2025).

2.7. Uyku Bozukluğu ile Mental İyi Oluş Arasındaki Etkileşim

Uyku kalitesindeki düşüşün duygusal düzenleme süreçlerini zayıflattığı ve stresle başa çıkma kapasitesini azalttığı sıkça vurgulanmaktadır (Palmer & Alfano, 2017). Literatür, mental iyi oluşun düşük olduğu durumlarda uyku problemlerinin hem bir sonuç hem de bir risk faktörü olarak görüldüğünü ortaya koymakta, dolayısıyla iki değişken arasında çift yönlü bir etkileşim bulunduğu ifade edilmektedir (Freeman vd., 2020).

2.8. Bütüncül Model: Sosyal Medya – Uyku – Mental İyi Oluş Döngüsü

Güncel çalışmalar, sosyal medya bağımlılığı, uyku bozukluğu ve düşük mental iyi oluş arasında karşılıklı olarak birbirini etkileyen döngüsel bir yapı olduğuna işaret etmektedir (Fellin vd., 2025; Horvat & Čustović, 2025). Olumsuz duygulanım yaşayan bireylerin rahatlama amacıyla sosyal medyaya yönelmesi, uyku düzenindeki bozulmalar ve psikolojik dengenin zayıflamasıyla ilişkili bulunmuş, bu durumun ise bağımlılık davranışını kısır bir döngü içinde pekiştirdiği belirlenmiştir.

2.9. Sonuç ve Kavramsal Bağlantılar

Sosyal medya bağımlılığının → uyku kalitesinin düşmesi ve mental iyi oluşun azalmasıyla ilişkili bulunduğu saptanmıştır.

Düşük mental iyi oluş → sosyal medyanın kaçış işlevini artırarak problemlili kullanımı beslemektedir.

Sorunlu sosyal medya kullanımı → uyku bozukluklarını artırarak bağımlılık sürecini derinleştirmektedir.

Bu üç kavramın birlikte ele alındığı literatür, birbirini karşılıklı olarak etkileyen psikososyal bir döngünün varlığına işaret etmektedir.

Ana Hipotezler:

- H1. Yetişkin bireylerde sosyal medya bağımlılığı ile uyku bozukluğu arasında anlamlı bir ilişki vardır.
- H2. Yetişkin bireylerde sosyal medya bağımlılığı ile mental iyi oluş arasında anlamlı bir ilişki vardır.
- H3. Yetişkin bireylerde uyku bozukluğu ile mental iyi oluş arasında anlamlı bir ilişki vardır.
- H4. Yetişkin bireylerde sosyal medya bağımlılığı uyku bozukluğu yordamaktadır.
- H5. Yetişkin bireylerde sosyal medya bağımlılığı mental iyi oluşu yordamaktadır.

Alt Hipotezler:

- H6a. Eğitim durumuna göre sosyal medya bağımlılığı düzeylerinde anlamlı farklılaşma vardır.
- H6b. Eğitim durumuna göre uyku bozukluğu açısından anlamlı farklılaşma vardır.
- H6c. Eğitim durumuna göre mental iyi oluş düzeylerinde anlamlı farklılaşma vardır.
- H7a. Günlük sosyal medya kullanım süresine göre sosyal medya bağımlılığı düzeylerinde anlamlı farklılaşma vardır.
- H7b. Günlük sosyal medya kullanım süresine göre uyku bozukluğu açısından anlamlı farklılaşma vardır.
- H7c. Günlük sosyal medya kullanım süresine göre mental iyi oluş düzeylerinde anlamlı farklılaşma vardır.
- **H8a.** Sosyal medya olmadığı zamanlardaki duygusal duruma göre **sosyal medya bağımlılığı** düzeylerinde anlamlı farklılaşma vardır.
- **H8b.** Sosyal medya olmadığı zamanlardaki duygusal duruma göre **uyku bozukluğu** açısından anlamlı farklılaşma vardır.
- **H8c.** Sosyal medya olmadığı zamanlardaki duygusal duruma göre **mental iyi oluş** düzeylerinde anlamlı farklılaşma vardır.

3. Yöntem

Bu araştırma, sosyal medya bağımlılığının yetişkin bireylerin uyku bozukluğu ve mental iyi oluş düzeyi üzerindeki etkilerini incelemeyi amaçlayan nicel bir çalışmadır. Çalışma, ilişkisel tarama deseni kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Bu yöntem, değişkenler arasındaki mevcut ilişkileri belirlemeye ve etkilerini incelemeye olanak tanır.

Veri toplama sürecinde, katılımcılardan demografik bilgiler ve ilgili ölçekler, çevrimiçi anket yöntemi kullanılarak toplanmıştır. Anket, Google Forms platformu üzerinden hazırlanmış ve katılımcılara paylaşılmıştır.

Çalışmada kullanılan ölçekler şunlardır:

- Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği-Yetişkin Formu
- Troya Uyku Ölçeği
- Warwick-Edinburgh Mental İyi Oluş Ölçeği (WEMİÖÖ)

Katılımcıların demografik verileri (yaş, cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu, çalışma durumu vb.) çalışmanın kontrol değişkenleri olarak değerlendirilmiştir. Çalışmada veri analizi

parametreye dayalı istatistiksel yöntemlerle gerçekleştirilmiş olup normal dağılım varsayımlarının sağlanması doğrultusunda parametrik testler (korelasyon ve regresyon analizleri) uygulanmıştır.

3.1. Araştırma Modeli

Bu çalışmada, yetişkin bireylerde sosyal medya bağımlılığının uyku bozukluğu ve mental iyi oluş üzerindeki etkilerinin incelenmesi amaçlandığından nicel araştırma yöntemlerinden **ilişkisel tarama modeli** kullanılmıştır. İlişkisel tarama modeli, sosyal bilimlerde yaygın olarak kullanılan ve iki ya da daha fazla değişken arasındaki ilişkinin varlığını ve düzeyini betimleyici biçimde incelemeye olanak sağlayan bir araştırma yaklaşımıdır (Büyüköztürk, 2021). Bu model kapsamında değişkenler arasındaki ilişkinin yönü ve gücü, çoğunlukla korelasyon ve regresyon gibi istatistiksel analiz teknikleri aracılığıyla değerlendirilmektedir (Karasar, 2022). Bu doğrultuda araştırmada belirlenen hipotezler çerçevesinde sosyal medya bağımlılığı, uyku bozukluğu ve mental iyi oluş değişkenleri arasındaki ilişkiler incelenmiştir. Böylece değişkenler arasında nedensel bir sonuç ortaya koymadan, aralarındaki ilişki örüntülerinin açıklanması mümkün olmaktadır.

3.2. Evren ve Örneklem

Bu araştırmanın evreni, 18 yaşını doldurmuş ve cinsiyet fark etmeksizin tüm yetişkin bireyleri kapsamaktadır. Araştırma kapsamında, kolayda örnekleme yöntemi seçilmiştir. Örneklem büyüklüğü, çevrimiçi anket yöntemiyle veri toplanabilen ve araştırmaya gönüllü katılım sağlayan bireylerden oluşmaktadır.

3.3. Örneklem Seçme Yöntemi

Araştırmanın evrenini 18 yaş ve üzerindeki bireyler oluşturmaktadır. Çalışmada zaman ve erişim sınırlılıkları dikkate alınarak olasılıksız örnekleme yöntemlerinden biri olan kolayda örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Kolayda örnekleme, araştırmacının kolaylıkla ulaşabildiği ve araştırmaya katılmaya gönüllü olan bireylerden veri toplamasına dayanan bir örnekleme yöntemidir (Etikan vd., 2016).

3.4. Veri Toplama Araçları- Geçerlilik ve Güvenirlik

Bu araştırmada, öncelikli olarak katılımcılara çalışmanın amacı belirtilmiştir. Daha sonra Demografik Bilgi Formu ve ardından Sosyal medya bağımlılığı, uyku bozukluğu ve mental iyi oluş düzeylerini ölçmek amacıyla geçerli ve güvenilir ölçekler kullanılmıştır (Bunlar: Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği- Yetişkin Formu, Troya Uyku Ölçeği ve Warwick-Edinburgh Mental İyi Oluş Ölçeği). Demografik özelliklerini belirlemek için form ve ölçekler, katılımcıların çevrimiçi olarak doldurduğu Google Forms üzerinden sunulmuş ve veriler anonim olarak toplanmıştır.

3.4.1. Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği-Yetişkin Formu

Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği-Yetişkin Formu (SMBÖ-YF), Şahin ve Yağcı (2017) tarafından 18-65 yaş arası yetişkinlerin sosyal medya bağımlılık düzeylerini belirlemek amacıyla geliştirilmiştir. Gerçekleştirilen geçerlik çalışmaları çerçevesinde açıcı ve doğrulayıcı analizleri yapılmış ve SMBÖ-YF'nun beşli Likert tipi, 2 alt boyut (sanal tolerans ve sanal iletişim) ve 20 betimlemeden oluşan bir yapıya sahip olduğu belirlenmiştir. Sanal tolerans alt boyutu 1-11'inci maddeler, sanal iletişim ise 12-20'nci maddeleri kapsamaktadır. 5. ve 11. maddeler ters puanlanmaktadır.

Ölçeğin faktör yükleri .61 ile .87 arasında sıralanmaktadır. Uyum indeksi değerleri ise şu şekilde raporlanmıştır: $\chi^2/sd = 3.05$, $RMSA = .059$, $SRMR = .060$, $NFI = .59$, $CFI = .96$, $GFI = .90$, $AGFI = .88$ olarak bulunmuştur. Cronbach Alpha iç tutarlık katsayısı .94, alt boyutlardan sanal tolerans için .92 ve

sanal iletişim için .91 olarak bulunmuştur. Test-tekrar test güvenilirlik katsayıları ise geneli için .93; alt boyutlardan sanal tolerans için .91 ve sanal iletişim için .90'dır.

Analizler, SMBÖ-YF'nun yetişkinlerin sosyal medya bağımlılığını belirlemeye yönelik geçerli ve güvenilir bir ölçek olduğunu ortaya koymuştur. Ölçekten alınabilecek en yüksek puan 100, en düşük puan ise 20'dir. Puanın yüksek olması, bireyin kendisini "sosyal medya bağımlısı" olarak algıladığı şeklinde değerlendirilmektedir. Bununla beraber çalışmada Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği'nin Cronbach alfa katsayısı .89 olarak bulunmuştur.

3.4.2. Troya Uyku Ölçeği

Troya Uyku Ölçeği (TUÖ), Erhan Akıncı, Nurullah Bolat, Şükrü Alperen Korkmaz ve Çetin Toraman (2025) tarafından geliştirilen, bireylerin uyku kalitesini ve uyku sorunlarını değerlendirmeye yönelik bir öz bildirim ölçeğidir. Türkçe'de uykuyu değerlendirmeye yardımcı olacak özgün ve kapsamlı bir öz bildirim ölçeğine ihtiyaç vardır. Bu çalışmanın amacı, Troya Uyku Ölçeğini (TUÖ) geliştirmek, geçerlilik ve güvenilirlik analizlerini yapmaktır. Gereç ve Yöntem: Çalışma 494 tıp öğrencisi ve asistan hekim ile yürütülmüştür. Geliştirilen ölçeğin psikometrik özellikleri, açıklayıcı ve doğrulayıcı faktör analizleri, Cronbach alfa ve McDonald's omega güvenilirlik değerlendirmeleri ve hem klasik test teorisi hem de madde tepki teorisine (MTK) dayalı madde analizleri ile değerlendirilmiştir. TUÖ'nin güvenilirlik değerlendirmesi test-tekrar test yoluyla gerçekleştirilmiş ve ek doğrulama sağlamak için ölçüt referanslı geçerlilik kullanılmıştır. Bulgular: TUÖ, özdeğeri 2'den büyük üç faktörlü bir yapıya sahip 11 maddeden oluşmaktadır. Faktörler, (I) uyku sorunlarına bağlı işlev bozukluğu, (II) uyku sorunlarına bağlı duygudurumu belirtileri ve (III) uyku kalitesi hakkında bilgi sunmaktadır. Her üç alt faktörün ve genel ölçek puanlarının güvenilirlik düzeyleri 0,82 ve üzerindedir. Test-tekrar test güvenilirlik düzeyi >0,80 korelasyon değerine sahiptir. MTK doğrultusunda yapılan madde analizleri, ölçek maddelerinin yüksek düzeyde bilgi sağladığını ve cevap seti ile birlikte işlev gördüğünü kanıtlamıştır. TUÖ ile Pittsburgh Uyku Kalitesi İndeksi arasındaki korelasyon, ölçüt referanslı geçerlilik için analiz edilmiş ve 0,73'lük bir korelasyon elde edilmiştir. Sonuç: TUÖ'nün psikometrik özellikleri, geçerli ve güvenilir olduğunu ve uyku ile ilgili yakınmaları olan bireyler için bir tarama testi olarak kullanılmaya uygun olduğunu göstermiştir (Akıncı vd., 2025). Bununla birlikte çalışmada Troya Uyku Ölçeği'nin Cronbach alfa katsayısı .94 olarak bulunmuştur.

3.4.3. Warwick Edinburgh Mental İyi Oluş Ölçeği (WEMİÖÖ)

Tennant ve diğerleri (2007) tarafından İngiltere'deki bireylerin iyi oluş düzeylerini ölçmek amacıyla geliştirilmiştir. "Psikolojik iyi oluş" ile "özel iyi oluş" kapsayan ölçek toplam 14 maddeden oluşmakta ve mental iyi oluşu ölçmeyi amaçlamaktadır. Ölçekten alınan yüksek puanlar yüksek mental iyi oluşun göstergesidir. Ölçeğin Türk Kültürü'ne uyarlanması Keldal (2015) tarafından gerçekleştirilmiştir. Yapı geçerliği için yapılan AFA sonucunda, ölçek maddelerinin orijinal halinde olduğu gibi tek boyutta toplandı ve toplam varyansın %51'ini açıkladığı ortaya çıkmıştır. DFA sonucu uyum indeksi değerleri $X^2/sd = 3.71$, $RMR = .05$, $NNFI = .95$, $RFI = .93$, $CFI = .96$ olarak bulunmuştur. Ölçeğin Cronbach Alfa iç tutarlık güvenilirlik katsayısı 0.92 olarak hesaplanmıştır. Madde analizi sonucunda ise, ölçek maddelerinin faktör yük değerlerinin .55 ile .82 arasında değiştiği ortaya çıkmıştır. Analiz sonuçlarına göre, ölçeğin mental iyi oluşu değerlendirmede geçerli ve güvenilir bir ölçme aracı olduğunu sonucuna varılmıştır (Keldal, 2015). Ölçeğin bu araştırma için hesaplanan iç tutarlılık katsayısı .89'dur. Bu çalışmada da Warwick-Edinburgh Mental İyi Oluş Ölçeği'nin Cronbach alfa katsayısı .96 olarak bulunmuştur.

3.5. Veri Toplama Süreci

Araştırma verileri, 2025-2026 akademik yılı içerisinde 4 aylık bir süre zarfında toplanmıştır. Veriler yalnızca eğitim gören bireylerden değil, toplumun farklı yaş, cinsiyet ve eğitim düzeylerine sahip tüm kesimlerinden elde edilmiştir. Katılımcılara Google Forms platformu üzerinden çevrimiçi anket bağlantısı paylaşılmış ve veriler bu yöntemle toplanmıştır.

3.6. Veri Toplama Yöntemi

Araştırmada veri toplama aracı olarak anket tekniği kullanılmıştır. Anket yöntemi, belirli bir konuya ilişkin bireylerin görüş, tutum ve davranışlarını sistematik biçimde ölçmeye imkân sağlayan yaygın veri toplama tekniklerinden biridir (Büyüköztürk vd., 2016). Bu araştırmada kullanılan anket formu, araştırmanın amacı doğrultusunda hazırlanmış sorulardan oluşmaktadır. Katılımcılardan elde edilen veriler aracılığıyla araştırma problemine ilişkin değerlendirmeler yapılması hedeflenmiştir. Anket yöntemi, geniş katılımcı kitlesine kısa sürede ulaşma ve standartlaştırılmış veri elde etme imkânı sağlaması nedeniyle tercih edilmiştir (Büyüköztürk vd., 2016).

3.7. Anketin Uygulanma Şekli

Araştırma kapsamında hazırlanan anket formu çevrim içi ortamda oluşturulmuş ve Google Forms platformu aracılığıyla katılımcılara ulaştırılmıştır. Anket bağlantısı dijital iletişim kanalları aracılığıyla paylaşılmış ve katılımcıların gönüllülük esasına dayalı olarak ankete katılım sağlamaları hedeflenmiştir. Çevrim içi anket uygulaması, katılımcılara zaman ve mekân bağımsız şekilde ankete erişim imkânı sunması, veri toplama sürecini hızlandırması ve verilerin dijital ortamda düzenli biçimde toplanmasını sağlaması açısından araştırmada tercih edilmiştir (Evans & Mathur, 2018). Katılımcılar anket formunu elektronik ortamda doldurmuş ve elde edilen veriler sistem üzerinden otomatik olarak kayıt altına alınmıştır.

3.8. Veri Analizi

Araştırmada, değişkenler arasındaki ilişkileri ve etkileri belirlemek amacıyla çeşitli istatistiksel analizler gerçekleştirilmiştir. Öncelikle, değişkenler arasındaki doğrusal ilişkinin yönü ve gücü Pearson Korelasyon Analizi ile incelenmiştir. Sosyal medya bağımlılığının uyku bozukluğu ve mental iyi oluş üzerindeki yordayıcı rolünü değerlendirmek için Basit Doğrusal Regresyon Analizleri uygulanmıştır. Katılımcıların demografik özelliklerine göre ölçek puanlarında anlamlı farklılıkların olup olmadığını belirlemek amacıyla karşılaştırma testlerinden yararlanılmıştır. İki grup içeren değişkenlerinin incelenmesinde Bağımsız Örneklem t-testi, üç ve daha fazla grubu içeren değişkenlerde (ise Tek Yönlü Varyans Analizi (ANOVA) kullanılmıştır. ANOVA Testi sonucunda anlamlı farklılaşma saptandığından, farkın hangi gruplar arasında ortaya çıktığını belirlemek üzere post-hoc testleri uygulanmıştır. Tüm analizlerde, I. Tip olasılığı (α) değeri .05 olarak belirlenmiş ve $p < .05$ düzeyinde elde edilen sonuçlar istatistiksel olarak anlamlı kabul edilmiştir. Araştırmada elde edilen verilerin analizine geçmeden önce, değişkenlerin normal dağılıma uygunluğu incelenmiştir. Bu amaçla çarpıklık (skewness) ve basıklık (kurtosis) katsayıları değerlendirilmiştir. Yapılan inceleme sonucunda, değişkenlere ait çarpıklık değerlerinin -0.62 ile 0.63 arasında, basıklık değerlerinin ise -0.32 ile -0.20 arasında değiştiği belirlenmiştir. Bu değerlerin literatürde normal dağılım için kabul edilen ± 2 aralığında yer aldığı görülmektedir (Gravetter & Wallnau, 2014). Bu bulgular doğrultusunda verilerin normal dağılım gösterdiği kabul edilmiş ve analizlerde parametrik testler kullanılmıştır.

4. Bulgular

4.1. Demografik Değişkenlere Göre Dağılımlar

Tablo 4.1. Katılımcılara Ait Demografik Bilgilerin Dağılımı

Değişken	Kategori	n	%
Cinsiyet	Kadın	229	64.5
	Erkek	126	35.5
Yaş Aralığı	18–29	202	56.9
	30–39	91	25.6
	40–49	62	17.5
Medeni Durum	Bekar	178	50.1
	Evli	177	49.9
Eğitim Durumu	Lise ve altı	97	27.3
	Önlisans	72	20.3
	Lisans	137	38.6
	Yüksek lisans ve üzeri	49	13.8
Çalışma Durumu	Çalışmıyor	211	59.4
	Çalışıyor	68	19.2
	Öğrenci	76	21.4
Günlük Sosyal Medya Kullanım Süresi	0–2 saat	122	34.4
	3–5 saat	164	46.2
	6–8 saat	69	19.4
Sosyal Medya Kullanım Amacı	Paylaşım yapmak	28	7.9
	Başkalarının paylaşımlarını takip etmek / yeni insanlarla tanışmak	69	19.4
	Güncel bilgi akışını veya yeni ürünleri takip etmek	258	72.7
En Çok Kullanılan Sosyal Medya Platformu	Instagram / TikTok	270	76.1
	YouTube	33	9.3
	X (Twitter) / Facebook / Diğer	52	14.6
Uyku Düzeni	Düzenli ve yeterli uyuyorum	178	50.1
	Çok geç saatte uyuyorum (01.00 ve sonrası)	101	28.5
	Uyku sorunu yaşıyorum	76	21.4
Uykuya Dalma Süresi	0–15 dk	151	42.5
	16–30 dk	127	35.8
	31–60 dk	77	21.7
Ruhsal Durum (Kendini Genel Olarak Ruhsal Açından Hissetme)	İyi	166	46.8
	Orta	141	39.7
	Kötü	48	13.5
Sosyal Medya Olmadığında Ruh Hali	İyi	227	63.9
	Kötü	54	15.2
	Fark yok	74	20.8

Tablo 4.1'e bakıldığında, katılımcıların %64.5'i (n = 229) kadın, %35.5'i (n = 126) erkektir. Yaş dağılımına bakıldığında, %56.9'unun (n = 202) 18–29 yaş aralığında, %25.6'sının (n = 91) 30–39 yaş aralığında ve %17.5'inin (n = 62) 40–49 yaş aralığında olduğu görülmektedir. Katılımcıların %50.1'i (n = 178) bekar, %49.9'u (n = 177) evlidir.

Eğitim durumuna göre katılımcıların %27.3'ü (n = 97) lise ve altı, %20.3'ü (n = 72) önlisans, %38.6'sı (n = 137) lisans ve %13.8'i (n = 49) yüksek lisans ve üzeri eğitim düzeyine sahiptir. Çalışma durumlarına göre ise %59.4'ü (n = 211) çalışmıyor, %19.2'si (n = 68) çalışıyor ve %21.4'ü (n = 76) öğrencidir.

Katılımcıların günlük ortalama sosyal medya kullanım süresi incelendiğinde, %34.4'ü (n = 122) 0–2 saat, %46.2'si (n = 164) 3–5 saat ve %19.4'ü (n = 69) 6–8 saat aralığında sosyal medya kullandığını belirtmiştir. Katılımcıların sosyal medya kullanım amaçları incelendiğinde, büyük çoğunluğun güncel bilgi akışını veya yeni ürünleri takip etmek için sosyal medya kullandığı görülmektedir (%72.7, n = 258). Katılımcıların %19.4'ü (n = 69) sosyal medyayı “başkalarının paylaşımlarını takip etmek veya yeni insanlarla tanışmak” amacıyla kullanırken, %7.9'u (n = 28) “paylaşım yapmak” amacıyla kullanmaktadır.

En çok kullanılan sosyal medya platformları arasında Instagram ve TikTok öne çıkmaktadır (%76.1, n = 270). Bunu X (Twitter)/Facebook/diğer platformlar (%14.6, n = 52) ve YouTube (%9.3, n = 33) izlemektedir.

Katılımcıların uyku düzenine bakıldığında, %50.1'inin (n = 178) düzenli ve yeterli uyuduğu, %28.5'inin (n = 101) gece 01.00 ve sonrasında uyuduğu ve %21.4'ünün (n = 76) uyku sorunu yaşadığı görülmektedir. Uykuya dalma süreleri açısından katılımcıların %42.5'i (n = 151) 0–15 dakika, %35.8'i (n = 127) 16–30 dakika, %21.7'si (n = 77) 31–60 dakika arasında uykuya daldığını belirtmiştir.

Ruhsal durumlarına ilişkin veriler incelendiğinde, katılımcıların %46.8'i (n = 166) kendini iyi, %39.7'si (n = 141) orta, %13.5'i (n = 48) kötü hissettiğini ifade etmiştir. Sosyal medya olmadığı durumda ise katılımcıların %63.9'u (n = 227) kendini iyi, %15.2'si (n = 54) kötü ve %20.8'i (n = 74) farklılaşma olmadığını belirtmiştir.

4.2 Betimsel İstatistik Bulguları

Bu bölümde, araştırmada kullanılan Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği, Troya Uyku Ölçeği ve Warwick-Edinburgh Mental İyi Oluş Ölçeği ile bu ölçeklerin alt boyutlarına ilişkin ortalama, standart sapma, çarpıklık ve basıklık değerleri sunulmuştur.

Tablo 4.2. Ölçeklerin Betimsel İstatistik ve Normal Dağılım Sonuçları

	n	Min	Maks	$\bar{X}$	SS	Basıklık k	Çarpıklık
Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği	355	23	92	48.31	13.58	-0.28	0.39
Troya Uyku Ölçeği	355	11	55	24.95	10.41	-0.20	0.63
Warwick Edinburgh Mental İyi Oluş Ölçeği	355	14	70	49.16	13.56	-0.32	-0.62

Not. $\bar{X}$ = Ortalama; SS = Standart sapma.

Tablo 4.2 incelendiğinde, araştırmada kullanılan Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği, Troya Uyku Ölçeği ve Warwick-Edinburgh Mental İyi Oluş Ölçeği ilişkin betimsel istatistikler, dağılım özellikleri ve 355 katılımcıdan elde edilen veriler üzerinden analiz edilmiştir. Analiz sonuçlarına göre, değişkenlerin çarpıklık katsayıları -0.62 ile 0.63 arasında, basıklık katsayıları ise -0.32 ile -0.20 arasında değişmektedir. Bu değerlerin, normal dağılım varsayımı için kabul edilen ± 2 aralığında olduğu

belirlenmiştir (Gravetter & Wallnau, 2014). Bu bulgu, verilerin normal dağılıma uygun olduğunu ve parametrik testlerin uygulanabilir olduğunu göstermektedir.

4.3. Fark Testleri

Tablo 4.6. Eğitim Durumu Değişkenine Göre ANOVA Testi Sonuçları

Ölçek Puanları	Grup	N	$\bar{X}$	SS	F(3,351)	p	Fark
Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği	Lise ve altı ^A	97	45.33	13.04	2.64	.049*	C>A
	Önlisans ^B	72	47.82	14.85			
	Lisans ^C	137	50.01	12.76			
	Yüksek Lisans ve üzeri ^D	49	50.14	14.27			
Troya Uyku Ölçeği	Lise ve altı	97	25.2	10.53	0.27	0.844	
	Önlisans	72	25.71	10.59			
	Lisans	137	24.39	10.13			
	Yüksek Lisans ve üzeri	49	24.92	10.92			
Warwick Edinburgh Mental İyi Oluş Ölçeği	Lise ve altı ^A	97	47.52	15.49	2.73	.044*	D>C
	Önlisans ^B	72	51.44	12.79			
	Lisans ^C	137	47.85	13.35			
	Yüksek Lisans ve üzeri ^D	49	52.69	9.92			

* $p < .05$

Tablo 4.6'ya bakıldığında, Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği toplam puanlarında eğitim düzeyine göre anlamlı bir farklılaşma saptanmıştır ($F(3, 351)=2.64, p=.049$). Post-hoc testi sonuçlarına göre, lisans mezunlarının ($\bar{X}=50.01, SS=12.76$) puanları, lise ve altı eğitim düzeyine sahip katılımcıların ($\bar{X}=45.33, SS=13.04$) puanlarından anlamlı düzeyde daha yüksektir ($C > A$). Ancak Yüksek Lisans (D: 50.14) grubunun ortalaması Lisans grubundan bir miktar yüksek olmasına rağmen, Lise grubuyla arasında anlamlı fark raporlanmamıştır. Temel nedeni ise; Yüksek Lisans grubundaki katılımcı sayısının ($n=49$), Lisans grubuna ($n=137$) göre çok daha az olmasıdır. Örneklem büyüklüğünün gruplar arası dengesiz dağılımı, istatistiksel anlamlılık düzeyini etkileyebilme olasılığına sahiptir.

Ayrıca, Warwick-Edinburgh Mental İyi Oluş Ölçeği puanlarında da eğitim durumuna göre anlamlı bir farklılaşma bulunmuştur ($F(3, 351)=2.73, p=.044$). Post-hoc testi sonuçlarına göre, yüksek lisans ve üzeri mezunların ($\bar{X}=52.69, SS=9.92$) puanları, lisans mezunlarının ($\bar{X}=47.85, SS=13.35$) puanlarından anlamlı derecede daha yüksektir. Ancak önlisans grubunun puanı yüksek olsa da ($\bar{X}=51.44, SS=12.79$) varyansın (standart sapma) yüksek olması veya örneklem büyüklüğü nedeniyle istatistiksel anlamlılık ($p<.05$) sınırına takılmadığı görülmektedir. Önlisans grubu yüksek ortalamaya sahip olsa da istatistiksel olarak fark oluşmamıştır.

Buna karşılık, Troya Uyku Ölçeği puanlarında eğitim düzeyine göre anlamlı bir farklılaşma gözlenmemiştir ($F(3, 351)=0.27, p=.844$).

Tablo 4.7. Günlük Ortalama Sosyal Medya Kullanım Süresi Değişkenine Göre ANOVA Testi Sonuçları

Ölçek Puanları	Grup	N	$\bar{X}$	SS	F(2,352)	p	Fark
Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği	0-2 saat ^A	122	43.16	12.52	25.46	<.001*	B>A, C>A,B
	3-5 saat ^B	164	48.55	11.98			
	6-8 saat ^C	69	56.83	14.71			
Troya Uyku Ölçeği	0-2 saat ^A	122	22.07	9.36	20.49	<.001*	C>A,B
	3-5 saat ^B	164	24.36	9.91			
	6-8 saat ^C	69	31.46	10.68			
Warwick Edinburgh Mental İyi Oluş Ölçeği	0-2 saat ^A	122	51.33	13.75	4.24	.015*	A>C
	3-5 saat ^B	164	49.11	13.41			
	6-8 saat ^C	69	45.43	12.94			

* $p < .05$

Tablo 4.7'ye bakıldığında, Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği toplam puanlarında günlük sosyal medya kullanım süresine göre anlamlı bir farklılaşma saptanmıştır ($F(2, 352)=25.46, p<.001$). Post-hoc testi sonuçlarına göre, 6–8 saat sosyal medya kullanan grubun ($\bar{X}=56.83, SS=14.71$) puanları, hem 0–2 saat ($\bar{X}=43.16, SS=12.52$) hem de 3–5 saat ($\bar{X}=48.55, SS=11.98$) kullanan gruplardan anlamlı düzeyde daha yüksektir. Ayrıca 3–5 saat kullanan grubun puanları da 0–2 saat kullanan gruba göre anlamlı biçimde daha yüksektir.

Troya Uyku Ölçeği puanlarında da benzer şekilde anlamlı bir farklılaşma gözlenmiştir ($F(2, 352)=20.49, p<.001$); 6–8 saat sosyal medya kullanan grubun ($\bar{X}=31.46, SS=10.68$) puanları, hem 0–2 saat ($\bar{X}=22.07, SS=9.36$) hem de 3–5 saat ($\bar{X}=24.36, SS=9.91$) kullanan gruplardan anlamlı derecede daha yüksektir.

Warwick–Edinburgh Mental İyi Oluş Ölçeği puanlarında da anlamlı bir farklılaşma saptanmıştır ($F(2, 352)=4.24, p=.015$); 0–2 saat sosyal medya kullanan grubun ($\bar{X}=51.33, SS=13.75$) puanları, 6–8 saat kullanan grubun ($\bar{X}=45.43, SS=12.94$) puanlarından anlamlı biçimde daha yüksektir.

Tablo 4.8. Bugünle Kıyasladığınızda Sosyal Medya Olmadığı Zamanlar Kendinizi Nasıl Hissettiğinize Göre ANOVA Testi Sonuçları

Ölçek Puanları	Grup	N	$\bar{X}$	SS	F(2,352)	p	Fark
Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği	İyi ^A	227	46.96	12.87	26.65	<.001*	B>A,C
	Kötü ^B	54	59.63	11.26			
	Fark Yok ^C	74	44.19	13.14			
Troya Uyku Ölçeği	İyi ^A	227	24.45	10.26	5.70	.004*	B>A,C
	Kötü ^B	54	29.19	11.02			
	Fark Yok ^C	74	23.39	9.73			
Warwick Edinburgh Mental İyi Oluş Ölçeği	İyi ^A	227	49.54	13.46	4.68	.010*	C>B
	Kötü ^B	54	44.35	15.52			
	Fark Yok ^C	74	51.5	11.52			

* $p < .05$

Tablo 4.8'e bakıldığında, Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği toplam puanlarında, sosyal medya olmadığı zaman kendini nasıl hissettiğine göre gruplar arasında anlamlı bir farklılaşma bulunmuştur ($F(2, 352) = 26.65, p < .001$). Post-hoc testi sonuçlarına göre, o zamanlar kendini kötü hisseden

katılımcıların puanları ($\bar{X} = 59.63$, $SS = 11.26$), hem iyi hisseden ($\bar{X} = 46.96$, $SS = 12.87$) hem de fark olmadığını belirten ($\bar{X} = 44.19$, $SS = 13.14$) katılımcılardan anlamlı biçimde daha yüksektir.

Troya Uyku Ölçeği puanlarında da anlamlı bir farklılaşma saptanmıştır ($F(2, 352) = 5.70$, $p = .004$). Post-hoc testi, kötü hisseden grubun puanlarının ($\bar{X} = 29.19$, $SS = 11.02$), hem iyi hisseden ($\bar{X} = 24.45$, $SS = 10.26$) hem de fark yok ($\bar{X} = 23.39$, $SS = 9.73$) gruplarından anlamlı derecede daha yüksek olduğunu göstermiştir.

Warwick–Edinburgh Mental İyi Oluş Ölçeği puanlarında da gruplar arasında anlamlı farklılaşma bulunmuştur ($F(2, 352) = 4.68$, $p = .010$). Post-hoc testi sonuçlarına göre, fark yok grubunun puanları ($\bar{X} = 51.50$, $SS = 11.52$), kötü hisseden grubun puanlarından ($\bar{X} = 44.35$, $SS = 15.52$) anlamlı biçimde daha yüksektir.

4.4. Korelasyon Analizi Bulguları

Tablo 4.9. Değişkenlere İlişkin Pearson Korelasyon Matrisi

Değişkenler	1	2	3
1. Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği	—		
2 Troya Uyku Ölçeği	.48**	—	
3. Warwick–Edinburgh Mental İyi Oluş Ölçeği	-.14**	-.16**	—

** $p < .01$, * $p < .05$

Tablo 4.9'a bakıldığında, Sosyal Medya Bağımlılığı Ölçeği toplam puanları ile Troya Uyku Ölçeği arasında pozitif yönde ve orta düzeyde anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($r = .48$, $p < .01$). Buna karşın, Sosyal Medya Bağımlılığı ile Warwick–Edinburgh Mental İyi Oluş Ölçeği arasında negatif yönde ve düşük düzeyde anlamlı bir ilişki saptanmıştır ($r = -.14$, $p < .01$).

Troya Uyku Ölçeği ile Warwick–Edinburgh Mental İyi Oluş Ölçeği arasındaki ilişki de negatif yönde ve düşük düzeyde anlamlı bulunmuştur ($r = -.16$, $p < .01$). Bu durum, uyku sorunlarının artmasının mental iyi oluş düzeyinde düşüşle ilişkili olduğunu göstermektedir.

4.5. Regresyon Analizi Bulguları

Bu bölümde, sosyal medya bağımlılığının uyku bozukluğu ve mental iyi oluş üzerindeki yordayıcı etkilerini belirlemek amacıyla basit doğrusal regresyon analizleri yapılmıştır. Analiz sonuçları aşağıda sunulmuştur.

Tablo 4.10. Sosyal Medya Bağımlılığının Uyku Bozukluğu Üzerindeki Yordayıcı Etkisine İlişkin Basit Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları

Değişken	B	SH	B	t	p	%95 GA Alt	%95 GA Üst
Sabit	7.07	1.79	—	3.95	< .001*	3.54	10.59
Sosyal Medya Bağımlılığı	0.37	0.04	0.48	10.37	< .001*	0.30	0.44

$R = .48$, $R^2 = .23$, $F(1, 353) = 107.51$, $p < .001^*$

* $p < .05$

Tablo 4.10'a bakıldığında, sosyal medya bağımlılığının uyku bozukluğu üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılan basit doğrusal regresyon analizi sonucunda modelin anlamlı olduğu görülmüştür ($F(1, 353)=107.51, p<.001$). Model, uyku bozukluğundaki varyansın %23'ünü açıklamaktadır ($R^2=.23$).

Analiz sonuçlarına göre, sosyal medya bağımlılığı uyku bozukluğunu anlamlı biçimde yordamaktadır ($\beta=0.48, t=10.37, p<.001$). Sosyal medya bağımlılığı düzeyi arttıkça, uyku bozukluğu düzeyi de artmaktadır. Regresyon katsayısına göre sosyal medya bağımlılığındaki her bir birimlik artış, uyku bozukluğu puanında 0.37 birimlik bir artışa karşılık gelmektedir.

Tablo 4.11. Sosyal Medya Bağımlılığının Mental İyi Oluş Üzerindeki Yordayıcı Etkisine İlişkin Basit Doğrusal Regresyon Analizi Sonuçları

Değişken	B	SH	B	t	p	%95 GA Alt	%95 GA Üst
Sabit	55.69	2.64	—	21.09	< .001*	50.5	60.89
Sosyal Medya Bağımlılığı	-0.14	0.05	-0.14	-2.57	.011*	-0.24	-0.03

$$R = .14, R^2 = .02, F(1, 353) = 6.61, p = .011$$

* $p < .05$

Tablo 4.11'e bakıldığında, sosyal medya bağımlılığının mental iyi oluş üzerindeki etkisini belirlemek amacıyla yapılan basit doğrusal regresyon analizi sonucunda modelin anlamlı olduğu bulunmuştur ($F(1, 353)=6.61, p=.011$). Model, mental iyi oluştaki varyansın yaklaşık %2'sini açıklamaktadır ($R^2=.02$).

Analiz sonuçlarına göre sosyal medya bağımlılığı, mental iyi oluşu anlamlı ve negatif yönde yordamaktadır ($\beta=-0.14, t=-2.57, p=.011$). Sosyal medya bağımlılığı düzeyi arttıkça bireylerin mental iyi oluş düzeylerinin azaldığı görülmektedir. Regresyon katsayısına göre sosyal medya bağımlılığındaki her bir birimlik artış, mental iyi oluş puanında 0.14 birimlik bir azalmaya karşılık gelmektedir.

5. Tartışma

Araştırma bulgularına göre, sosyal medya bağımlılığı uyku bozukluğunun anlamlı bir yordayıcısıdır. Regresyon analizinde sosyal medya bağımlılığı, uyku bozukluğundaki varyansın %23'ünü açıklamış ($R^2 = .23$) ve $\beta = 0.48$ ile bağımlılık düzeyi arttıkça uyku kalitesinin düştüğü görülmüştür. Bu etki büyüklüğü, sosyal medya bağımlılığının uyku bozukluğu üzerinde orta düzeyde anlamlı bir yordayıcı olduğunu göstermektedir. Bu bulgu, literatürdeki benzer araştırmalarla uyumludur. Örneğin, D'Arienzo vd. (2019) sosyal medya bağımlılığı ile uykusuzluk belirtileri arasında güçlü bir pozitif ilişki tespit etmiş; özellikle yatmadan önce dijital ekranlara maruz kalmanın melatonin salınımını baskılayarak uykuya dalma süresini uzattığını belirtmiştir. Buna ek olarak, Şahin ve arkadaşlarının (2013) çalışması, üniversite öğrencilerinde mobil telefon bağımlılığı düzeyinin yükselmesinin uyku kalitesini olumsuz yönde etkilediğini göstermiştir. Benzer araştırmalar, sosyal medya kullanımının çoğunlukla akıllı cihaz ve telefonlar üzerinden gerçekleştiğini ortaya koymaktadır. Bu nedenle telefon kullanımına ilişkin uyku bozukluğu bulguları sosyal medya bağımlılığının uyku üzerindeki etkilerini anlamada önemli bir referans oluşturmaktadır. Örneğin, öğrencilerin telefonla uğraşmaları bağımlılık düzeylerini artırmış ve uyku kalitesini bozmuştur (Şahin vd., 2013). Ayrıca, 2007 yılında Jenaro ve arkadaşları tarafından yapılan araştırmada, yoğun cep telefonu kullanımının anksiyete düzeylerini artırdığı ve uyku sorunlarına yol açtığı belirlenmiştir (Jenaro vd., 2007). Suudi Arabistan'da

gerçekleştirilen bir araştırmada, yoğun cep telefonu kullanımının baş ağrısı, uyku bozukluğu, gerginlik, yorgunluk ve baş dönmesi gibi sağlık sorunlarıyla ilişkili olabileceği görülmüştür (Al Khlewi & Meo, 2004). Çalışmamızda, 6–8 saat sosyal medya kullanan bireylerin hem bağımlılık hem de uyku bozukluğu puanlarının anlamlı biçimde yüksek çıkması, bu etkileşimin davranışsal bir düzene dönüştüğünü göstermektedir. Bulgular incelendiğinde, sosyal medya bağımlılığı ile uyku bozukluğu arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişki bulunduğuna ilişkin H1 hipotezi doğrulanmıştır.

Bu bağlamda sosyal medya, yalnızca bilgi ve iletişim aracı değil, aynı zamanda biyolojik ritmi etkileyen bir çevresel uyaran haline gelmiştir. Uzun süreli çevrimiçi etkileşimler, zihinsel uyarılmayı artırarak uykuya geçiş süresini uzatmakta ve kronik yorgunluk, dikkat eksikliği gibi sonuçlara yol açabilmektedir (Kumar, 2008; Karadağ, 2007). Bu sonuçlar, sosyal medya bağımlılığının bireyin nörolojik işleyişine dolaylı biçimde zarar verdiğini göstermekte ve “dijital uykusuzluk” (digital insomnia) kavramının önemini desteklemektedir. Öte yandan sosyal medya bağımlılığı ile mental iyi oluş arasındaki ilişki negatif yönde ve düşük düzeyde anlamlı bulunmuştur. Regresyon analizine göre sosyal medya bağımlılığı, mental iyi oluştaki varyansın %2’sini açıklamakta ($R^2 = .02$); bağımlılık düzeyi arttıkça psikolojik iyilik halinin azaldığı görülmektedir. Elde edilen veriler değerlendirildiğinde, sosyal medya bağımlılığı ile mental iyi oluş arasında negatif yönlü anlamlı bir ilişkiyi öngören H2 hipotezi de desteklenmiştir. Bu istatistiksel anlamlılık düşük bir etki büyüklüğüne işaret etmektedir, yani sosyal medya bağımlılığı mental iyi oluş üzerinde sınırlı bir pratik etkiye sahiptir. Bu durum, mental iyi oluşun sosyal medyadan ziyade; ekonomik durum, aile ilişkileri veya fiziksel sağlık gibi başka faktörlerden daha fazla etkilendiğini düşündürmektedir. Bu sonuç, Ryan ve Deci’nin (2001) öz-belirleme kuramı ile uyumludur. Kurama göre, bireylerin otonomi, yeterlik ve ilişkisellik ihtiyaçlarının tatmini psikolojik iyi oluşun temel belirleyicileridir. Sosyal medya bağımlılığı, bu ihtiyaçların doğal biçimde karşılanmasını engelleyerek bireyleri dışsal onaya ve sanal etkileşimlere bağımlı hâle getirmektedir. Bu durum, Papacharissi ve Rubin’in (2000) tanımladığı gibi sosyal medyanın “alternatif bir iletişim alanı” olmaktan çıkıp “psikolojik bağımlılık döngüsüne” dönüşmesine yol açmaktadır. Ayrıca, Gahramanlı ve Şahin (2024) ile Pamuk (2024), sosyal medya bağımlılığının psikolojik iyi oluş üzerinde olumsuz etkileri olduğunu ortaya koyarken; Twenge ve Campbell (2019) ile Fardouly ve Vartanian (2016), uzun süreli sosyal medya kullanımının depresyon, kaygı, yalnızlık, beden algısı kaygıları ve depresif belirtilerle bağlantılı olduğunu bildirmiştir. Bu olumsuz etkiler, uyku düzeninin bozulması, fiziksel aktivitenin azalması, yüz yüze sosyal etkileşimlerin sınırlanması ve sosyal karşılaştırma gibi psikolojik süreçlerin tetiklenmesi ile açıklanabilir. Veriler ışığında, uyku bozukluğu ile mental iyi oluş arasındaki negatif yönlü ilişkiyi ifade eden H3 hipotezinin de doğrulandığı görülmüştür. Sosyal medya kullanımının mental iyi oluş üzerindeki olumsuz etkileri, “dijital denge” kavramı üzerinden açıklanabilir; bu kavram, teknoloji kullanımını günlük yaşam deneyimleriyle uyumlu bir şekilde dengeleyebilme kapasitesini ifade etmektedir (Przybylski & Weinstein, 2017). Sosyal medyanın aşırı kullanımı bu dengeyi bozarak, bireylerin uyku, fiziksel aktivite ve yüz yüze sosyal etkileşim gibi temel ihtiyaçlarını ihmal etmelerine neden olabilir. Regresyon analizleri doğrultusunda, sosyal medya bağımlılığının uyku bozukluğunu anlamlı düzeyde yordadığına ilişkin H4 hipotezi ile mental iyi oluşu yordadığına ilişkin H5 hipotezinin de desteklendiği belirlenmiştir. Uluslararası literatür, sosyal medya kullanımının mental iyi oluş üzerindeki etkilerini açıklarken çeşitli aracılık edicilere dikkat çekmektedir. Verduyn vd. (2017), sosyal karşılaştırma, özsaygı, yalnızlık ve sosyal destek gibi etmenlerin bu ilişkide rol oynadığını göstermiştir. Kılıç vd. (2024) ise, sosyal medya bağımlılığı ile bireylerin öznel iyi oluşu arasındaki bağlantıda “kaçırma korkusu” (fear of missing out) faktörünün aracılık ettiğini ortaya koymuştur. Dolayısıyla, sosyal medya kullanımının mental iyi oluş üzerindeki etkisinin doğrudan ve güçlü bir etkiden ziyade, çok boyutlu ve dolaylı bir yapı içerisinde değerlendirilmesi daha uygun görünmektedir.

Sosyodemografik değişkenlerle sosyal medya bağımlılığı arasındaki ilişkilere bakıldığında; eğitim düzeyine göre yapılan analizlerde, lisans mezunlarının sosyal medya bağımlılığı puanlarının lise ve altı grubundaki kişilerden daha yüksek puana sahip olduğu saptanmıştır. Mental iyi oluş sonuçlarına göre ise eğitim düzeyi yüksek lisans ve üzeri olan katılımcıların mental iyi oluş puanları, diğer eğitim düzeyindeki katılımcılara göre anlamlı derecede yüksektir. Demografik değişkenler açısından yapılan analizler değerlendirildiğinde, eğitim durumuna göre sosyal medya bağımlılığı ve mental iyi oluş düzeylerinde anlamlı farklılaşmaların bulunduğu, buna karşın uyku bozukluğu açısından anlamlı bir farklılaşma olmadığı görülmüştür. Bu doğrultuda H6a ve H6c hipotezleri desteklenmiş, H6b hipotezi desteklenmemiştir. (Ancak önlisans grubundaki katılımcılar yüksek ortalamaya sahip olsa da istatistiksel fark oluşmamıştır). Bu durum, eğitim düzeyinin sosyal medya kullanım biçimini belirleyici bir faktör olabileceğini göstermektedir. Ancak eğitim düzeyi arttıkça mental iyi oluş artarken, beklenmedik bir şekilde lisans mezunlarının sosyal medya bağımlılık puanları, lise mezunlarına göre daha yüksek çıkmıştır. Genel kaniya göre eğitim seviyesi arttıkça bağımlılığın azalması beklenir; fakat bu bulgu, üniversite mezunlarının iş veya sosyal çevre gereği dijital-sanal ortama daha fazla maruz kaldığı şeklinde yorumlanabilir. Diğer bir görüşe göre yüksek eğitilmiş bireylerin dijital farkındalık düzeylerinin daha yüksek olması nedeniyle sosyal medya kullanımını daha kontrollü sürdürebilecekleri; ancak üniversite dönemindeki akademik, sosyal ve duygusal gereksinimlerin sanal ortama aktarılmasının bağımlılığı güçlendirebileceği belirtilmektedir (Papacharissi & Rubin, 2000; Friedenberg, 2020). Günlük sosyal medya kullanım süresine göre gruplar arasında anlamlı farklar bulunmuştur: sosyal medya kullanım süresi arttıkça bağımlılık ve uyku bozukluğu puanları yükselmekte, mental iyi oluş ise azalmaktadır. Sosyal medya yoksunluğu durumunda kendini kötü hisseden bireylerde de hem bağımlılık hem uyku sorunlarının yükselmesi, psikolojik esneklik düzeyinin dijital ortama bağlı hale geldiğini göstermektedir. Böylece günlük sosyal medya kullanım süresine göre yapılan analizlerde ise sosyal medya bağımlılığı, uyku bozukluğu ve mental iyi oluş düzeylerinde anlamlı farklılaşmalar saptanmış olup H7a, H7b ve H7c hipotezlerinin tamamı desteklenmiştir.

Genel olarak araştırma bulguları, sosyal medya kullanımının kontrolsüz biçimde artmasının hem biyopsikososyal işleyişi hem de mental iyi oluşu olumsuz etkilediğini göstermektedir. Sosyal medya, bireyler için bir “bağlanma alanı” yaratsa da, bu bağlanma duygusal bağımsızlığı zayıflatmakta ve özellikle genç yetişkinlerde stres, anksiyete ve yalnızlık duygularını tetiklemektedir (Ryan & Deci, 2001). Diğer bir açıdan, sosyal medya kullanımının her birey için aynı sonuçları doğurmadığı ve duygusal kırılabilirlik, başa çıkma biçimleri ve kullanım motivasyonları gibi faktörlerin etkili olabileceği belirtilmektedir (Crane vd., 2025; Horvat & Čustović, 2025; Fellin vd., 2025). Bu durum, WHO’nun (2004) “pozitif zihinsel sağlık” vurgusuyla çelişmektedir. Elde edilen sonuçlar, sosyal medya bağımlılığının uyku kalitesi üzerinden dolaylı olarak mental iyi oluşu etkilediği hipotezini desteklemekle birlikte, günlük sosyal medya kullanım süresi arttıkça bağımlılığın ve uyku sorunlarının yükselmesi ile mental iyi oluşun azalması literatürde yer alan araştırmalarla da (Papacharissi & Rubin, 2000; D’Arienzo vd., 2019). uyumludur. Dolayısıyla, sosyal medya bağımlılığının azaltılmasına yönelik psikoeğitim programlarının yalnızca dijital farkındalık değil, aynı zamanda uyku hijyeni ve stres yönetimi bileşenlerini de içermesi önerilmektedir. Bu çalışma, sosyal medya bağımlılığının yalnızca davranışsal bir sorun olmadığını, aynı zamanda zihinsel sağlık üzerinde yapısal etkiler yaratan çok boyutlu bir fenomen olduğunu göstermektedir. Bulgular, bağımlılığın yalnızca bireysel düzeyde değil, toplumsal düzeyde de ele alınması gerektiğini ortaya koymaktadır. İlerleyen araştırmalarda, yapısal eşitlik modellemesi veya aracılık analizi gibi yöntemlerle sosyal medya bağımlılığı → uyku bozukluğu → mental iyi oluş yönelimlerinin daha kapsamlı biçimde test edilmesi önerilmektedir. Ayrıca, sosyal medya algoritmalarının kullanıcı davranışlarına etkisini inceleyen deneysel tasarımlar, dijital refah kavramını derinleştirebilir. Sonuç olarak, sosyal medya bağımlılığı bireylerin hem uyku düzenini hem de mental iyi oluş düzeyini olumsuz yönde etkilemekte; bu durum özellikle yoğun sosyal medya

kullanımında daha belirgin hale gelmektedir. Elde edilen bulgular, dijital çağda psikolojik sağlığın korunması için “dijital özdenetim” ve “bilinçli medya kullanımı” kavramlarının önemini yeniden gündeme getirmektedir. Aynı zamanda araştırma bulguları, sosyal medyaya erişimin olmadığı dönemlerde olumsuz duygusal tepki veren bireylerin hem sosyal medya bağımlılığı hem de uyku sorunları açısından daha yüksek risk taşıdığını göstermektedir. Buna karşılık, sosyal medya kullanımının varlığı veya yokluğunun ruh halinde belirgin bir değişim yaratmadığını ifade eden katılımcıların mental iyi oluş düzeylerinin daha yüksek olduğu görülmüştür. Sosyal medya olmadığı durumdaki duygusal duruma göre yapılan karşılaştırmalarda da tüm değişkenler açısından anlamlı farklılıklar bulunmuş ve H8a, H8b ve H8c hipotezleri desteklenmiştir. Bu durum, sosyal medya yoksunluğuna yönelik olumsuz duygulanımın yalnızca bağımlılığın bir sonucu değil, aynı zamanda onu sürdüren ve güçlendiren bir etken olabileceğine işaret etmektedir. Literatür de bu bulguları desteklemektedir. Crane vd. (2025), olumsuz duygu durumunun sosyal medya bağımlılığıyla çift yönlü bir ilişki içinde olduğunu ve depresif belirtilerin dijital platformlara yönelimi artırabileceğini bildirmektedir. Benzer biçimdeki araştırmalar, sosyal medya bağlamında negatif duygulanım değişkenliği ve dijital stresin anksiyete ile depresif belirtilerle anlamlı şekilde ilişkili olduğunu göstermektedir; bu durum, çevrimiçi etkileşimlere verilen duygusal tepkilerin psikolojik sonuçları etkileyebileceğini düşündürmektedir (Rutter vd., 2024; Martinac Dorčić vd., 2024). Bu bağlamda, araştırmamızdaki yüksek bağımlılık puanlarının temelinde bireylerin mevcut psikolojik kırılganlıklarının rol oynadığı düşünülebilir. Fellin vd. (2025) bulguları da psikolojik belirtilerin sosyal etkileşim süreçleri içinde döngüsel bir yapı sergilediğini ve olumsuz duygu durumunun bağımlılık eğilimini beslediğini göstermektedir. Buna karşılık, Wang vd., (2025) bazı kullanıcılar için sosyal medyanın sosyal bağlantı ve psikolojik destek sağlayıcı bir araç işlevi görebileceğini vurgulamıştır. Benzer şekilde kapsamlı literatür incelemeleri, sosyal medya kullanımının ergenlerde çeşitli mental sağlık sonuçlarıyla ilişkili olduğunu göstermektedir; uzunlamasına araştırmalar, bu ilişkinin hem olumsuz hem de karmaşık bir yapıya sahip olabileceğine işaret etmektedir (Valkenburg & Peter, 2011).

Bu çerçevede, çalışmamızda elde edilen sonuçlar, sosyal medya bağımlılığı ve iyi oluş arasındaki ilişkinin yalnızca kullanım süresine değil, bireylerin duygusal kırılganlık düzeylerine, başa çıkma biçimlerine ve sosyal medya kullanım motivasyonlarına bağlı olarak farklılaştığını düşündürmektedir. Dolayısıyla sosyal medya bağımlılığı, yalnızca teknolojik bir alışkanlık değil; bireyin psikolojik ihtiyaçları ve duygusal düzenleme süreçleriyle yakından ilişkili çok boyutlu bir olgudur. Bu durum, dijital ortamların bireyler tarafından yalnızca iletişim amacıyla değil; aynı zamanda sosyal onay arayışı, duygusal düzenleme ve psikolojik ihtiyaçların karşılanması gibi farklı işlevlerle kullanıldığını ortaya koymaktadır (Kuss & Griffiths, 2017).

Bununla birlikte araştırmanın bazı sınırlılıkları bulunmaktadır. Öncelikle çalışmanın kesitsel bir araştırma tasarımına sahip olması, değişkenler arasındaki ilişkileri ortaya koymakla birlikte nedensel çıkarımlar yapılmasını sınırlamaktadır. Ayrıca verilerin öz-bildirim ölçekleri aracılığıyla ve çevrimiçi veri toplama yöntemi kullanılarak elde edilmesi, katılımcıların sosyal medya kullanım süreleri ve uyku düzenlerine ilişkin değerlendirmelerinde öznel yanlılıkların ortaya çıkmasına neden olabilir. Bunun yanı sıra araştırmanın 18 yaş ve üzeri bireylerden oluşan bir örneklem grubuyla yürütülmesi, bulguların farklı yaş gruplarına veya farklı kültürel bağlamlara genellenebilirliğini sınırlayabilecek bir unsur olarak değerlendirilebilir.

6. Sonuç ve Öneriler

Bu araştırma, yetişkin bireylerde sosyal medya bağımlılığı, uyku bozukluğu ve mental iyi oluş arasındaki ilişkileri incelemiştir; sosyal medya bağımlılığının uyku düzeni ve zihinsel iyi oluş üzerindeki etkilerini ortaya koymuştur. Araştırma bulguları, sosyal medya bağımlılığının artmasıyla uyku bozukluklarının da belirgin biçimde arttığını, buna karşın mental iyi oluş düzeyinin azaldığını

göstermektedir. Korelasyon ve regresyon analizleri, sosyal medya bağımlılığı ile uyku bozukluğu arasında orta düzeyde pozitif ve sosyal medya bağımlılığı ile mental iyi oluş arasında düşük düzeyde negatif bir ilişki bulunduğunu ortaya koymuştur.

Bu etki büyüklükleri, uyku bozukluğu üzerinde sosyal medya bağımlılığının belirgin bir yordayıcı olduğunu ve bireylerin uyku kalitesini önemli ölçüde etkileyebildiğini göstermektedir. Buna karşın mental iyi oluş üzerindeki etkisi istatistiksel olarak anlamlı olmasına rağmen, düşük açıklama oranı (%2), bu ilişkinin diğer psikososyal faktörlerden (ekonomik durum, aile ilişkileri, fiziksel sağlık) de etkilendiğini düşündürmektedir.

Uyku kalitesindeki bozulmalar, sosyal medya kullanım süresinin artışıyla paralellik göstermekte ve bu durum bireyin genel yaşam doyumu, enerji düzeyi ve psikolojik dengesine olumsuz biçimde yansımaktadır. Özellikle 6-8 saat sosyal medya kullanan bireylerde hem bağımlılık düzeyinin hem de uyku bozukluğu puanlarının belirgin biçimde yüksek olması, sosyal medya kullanımının davranışsal bağımlılık niteliği kazandığını göstermektedir. Diğer bir yandan, uzun süreli çevrimiçi etkileşimlerin zihinsel uyarılmayı artırması, melatonin üretimini baskılaması ve uykuya geçiş süresini uzatması biyolojik mekanizmalar üzerinden de bu ilişkiyi destekleyebilir (Vural & Bat, 2010; Şahin vd., 2013; Jenaro vd., 2007).

Mental iyi oluş üzerindeki negatif etki, sosyal medya bağımlılığının bireyin öznel iyi olma halini, pozitif duygulanımını ve yaşam doyumunu zayıflattığını göstermektedir. Eğitim düzeyine göre farklar incelendiğinde ise, yüksek eğitim seviyesine sahip bireylerin mental iyi oluş düzeylerinin daha yüksek, ancak lisans grubundaki bireylerin sosyal medya bağımlılığı puanlarının daha fazla olduğu bulunmuştur. Bu durum, dijital okuryazarlık ve bilinçli medya kullanımı düzeyinin sosyal medya ile kurulan ilişki biçimini belirleyici bir faktör olduğunu göstermektedir. Diğer bir yandan, üniversite mezunlarının iş ve sosyal çevre gereği dijital platformlara daha fazla maruz kalması bağımlılığı artırabilir (Papacharissi & Rubin, 2000; Friedenber, 2020).

Sonuç olarak, sosyal medya bağımlılığı uyku kalitesi üzerinde belirgin bir olumsuz etki gösterirken; zihinsel iyi oluş ile arasında istatistiksel olarak anlamlı ancak sınırlı düzeyde bir negatif ilişki bulunduğu ($R^2 = .02$) görülmüştür. Sosyal medyaya erişim kısıtlandığında olumsuz duygulanım gösteren bireylerin, bağımlılığa ve uyku düzensizliklerine daha yatkın oldukları görülmektedir. Bu durum, sosyal medya kullanımının yalnızca bireysel alışkanlıklarla değil, aynı zamanda psikolojik iyi oluşla da yakından ilişkili olduğunu göstermektedir. Bu nedenle, sosyal medya bağımlılığının olumsuz etkilerini önlemek ve bireylerin psikolojik iyi oluşunu desteklemek amacıyla, dijital alışkanlıkları düzenlemeye yönelik psikoeğitim programlarının geliştirilmesi önemlidir. Bu programların dijital özenetim, farkındalık, uyku hijyeni ve stres yönetimi gibi çok boyutlu temaları içermesi hem önleyici hem de destekleyici bir yaklaşım sunar. Eğitim kurumlarında dijital farkındalık ve medya okuryazarlığı uygulamalarının yaygınlaştırılması, gençlerin bilinçli ve eleştirel dijital tutum geliştirmesini desteklerken, kamu kurumları ve medya kuruluşları tarafından yürütülecek farkındalık kampanyaları toplumsal bilinç düzeyini artırabilir. Toplumun çevrimdışı sosyal etkinliklere yönlendiren dijital detoks uygulamaları ise bağımlılık eğilimlerini azaltıcı bir sosyal zemin oluşturabilir. Araştırma boyutunda, sosyal medya bağımlılığı ile stres, yalnızlık ve öz-kontrol gibi değişkenler arasındaki ilişkilerin yapısal eşitlik modellemesi veya nitel çalışmalarla incelenmesi, ayrıca sosyal medya bağımlılığı, uyku bozukluğu ve mental iyi oluş arasındaki ilişkilerin uzunlamasına araştırmalarla test edilmesi, bağımlılığın bireylerin psikolojik işleyişi üzerindeki etkilerinin daha kapsamlı biçimde anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Ayrıca farklı yaş gruplarında ve daha geniş örneklemeler üzerinde yürütülecek çalışmalar, sosyal medya kullanım motivasyonları ile yalnızlık, stres ve öz-kontrol gibi psikolojik değişkenlerin modele dâhil edilmesini sağlayarak, bağımlılığın mental iyi oluş üzerindeki etkilerinin

daha bütüncül şekilde değerlendirilmesine olanak sunacaktır (Andreassen, 2015; Kuss & Griffiths, 2017).

Çatışma Beyanı (Competing Interests)

Çalışmanın yazarları, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedirler.

The authors declare that they have no competing interests.

Destek ve Teşekkür (Fundings and Acknowledgments)

Çalışma, kamusal, özel, ticari nitelikte ya da kar amacı gütmeyen herhangi bir kurumdan destek alınmadan hazırlanmıştır.

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Etik Beyanı (Ethical Statement)

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. Bu çalışma İstanbul Ticaret Üniversitesi Lisansüstü Etik Kurulu'nun 05/06/2025 tarihli E-65836846-044-354362 sayılı onayıyla yapılmıştır. Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited. This study was conducted with the approval of the Istanbul Commerce University Graduate School Ethics Committee, dated June 5, 2025, and numbered E-65836846-044-354362. It is hereby declared that scientific and ethical principles were adhered to during the preparation of this study, and that all sources utilized have been duly cited in the references.

Araştırmacıların Katkı Oranı (Author's Contributions)

Bu araştırmanın fikir ve tasarım aşaması %50 Psikolog Emine Bayrak %50 Doç. Dr. Derya Deniz tarafından gerçekleştirilmiştir. Çalışmanın gözetim ve eleştirel değerlendirme süreci %100 Doç. Dr. Derya Deniz tarafından yürütülmüştür. Araştırmanın finansman sağlanması, araç ve gereç temini, veri toplama ve işleme, analiz ve yorumlama, literatür tarama, yazma ve diğer tüm uygulama süreçleri ise %100 Psikolog Emine Bayrak tarafından gerçekleştirilmiştir. Tüm yazarlar, çalışmanın nihai halini okuyup onaylamış ve araştırmanın etik ilkelere uygun biçimde yürütüldüğünü beyan etmiştir.

The idea and design phase of this research was carried out 50% by Psychologist Emine Bayrak and 50% by Assoc. Prof. Dr. Derya Deniz. The supervision and critical evaluation process of the study was conducted 100% by Assoc. Prof. Dr. Derya Deniz. The funding of the research, procurement of tools and materials, data collection and processing, analysis and interpretation, literature review, writing, and all other implementation processes were carried out 100% by Psychologist Emine Bayrak. All authors have read and approved the final version of the study and declare that the research was conducted in accordance with ethical principles.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Akıncı, E., Bolat, N., Korkmaz, Ş. A., & Toraman, Ç. (2025). *Troya uyku ölçeğinin geliştirilmesi ve psikometrik özelliklerinin incelenmesi*. *Journal of Turkish Sleep Medicine*, 12(1), 52–60. <https://doi.org/10.4274/jtsm.galenos.2024.19327>
- Al-Khlaiwi, T., & Meo, S. A. (2004). Association of mobile phone radiation with fatigue, headache, dizziness, tension and sleep disturbance in Saudi population. *Saudi Medical Journal*, 25(6), 732–736.
- Andreassen, C. S. (2015). Online social network site addiction: A comprehensive review. *Current Addiction Reports*, 2(2), 175–184. <https://doi.org/10.1007/s40429-015-0056-9>
- Andreassen, C. S., Torsheim, T., Brunborg, G. S., & Pallesen, S. (2012). Development of a Facebook Addiction Scale. *Psychological Reports*, 110(2), 501–517. <https://doi.org/10.2466/02.09.18.PR0.110.2.501-517>
- Balta, S., Jonason, P. K., Denes, A., Emirtekin, E., Tosuntaş, Ş. B., Kircaburun, K., & Griffiths, M. D. (2019). Dark personality traits and problematic smartphone use: The mediating role of fearful attachment. *Personality and Individual Differences*, 149, 214–219. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.06.005>
- Bingöl, N. (2006). Hemşirelerin uyku kalitesi, iş doyumu düzeyleri arasındaki ilişkinin incelenmesi (Yüksek lisans tezi, Cumhuriyet Üniversitesi)
- Błachnio, A., Przepiórka, A., & Gorbaniuk, O. (2022). Facebook addiction and well-being: A systematic review. *Frontiers in Psychology*, 13, 871293. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.871293>
- Büyüköztürk, Ş. (2021). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı: İstatistik, araştırma deseni, SPSS uygulamaları ve yorum*. Pegem Akademi.
- Büyüköztürk, Ş., Çakmak, E. K., Akgün, Ö. E., Karadeniz, Ş., & Demirel, F. (2016). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (23. baskı). Pegem Akademi.
- Cleveland Clinic. (n.d.). Common sleep disorders: Types, causes, symptoms & treatment. Cleveland Clinic Health Library. <https://my.clevelandclinic.org/health/articles/11429-common-sleep-disorders>
- Crane, K., Moriarty, H., Weissinger, G., & Domoff, S. (2025). A comprehensive scoping review on problematic media use and psychopathology in children & adolescents. *Sigma Repository*. https://www.sigmarepository.org/inrc/2025/posters_2025/201/
- Crane, M., Moriarty, E., Weissinger, C., & Domoff, S. (2025). Affective responses and social media addiction: A reciprocal model. *Journal of Behavioral Addictions*, 14(1), 23–41.
- D’Arienzo, M.C., Boursier, V., & Griffiths, M. D. (2019). Addiction to social media and attachment styles: A systematic literature review. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 17, 1094–1118. <http://doi.org/10.1007/s11469-019-00082-5>
- D’Arienzo, M. C., Boursier, V., & Griffiths, M. D. (2019). Addiction to social media: The role of cognitive-behavioral mechanisms. *Computers in Human Behavior*, 98, 1095–1102.
- Etikan, I., Musa, S. A., & Alkassim, R. S. (2016). Comparison of convenience sampling and purposive sampling. *American Journal of Theoretical and Applied Statistics*, 5(1), 1–4. <https://doi.org/10.11648/j.ajtas.20160501.11>
- Evans, J. R., & Mathur, A. (2018). The value of online surveys: A look back and a look ahead. *Internet Research*, 28(4), 854–887. <https://doi.org/10.1108/IntR-03-2018-0089>
- Fadıoğlu, Ç., İlkbay, Y., & Yıldırım, Y. (2006). Huzurevinde kalan yaşlılarda uyku kalitesi. *Turkish Journal of Geriatrics*, 9(3), 165–169.
- Fardouly, J., & Vartanian, L. R. (2016). Social media and body image concerns: Current research and future directions. *Current Opinion in Psychology*, 9, 1-5.

Fellin, L. C., De Jaegher, H., Finn, M., & Reijmers, E. (2025). Systemic explanations of psychological symptoms in clinical and research practice. *Frontiers in Psychology*, 16, 1603236. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2025.1603236>

Fellin, L., De Jaegher, H., Finn, A., & Reijmers, E. (2025). Circular dynamics of affect and social interaction in digital spaces. *Psychological Inquiry*, 36(3), 201–222.

Freeman, D., Sheaves, B., & Waite, F. (2020). Sleep disturbance and psychiatric disorders: A bidirectional relationship. *The Lancet Psychiatry*, 7(10), 873–882.

Friedenberg, J.(2020). *Future of the self: An interdisciplinary approach to personhood and identity in the digital age*. University of California Press.

Gahramanlı, F., & Şahin, C. (2024). Üniversite öğrencilerinde sosyal medya bağımlılığının psikolojik iyi oluş üzerindeki yordayıcı etkisi. *The Journal of International Educational Sciences*, 39, 198-229.

Gravetter, F. J., & Wallnau, L. B. (2014). *Essentials of Statistics for the Behavioral Sciences* (8th ed.). Wadsworth.

Horvat, D., & Čustović, L. (2025). Emotion regulation and escapism in digital media use among anxious individuals. *Cyberpsychology*, 19(2), 67–84.

Horvat, V., & Čustović, A. (2025). The influence of social media on mental health of young people. *Medicinski Zurnal*. Retrieved from <https://search.ebscohost.com/login.aspx?direct=true&profile=ehost&scope=site&authtype=crawler&jrnl=15125866&AN=188969087>

Jenaro C, Flores N, Gomez-vela M, Gonzalez-gi , F , Caballo C. Sorunlu İnternet ve Cep Telefonu Kullanımı: Psikolojik, Davranışsal ve Sağlık İlişkileri. *Bağımlılık Araştırması ve Teorisi*. 2007;15:309-320. [[Google Akademik](#)].

Jenaro, C., Flores, N., Gómez-Vela, M., González-Gil, F., & Caballo, C. (2007). Problematic internet and cell-phone use: Psychological, behavioral, and health correlates. *Addictive Behaviors*, 32(10), 1877–1888. <https://doi.org/10.1016/j.addbeh.2007.01.012>

Karadağ, M. (2007). Uyku bozuklukları sınıflaması (ICSD-2). *Türk Toraks Derneği Arşivi*, 8, 88-91.

Karasar, N. (2022). *Bilimsel araştırma yöntemi: Kavramlar, ilkeler ve teknikler*. Nobel Yayınları.

Kılıç, B., Kefinsiz, N. E., & Kaya, Y. (2024). Sosyal Medya Bağımlılığının Sosyal Ortamlardaki Gelişmeleri Kaçırma Korkusu ile Öznel İyi Oluş Arasındaki Aracılık Rolü. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (53), 36- 45.

Kırcaburun, K., Alhabash, S., Tosuntaş, Ş. B., & Griffiths, M. D. (2018). Uses and gratifications of problematic social media use among adolescents. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 16, 1046–1062. <https://doi.org/10.1007/s11469-018-9863-5>

Kottke, T. E., Stiefel, M., & Pronk, N. P. (2016). “Well-being in all policies”: Promoting cross-sectoral collaboration to improve people’s lives. *Preventing Chronic Disease*, 13, E52. <https://doi.org/10.5888/pcd13.160155>

Kumar, V. M. (2008). Sleep and sleep disorders. *Indian Journal of Chest Diseases and Allied Sciences*, 50(2), 129–135.

Kuss, D. J., & Griffiths, M. D. (2015). Social networking sites and addiction: Ten lessons learned. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 12(3), 15583–15603. <https://doi.org/10.3390/ijerph1203015583>

Kuss, D. J., & Griffiths, M. D. (2017). Social networking sites and addiction: Ten lessons learned. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 14(3), 311. <https://doi.org/10.3390/ijerph14030311>

Levenson, J. C., Shensa, A., Sidani, J. E., Colditz, J. B., & Primack, B. A. (2017). Social media use before bed and sleep disturbance among young adults. *Sleep Health*, 3(6), 437-444.

Marino, C., Gini, G., Vieno, A., & Spada, M. M. (2018). A comprehensive meta-analysis on problematic Facebook use. *Computers in Human Behavior*, 83, 262-277. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2018.02.009>

Martinac Dorčić, T., Smojver-Ažić, S., & Bradić, S. (2024). Social media use: Association with digital stress and anxiety and depression symptoms in youth. *Psihologijske Teme*, 33(1), 133-154. <https://doi.org/10.31820/pt.33.1.7>

Mayo Clinic. (2024). Sleep disorders – Symptoms and causes. <https://www.mayoclinic.org/diseases-conditions/sleep-disorders/symptoms-causes/syc-20354018>

Montag, C., Yang, H., & Elhai, J. D. (2021). On the psychology of TikTok use: A first glimpse from empirical findings. *Frontiers in Public Health*, 9, 641673.

Morris, K., Flett, J. A. M., & Scott, H. (2023). Problematic social media use and its relationship with sleep disturbance: A review. *Sleep Medicine Reviews*, 69, 101713.

Morris, R., Moretta, T., & Potenza, M. N. (2023). The psychobiology of problematic use of social media. *Cuur Behav Neurosci Rep*, 10, 65-74. <http://doi.org/10.1007/s40473-023-00261-8>

Öztürk, M. M. (2023). Yeni uyku bozuklukları sınıflandırmasına (ICSD-3) göre insomnia. *İzmir Tıp Fakültesi Dergisi*, 2(3), 162-164.

Palmer, C. A., & Alfano, C. A. (2017). Sleep and emotion regulation: An organizing, integrative review. *Sleep Medicine Reviews*, 31, 6-16.

Pamuk, Z. (2024). Üniversite öğrencilerinin dijital okuryazarlık düzeyleri ile sosyal medya bağımlılıkları arasındaki ilişki. Aksaray Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Papacharissi, Z. (2010). *A private sphere: Democracy in a digital age*. Polity Press.

Papacharissi, Z., & Rubin, A. M. (2000). Predictors of Internet use. *Journal of Broadcasting & Electronic Media*, 44(2), 175-196. https://doi.org/10.1207/s15506878jobem4402_2

Przybylski, A. K., & Weinstein, N. (2017). A largescale test of the Goldilocks hypothesis: Quantifying the relations between digital-screen use and the mental well-being of adolescents. *Psychological Science*, 28(2), 204-215.

Rutter, L. A., Ten Thij, M., Lorenzo-Luaces, L., Valdez, D., & Bollen, J. (2024). Negative affect variability differs between anxiety and depression on social media. *PLOS ONE*, 19(2), e0272107. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0272107>

Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2001). On happiness and human potentials: A review of research on hedonic and eudaimonic well-being. *Annual Review of Psychology*, 52(1), 141-166.

Sağbaş, E. A., Ballı, S., & Şen, F. (2016). Sosyal medya ve gençler üzerindeki etkileri. *Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Uluslararası Gençlik Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı*, 153-163.

Sarısaltık, A., & Topuzoğlu, A. (2019). Birinci basamak sağlık hizmetlerinde uyku bozuklukları taraması ve değerlendirilmesi. *Dergipark*.

Solmaz, B., Tekin, G., Herzem, Z., & Demir, M. (2013). İnternet ve sosyal medya kullanımı üzerine bir uygulama. *Selçuk İletişim*, 7(4), 23-32.

Şahin, C. ve Yağcı, M. (2017). Sosyal medya bağımlılığı ölçeği-yetişkin formu: Geçerlilik ve güvenilirlik çalışması. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi (KEFAD)*, 18(1),523-53.

Şahin, S., Özdemir, K., Ünsal, A., & Temiz, N. (2013). Üniversite öğrencilerinde cep telefonnu bağımlılığı düzeyi ve uyku kalitesinin değerlendirilmesi. *Pakistan Journal of Medical Sciences*, 29(4), 913-918. <https://doi.org/10.12669/pjms.294.3686>

Tay, L., & Kuykendall, L. (2013). Promoting happiness: The malleability of individual and societal subjective well-being. *International Journal of Psychology*, 48(3), 159–176. <https://doi.org/10.1080/00207594.2013.779379>

Tennant, R., Hiller, L., Fishwick, R., Platt, S., Joseph, S., Weich, S., Parkinson, J., Secker, J., & Stewart-Brown, S. (2007). The Warwick-Edinburgh Mental Well-being Scale (WEMWBS): Development and UK validation. *Health and Quality of Life Outcomes*, 5(1), 50–63. <https://doi.org/10.1186/1477-7525-5-63>

Tiryaki, S. (2015). Sosyal medya ve Facebook bağımlılığı. Konya: Literatürk Academia.

Twenge, J. M., & Campbell, W. K. (2019). Media use is linked to lower psychological well-being: Evidence from three datasets. *Psychiatric Quarterly*, 90(2), 311-331.

Uzbay, İ. T. (2009). Madde bağımlılığının tarihçesi, tanımı, genel bilgiler ve bağımlılık yapan maddeler. *Türk Eczacıları Birliği Meslek İçi Sürekli Eğitim Dergisi*, 23(1), 86–94.

Üstün, Y., & Çınar Yücel, Ş. (2011). Hemşirelerin uyku kalitesinin incelenmesi. *Maltepe Üniversitesi Hemşirelik Bilim ve Sanatı Dergisi*, 4(1).

Valkenburg, P. M., & Peter, J. (2011). Online communication among adolescents: An integrated model of its attraction, opportunities, and risks. *Journal of Adolescent Health*, 48(2), 121–127. <https://doi.org/10.1016/j.jadohealth.2010.08.020>

Van Dijck, J. (2013). *The culture of connectivity: A critical history of social media*. Oxford Press.

Verduyn, P., Ybarra, O., Résibois, M., Jonides, J., & Kross, E. (2017). Do social network sites enhance or undermine subjective well-being? A critical review. *Social Issues and Policy Review*, 11(1), 274-302.

Vural, Z. B. A., & Bat, M. (2010). Yeni bir iletişim ortamı olarak sosyal medya: Ege Üniversitesi İletişim Fakültesine yönelik bir araştırma. *Journal of Yaşar University*, 5(20), 3348-3382.

Wang, R., Mao, Z., & Gu, X. (2025). Relationships between social support seeking, social media use, and psychological resilience among college students. *Psychology Research and Behavior Management*, 18, 563–573. <https://doi.org/10.2147/PRBM.S441030>

World Health Organisation (2004). Promoting mental health: Concepts emerging evidence and practice. Summary report, World Health Organisation, Geneva.

İşletmelerin Şikâyet Yönetim Performanslarının Müşterilerin Yeniden Satın Alma Niyetleri Üzerindeki Etkisinde Sadakatin Aracılık Rolü: Banka Müşterileri Üzerine Bir Araştırma*

The Mediating Role of Loyalty in The Effect of Companies' Complaint Management Performance on Customers' Repurchase Intentions: A Study of Bank Customers

Selim Yenen¹

DOI: [10.59445/ijephss.1849957](https://doi.org/10.59445/ijephss.1849957)

Atf / Cite: Yenen, S., (2026). İşletmelerin şikâyet yönetim performanslarının müşterilerin yeniden satın alma niyetleri üzerindeki etkisinde sadakatin aracılık rolü: Banka müşterileri üzerine bir araştırma, *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 9(2), 205-221, <https://doi.org/10.59445/ijephss.1849957>

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First): 26.12.2025

Makale Kabul Tarihi / Accepted: 14.04.2026

Lisans Bilgisi / License Information: Bu çalışma, Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. / *This work is licensed under Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License (CC BY NC).*

İntihal Kontrolü / Plagiarism Checks: Bu çalışma, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / *This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.*

Özet

Müşterilerin ürün ve hizmetlere yönelik memnuniyetsizliklerini ifade ettikleri şikâyetler, işletmeler için sürekli gelişmeyi sağlayan çok önemli geri bildirimlerdir. Bu geri bildirimlerin göz ardı edilmesi müşteri ve kâr kaybına yol açarken, etkin bir şikâyet yönetim süreci memnuniyet ve müşteri sadakati oluşturmaktadır. İşletme ürün ve hizmetlerinin deneyimlenmesi sonrası, müşteride memnuniyetsizliğe neden olabilecek tüm eksiklik ve aksaklıkların işletmeye şikâyet olarak bildirilmesi aşamasından, müşteri memnuniyetinin sağlanarak, benzer problemlerin bir daha yaşanmaması için önlemlerin alınmasının sağlanması, işletmede kurumsal bir hafızanın oluşturulması için bir takım uygulamaların geliştirilmesi ve problemin çözüldüğü son ana kadar yapılması gereken faaliyetler ile alınması gereken önlemlerin standartlaştırılmış süreçler olarak ele alınması müşteri şikâyet yönetimi olarak değerlendirilmektedir. Müşteri şikâyet yönetim performansı ise tüm bu süreçlere ait müşterilerin algıladıkları performans ile yaptıkları değerlendirmelerdir. Bu çalışmada, ISO 10002 standartlarına göre belirlenen şikâyet yönetim performansı kriterleri kullanılmıştır. Araştırma verileri, Türkiye'deki banka müşterilerini temsil etmesi için kota örneklemeyle seçilen İzmir ilinin Karabağlar, Göztepe, Karşıyaka ve Basmane ilçelerindeki 562 gönüllü denekten kolayda örnekleme yöntemiyle toplanmıştır. Elde edilen veriler SPSS ve AMOS programları aracılığıyla analiz edilmiştir. Analiz sonuçları, işletmelerin şikâyet yönetim performansının yeniden satın alma niyeti üzerindeki etkisinde, müşteri sadakatinin anlamlı bir aracılık rolü üstlendiğini ortaya koymuştur.

Anahtar Kelimeler: Müşteri Şikâyet Yönetim Performansı, Yeniden Satın Alma Niyeti, Yapısal Eşitlik Modeli, Aracılık Rolü.

Abstract

Complaints, in which customers express their dissatisfaction with products and services, are crucial forms of feedback that drive continuous improvement for businesses. Ignoring this feedback leads to the loss of customers and revenue, whereas an effective complaint management process fosters satisfaction and customer loyalty. From the stage where customers report all

* Bu çalışma Prof. Dr. Yıldırım Kızgın danışmanlığında hazırlanan doktora tezinden güncellenerek hazırlanmıştır (Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme ABD, Muğla - Türkiye). Bu çalışma Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Bilimsel Araştırmalar ve Yayın Etiği Kurulunun 29/12/2021 tarihli 72 Karar No ve 210084 Protokol numarası onayıyla yapılmıştır. / *This article is prepared from a doctoral thesis's updated version (Muğla Sıtkı Koçman University, Institute of Social Sciences, Department of Administration, Muğla - Türkiye). This study was conducted with the approval of the Muğla Sıtkı Koçman University Scientific Researches and Publish Ethics Committee, dated 29/12/2021, and numbered 72, 210084 protocol number. .*

¹ Öğr. Gör. Dr. / Lecturer, PhD., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Ula Ali Koçman Meslek Yüksekokulu, Bankacılık Sigortacılık Programı / Muğla Sıtkı Koçman University, Ula Ali Koçman Vocational Highschool, Department of Banking and Insurance, selimyenen@mu.edu.tr, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2208-4116>.

Selim Yenen

Vol: 9 Issue: 2

Spring 2026

İşletmelerin Şikâyet Yönetim Performanslarının Müşterilerin Yeniden Satın Alma Niyetleri Üzerindeki Etkisinde Sadakatin Aracılık Rolü: Banka Müşterileri Üzerine Bir Araştırma

deficiencies and issues that may cause dissatisfaction following their experience with a business's products and services, to ensuring customer satisfaction and implementing measures to prevent similar problems from recurring, developing a set of practices to establish an organizational memory within the business, and addressing the activities and measures required until the problem is fully resolved as standardized processes—this is what constitutes customer complaint management. Customer complaint management performance, on the other hand, refers to the evaluations made by customers regarding the performance of all these processes as they perceive it. In this study, complaint management performance criteria defined according to ISO 10002 standards were used. Research data were collected using convenience sampling from 562 volunteer participants in the districts of Karabağlar, Göztepe, Karşıyaka, and Basmane in the city of İzmir, selected via quota sampling to represent bank customers in Turkey. The data were analyzed using SPSS and AMOS software. The analysis results revealed that customer loyalty plays a significant mediating role in the effect of businesses' complaint management performance on repurchase intention.

Keywords: Customer Complaint Management Performance, Repurchase Intention, Structural Equation Model, Mediating Role.

İşletmelerin Şikâyet Yönetim Performanslarının Müşterilerin Yeniden Satın Alma Niyetleri Üzerindeki Etkisinde Sadakatın Aracılık Rolü: Banka Müşterileri Üzerine Bir Araştırma

1. Giriş

Müşteri Şikâyet Yönetim (MŞY) sistemleri şikâyet bildiriminde bulunan müşterilerin satın alma sonrası yaşadıkları olumsuz deneyimlerinden kaynaklanan memnuniyetsizliklerinin giderilmesi için oluşturulan yapılardır (Yenen & Kızgın, 2022). Günümüz rekabet dünyasında bu sistemler aracılığıyla hem müşteri sadakatine bağlı uzun vadeli müşteri ilişkileri geliştirilmekte hem de yeni müşteriler kazanılmaktadır (Cook, 2012).

Müşteri şikâyet yönetim sistemlerini oluşturarak özveriyi sağlama çabasında olan işletmeler; işletme faaliyetleri ile stratejik üstünlükler elde edebilmektedirler. Böylece hem şikâyetçi müşteri memnuniyeti hem de işletmenin sürekli gelişimini sağlayacak veriler elde edilmektedir (Barış, 2006, : 107; Yenen, 2022).

Ancak memnuniyetsiz müşterileri ile iletişim sağlayamayan işletmeler müşteri beklentilerini karşılayamayacaklarından müşteri memnuniyeti de sağlayamayacaklardır. Bu durumda memnuniyetsiz müşteriler de markayı yeniden değerlendirmek isteyeceklerdir. Çünkü memnuniyetsiz satın alma deneyimi yaşayan müşteriler rakip firma ürünlerine yönelme eğiliminde olmaktadır (Bagherzadeh, Rawal, Wei & Torres, 2020; Day, Grabicke, Schaetzle & Staubach, 1981; Shams, Rehman, Samad & Rather, 2020). Bazen de müşteriler işletmeden memnun olmasa bile bazı zorunlu ve kişisel nedenler dolayısıyla işletmeden satın almaya devam etseler de bu nedenler ortadan kalktığında da işlemeyi terk etmektedirler (Buchanan & Gillies, 1990; Farquhar & Panther, 2008; Seo vd., 2008). Buna bağlı olarak da birçok işletme müşteri portföylerini korumak ve büyütmek için koşulsuz memnuniyeti sağlama çabasındadırlar (Çatı & Koçoğlu, 2008). Sonuç olarak yeni müşteri kazanmanın maliyetinin eski müşteriyi elde tutma maliyetinden yüksek olduğu dikkate alındığında işletmelerin müşteri şikâyet yönetim sistemlerinin kurulmasının önemi daha iyi anlaşılacaktır (Demir, Budur & Heshmati, 2021; Lubis, Dalimunthe, Absah & Fawzeaa, 2020).

Bu çalışmanın amacı Türkiye’de faaliyet gösteren bankaların ürün ve hizmetlerini deneyimlemeleri sonrası duydukları memnuniyetsizliğe bağlı olarak şikâyet bildiriminde bulunan müşterilerin, bankalarının müşteri şikâyet yönetim performanslarının yeniden satın alma niyetleri üzerindeki etkisinde sadakatın aracılık rolünün incelenmesidir.

2. Amaç ve Kapsam

Bu çalışmanın temel amacı müşterilerin; Türkiye’de faaliyet gösteren bankaların müşteri memnuniyeti kapsamında şikâyet geri bildirimlerinin ele alınmasında kullandıkları ISO 10002: 2006 Müşteri Şikâyet Yönetimi uygulamalarının performans değerlendirmeleri ile aynı bankadan yeniden ürün ve hizmet satın alma niyetlerinde sadakatın aracılık etkisini anlamaya çalışmaktır. Bu amaçla toplanan veriler AMOS programı ile analize alınmıştır. Elde edilen yapısal eşitlik modeli ile satın aldıkları bankacılık ürün ve hizmetlerinden, şikâyetçi olmuş müşterilerin bildirimleri sonrası aynı bankaya yönelik Müşteri Şikâyet Yönetim Performans (MŞYP) değerlendirmelerinin yeniden satın alma niyetleri (YSN) üzerinde sadakatlerinin etkisinin olup olmadığı araştırılmıştır

3. Literatür Taraması ve Hipotezler

3.1. Müşteri Şikâyet Yönetim Performansı

İşletme ürün ve hizmetlerinin deneyimlenmesi sonrası, müşteride memnuniyetsizliğe neden olabilecek tüm eksiklik ve aksaklıkların işletmeye şikâyet olarak bildirilmesi aşamasından, müşteri memnuniyetinin sağlanarak, benzer problemlerin bir daha yaşanmaması için önlemlerin alınmasının sağlanması, işletmede kurumsal bir hafızanın oluşturulması için bir takım uygulamaların geliştirilmesi ve problemin çözüldüğü son ana kadar yapılması gereken faaliyetler ile alınması gereken önlemlerin standartlaştırılmış süreçler olarak ele alınması müşteri şikâyet yönetimi olarak değerlendirilmektedir

İşletmelerin Şikâyet Yönetim Performanslarının Müşterilerin Yeniden Satın Alma Niyetleri Üzerindeki Etkisinde Sadakatin Aracılık Rolü: Banka Müşterileri Üzerine Bir Araştırma

(Yenen 2022:82). Müşteri şikâyet yönetim performansı ise tüm bu süreçlere ait müşterilerin algıladıkları performans ile yaptıkları değerlendirmeler olarak ele alınabilir (Yenen & Kızgın 2022).

Hizmet sektörlerinin hızla ilerlemesi, hizmet kalitesi sağlayan sistematik yönetimlere önemli ölçüde dikkatleri çekmiştir. Mal imalat sektörlerinde bile, bir şirketi rakiplerinden ayırtmak ve müşterileri ile daha güçlü ilişkiler kurmalarını sağlamak için sıklıkla mal unsuruna hizmetler ilave edilerek güçlendirilmiştir. Çünkü hizmet kalitesi, işletme *performansını* ve müşteri memnuniyetini önemli ölçüde etkiler (Hsiao, Chen, Choy & Su, 2016). Bankacılık sektöründe de müşteri memnuniyetinin sağlanması, yeniden satışı, pozitif ağızdan ağza iletişime ve müşteri sadakati belirlemede etkili olduğu için en kritik pazarlama önceliği olarak kabul edilmiştir. Bu nedenle Çakıroğlu & Önder (2019), işletmelerin, özellikle müşterilerle sürekli olarak direk temasın yaşandığı hizmet işletmelerinde şikâyet sonrası müşteri taleplerini karşılamaya çalışması gerektiğini vurgulamışlardır.

MŞY sistemlerinin sağlayacağı çeşitli avantajların elde edilebilmesinde çalışanların ne yapacaklarını bilmeleri büyük önem arz etmektedir. Ülkemizde şikâyetlerin sistematik olarak ele alınması amacıyla Türk Standartları Enstitüsü tarafından geliştirilen ISO 10002:2006 standardı işletmelere yol göstermesi ve söz edilen faydalara ulaşılmasına aracılık etmesi amacıyla hazırlanmıştır.

Bu çalışmada işletmelerin müşteri şikâyet yönetim performanslarının (MŞYP), müşterilerin yeniden satın alma niyetlerine (YSN) etkisinin araştırılmasında Kızgın & Benli'nin (2013), uyarladıkları bu standart maddelerinden yararlanılmıştır.

3.2. Müşteri Sadakati

Sadakat, müşterinin işletmenin ürün ya da hizmetlerine alternatiflerinden daha fazla para ödeme yapmayı kabullenmesine neden olur (Sullivan 1998; Zeithaml, Berry & Parasuraman 1996). Müşterilerin bir işletme veya markayla ilişkilerini devam ettirmek isteğidir. Evanschitzky & Wunderlich (2006) sadakati, işletmeden satın alma devam etme taahhüdü olarak kabul edilebileceğini belirtmiştir.

Müşteri sadakati, hizmet veya işletme ile ilgili niyetlenen bir davranışı ifade eder (Miller & Grazer, 2003). Sadakat, “ürün veya hizmetin değiştirilmesine dönük tüm şartlara ve pazarlama faaliyetlerine rağmen gelecekte yeniden satın alınması ve kullanılmasına yönelik kuvveti bağlılık” şeklinde tanımlanmıştır (Kotler & Keller, 2018). Böyle bir sadakat aracılığı ile işletmenin ürünlerine olan talebin önceden tahmin edilebilirliği, güvenilen bir firma imajı sağlar ve rakip olabilecek farklı markaların pazara girişini engeller.

Çatı & Koçoğlu (2008) tüketicilerin ürünü veya hizmetleri yeniden satın almasında iki farklı motivasyon kaynağının bulunduğunu belirtmiştir. Bunlardan ilki, müşterinin indirim veya indirim teklifinden sağladığı fayda, ikincisi ise, bir ürün ya da hizmete yönelik olan duygusal bağlılık ve yakınlık olarak tanımlanabilir. Birinci motivasyon kaynağında tatmin bir anda olmaz ve zamanla oluşur, indirim ya da teklif bittiğinde sadakatte sona erer. Sadakatle ilgili diğer motivasyon, müşterilerin kendisi için özel kabul ettiği ürün ya da hizmetler ile ilişkisini etkiler. Firmalar tutundurma faaliyetlerini daha çok tüketicilerin ikinci motivasyonlarına yönelik gerçekleştirirler. Dolayısıyla gerçek sadakatin dayanağı, tüketicinin duygusal- mantıksal gereksinimlerinin, kendi ilişki tarzlarının önemli olduğu ortamlarda karşılanıyor olup olmasıyla alakalıdır (Çatı & Koçoğlu, 2008; Hançer, 2003).

Jones & Sasser, (1995) çalışmalarında tutumsal - davranışsal sadakati farklı bir şekilde değerlendirerek anlatmışlardır. Müşterilerin toplu olarak memnuniyetleri ve sadakatlerini sadece izleyerek anlamaya çalışmak yeterli değerlidir. Bununla birlikte, tutum ve davranışlarının anlaşılması da aynı şekilde kritik öneme sahiptir. Müşteriler kimseye benzemeyen davranış özelliklerine, memnuniyet ya da memnuniyetsizlik yoğunluğuna (tutum), rekabetçi alternatiflerine rağmen

İşletmelerin Şikâyet Yönetim Performanslarının Müşterilerin Yeniden Satın Alma Niyetleri Üzerindeki Etkisinde Sadakatin Aracılık Rolü: Banka Müşterileri Üzerine Bir Araştırma

memnuniyet durumuna göre hareket etme yeteneğine göre davranışsal eylemlerde bulunacağını belirtmişlerdir.

Bu çalışmada işletmelerin müşteri şikâyet yönetim performanslarının, müşterilerin yeniden satın alma niyetlerine etkisinde sadakatin aracılık rolü araştırılmıştır.

Bu çalışmanın araştırma modelinde bulunan değişkenlerin incelenmesi ile çalışmanın önemi ve literatüre sağlayacağı katkı ortaya konmaya çalışılmıştır. Çünkü araştırma değişkenlerinin bir arada incelendiği bir çalışma bulunmamaktadır. Bununla birlikte işletmeler açısından MŞYP'ye sadakat değişkeni açısından bir bakış açısı sunulmaya çalışılmıştır. Buna göre oluşturulmuş araştırma modeli ve modele göre oluşturulmuş hipotezler aşağıda belirtilmiştir.

3.3. Yeniden Satın Alma Niyeti

Yeniden satın alma niyetleri, müşterilerin işletmeden ilk ürün alımı sonrası gelecekte de aynı ürün ve hizmeti satın almayı düşünmesi olarak ifade edilmektedir (Yenen & Kızılgın, 2022). Tüketici tutumlarının satın alma davranışları ile biraz daha yakın ilişkilendirilmesi amacıyla pazarlamacılar tarafından literatüre “satın alma niyeti” ilave edilerek tutum kavramı genişletilir. Kendi markalarının tüketiciler tarafından hangi ölçüde tercih edileceğini anlamak isteyen işletmeler için “satın alma niyetleri” önemli bir kriterdir (McCarthy, Perreault, Cannon & Önce, 2013).

Yeniden satın alma niyetini, işletmeye olan *bağlılık* olarak da ele alan Yenen & Kızılgın, (2022); kavramın müşteriye elde tutma, “tekrar satın alma niyeti” ve başkalarına tavsiye etme gibi birden çok boyuttan oluştuğunun kabul edilebileceğini belirtmişlerdir. Bu boyutlardan yeniden satın alma niyeti, sadakatin temel ve net bir görünümü olarak belirtilebilir (Oliver, 1999). Ancak, Seiders vd., (2005) diğer çalışmaların aksine niyetin gelecekteki satın alma davranışı hakkında yanlış yönlendirmeye neden olabileceğini de göz önüne alınmasını belirtirken; Ajzen (2002), Chandon vd., (2005) ise Uslu & Huseynli (2018) ile birlikte müşterilerin gelecekte nasıl davranacağını, müşterilerin ortaya koyacakları niyetleriyle anlamamanın mümkün olduğunu ileri sürmüşlerdir. Uslu & Huseynli (2018) çalışmalarında davranışsal niyetlerin, firmalarca çok arzu edilen ve ticari olarak da uygulanabildiğini belirtmiştir. Avcı vd. (2016) benzer şekilde bu çalışmanın sonuçları ile tutarlı olarak yeniden satın alma niyetlerinin, müşterinin mevcut durumunda ve müşterinin olası koşullarını dikkate alındığında aynı işletmeden yeniden satın alması olarak değerlendirmiştir.

Müşterilerin yeniden satın alma isteklerine etki eden birden fazla değişken vardır (Erciş, Altay, ve Türk, 2017). Solomon, (2006) bu değişkenlerin en önemlilerinden bazılarının demografik değişkenler, davranışsal değişkenler olduğunu belirtmektedir. Bu değişkenlere ait literatürde yapılmış bazı çalışmalar vardır. Yukarıda literatür taramalarında faydalanılanlarla birlikte müşteri şikâyeti yönetimindeki performansa dair (Kızılgın & Benli, 2013; Yenen & Kızılgın, 2022), sadakate dair (Aydın, Özcan & Yücel, 2007; Back, 2005; Bowen & Chen, 2001; Cook, 2012; Mattila, 2004; Oliver, 1999), müşteri memnuniyetine dair (Bayuk & Küçük, 2007; Bou-Llusar, Camisón-Zornoza & Escrig-Tena, 2001; Bülbül, Akın, Demirer & Doğan, 2012; Choi, Cho, Lee, Lee & Kim, 2004; Patterson & Spreng, 1997; Seiders ve diğerleri, 2005), demografik değişkenlere dair ; Magdolen vd., 2021) ve bazı sosyo-ekonomik değişkenlere (Hellier vd., 2003) dairdir. Tüm bu ve benzeri çalışmalar tüketici davranışlarında, yeniden satın alma niyetine etki eden farklı bir yönün anlaşılmasına katkı sunmaktadır (Yenen & Kızılgın, 2022).

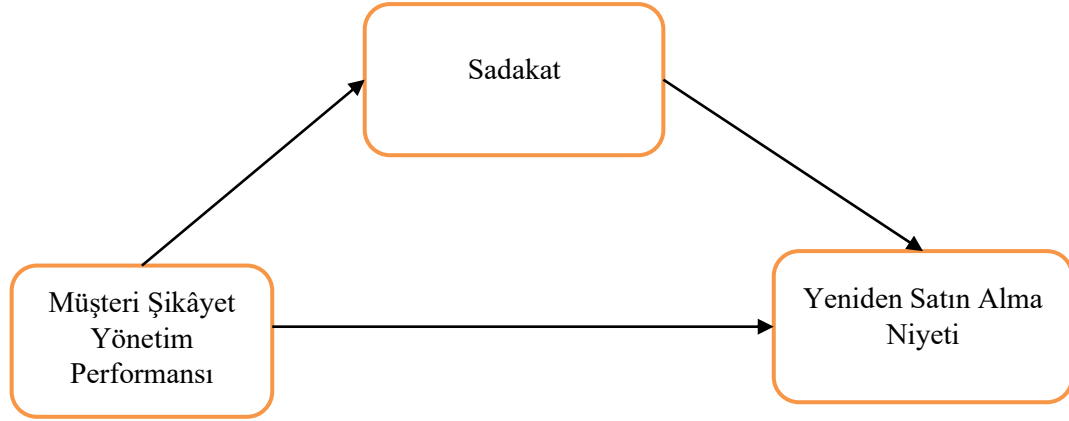
Bu çalışmanın araştırma modelinde bulunan değişkenlerin incelenmesi ile çalışmanın önemi ve literatüre sağlayacağı katkı ortaya konmaya çalışılmıştır. Çünkü tüm araştırma değişkenlerinin bir arada incelendiği bir çalışma bulunmamaktadır. Bununla birlikte işletmeler açısından MŞYP'ye farklı

İşletmelerin Şikâyet Yönetim Performanslarının Müşterilerin Yeniden Satın Alma Niyetleri Üzerindeki Etkisinde Sadakatın Aracılık Rolü: Banka Müşterileri Üzerine Bir Araştırma

değişkenler açısından zengin bir bakış açısı sunulmaya çalışılmıştır. Buna göre oluşturulmuş araştırma modeli ve modele göre oluşturulmuş hipotezler aşağıda belirtilmiştir.

3.4. Kavramsal Modeli ve Hipotezler

Şekil 1. Kavramsal Araştırma Modeli

Araştırma amacı ve araştırma modelindeki değişkenlere dayanılarak kurulan hipotez aşağıdaki gibidir:

H₁: İşletmelerin müşteri şikâyet yönetimi performanslarının yeniden satın alma niyetleri üzerindeki etkisinde sadakatın aracılık rolü vardır

4. Yöntem ve Veriseti

4.1. Örneklem ve Veri Toplama Süreci

Türkiye’de bankacılık hizmetlerini kullanan kişilerden, bankalara şikâyette bulunanların sayısı, bankaların müşterilerine ait şikâyet bilgilerini paylaşmama nedeni ile bilinmemektedir. Şikâyet eden müşterilerin sayının Türkiye’de 2025 Eylül ayı itibarıyla bankacılık ürün ve hizmetlerini kullanan kişiler (126.104.000 kişi) arasında olduğu düşünülerek örneklem sayısı belirlenmiştir (Dijital İnternet Mobil Bankacılık İstatistikleri, 2025).

Araştırma verilerin toplandığı yerler; olasılıksız örneklem yöntemlerinden kota örnekleme ile yapılmıştır. Deneklerin belirlenmesinde ise olasılıksız örneklem yöntemlerinden kolayda örnekleme yöntemi tercih edilmiştir. Türkiye’nin en kalabalık illerden yakınlık itibarı ile İzmir ili seçilmiştir. İzmir ilinin 11 merkez ilçe arasından Karabağlar, Göztepe, Karşıyaka, Basmane ilçeleri kota örnekleme yöntemine göre seçilmiş ve gönüllülük esasına dayanılarak (kolayda örnekleme) seçilen deneklere işlek cadde ve alışveriş merkezlerinde anket yapılmıştır.

Örneklem grubunun çerçevesinin belirlenmesinde şu yol izlenmiştir. Bankacılık sektörü ürün ve hizmetlerinden en az bir tanesini satın alan/kullanan kişilere; bu ürün ve hizmetleri satın aldıkları bankalara memnuniyetsizlerine bağlı olarak bir şikâyet bildiriminde bulunup bulunmadıkları sorulmuş; cevabı evet olanlara ankete katılım isteği sorularak, cevapları olumlu olanlara anket uygulanmıştır.

Araştırma kapsamında 562 denekten anket verisi toplanmıştır. Anketler, 4 farklı bölgede çalışan 4 anketçi yardımıyla ve katılımcılarla yüz yüze yapılarak toplanmıştır. Ancak 5 anket verisi yeterli derecede tutarlı olmamasından dolayı elenerek 557 anket verisi dikkate alınmıştır.

İşletmelerin Şikâyet Yönetim Performanslarının Müşterilerin Yeniden Satın Alma Niyetleri Üzerindeki Etkisinde Sadakatin Aracılık Rolü: Banka Müşterileri Üzerine Bir Araştırma

4.2. Anket Tasarımı

Araştırma kapsamında katılımcı verilerinin elde edilmesinde demografik bilgiler ve tüketici şikâyetlerine dair sorular Eşkinat, (2009) çalışmasından; ISO 10002: 2006 MŞY performansı soruları Kızgın & Benli, (2013) çalışmasından; yeniden satın niyetini anlamaya ilişkin sorular ise Putrevu & Lord, (1994), Taylor & Baker, (1994) çalışmalarından; müşteri sadakatının anlaşılmasına ilişkin sorular ise Eşkinat, (2009), Mattila, (2004) çalışmalarından yararlanılmıştır.

Banka müşterileri tarafından değerlendirilen şikâyet yönetim performansının anlaşılmasında ISO 10002: 2006 MŞY standardının müşterilerin cevaplandıkları kısmı; şeffaflık, erişilebilirlik, cevap verebilirlik, objektiflik, müşteri odaklılık olmak üzere 5 boyuttan ve toplam 13 maddeden oluşmakta; ancak araştırmanın amacı işletmelerin MŞY performansının anlaşılması olduğu için ayrıca boyutlara özgü bir değerlendirme yapılmamıştır. Katılımcıların Yeniden Satın alma Niyetlerinin belirlenmesi için Putrevu & Lord, (1994), Taylor & Baker, (1994) çalışmalarında kullandıkları üç soruluk ifade kullanılmıştır. Müşteri sadakati Eşkinat, (2009)'ın Mattila, (2004)'dan uyarladığı 7 soruluk ifadeler kullanılmıştır. Tüm sorulara ait cevaplar; beşli (5) Likert ölçeği kapsamında toplanmış olup; 1=Tamamen katılmıyorum, 2=Katılmıyorum 3= Ne katılıyorum Ne katılmıyorum, 4=Katılıyorum ve 5=Tamamen Katılıyorum şeklinde derecelendirilmiştir. Anket formuna katılımcılara ait verilerin sınıflandırılması amacıyla şikâyetleri tanımlamak ve anlamak için şikâyet davranışları, demografik ve sosyo-ekonomik sorularda eklenmiştir

4.3. Veri Analizi ve Bulgular

4.3.1. Şikâyete İlişkin Veriler

Araştırmaya katkı veren katılımcıların demografik özelliklerine yönelik bilgiler şunlardır. Araştırmaya katılan 557 bireyin %39,5'i kadın, %60,5'i erkektir. Katılımcıların %62,7'sinin evli, %37,3'ünün ise bekâr olduğu belirlenmiştir. Örneklemin %53,5'inin 27-42 yaş, %24,8'inin 43-57 yaş, %17,4'ünün 18-26 yaş aralığında olduğu saptanmıştır. Katılımcıların %63,6'lık kesiminin ön lisans-lisans, %16,7'lik kesiminin lise ve altı, %15,3'lük kesiminin ise yüksek lisans mezunu olduğu belirlenmiştir. Katılımcıların %41,8'lik kesiminin kamu çalışanı, %14'lük kesiminin öğrenci, %6,8'lik kesiminin ise serbest meslek sahibi olduğu saptanmıştır.

Katılımcıların bankacılık şikâyetlerine yönelik temel bulgular; araştırmaya katılan 557 bireyin en çok karşılaştığı şikâyet konularının kart işlemleri (%21,2), kredi ve mevduat işlemleri (%19,7), bankacılık işlem ücretleri (%18,3), mobil – internet - telefon bankacılığı (%16,3) olduğu belirlenmiştir. Katılımcıların şikâyetlerini bildirim şekilleri incelendiğinde %58'inin müşteri hizmetleri telefon hatlarından (444 veya 800'lü hatlar), %33,2'sinin ise şube yetkili personelinden destek aldığı saptanmıştır. Katılımcıların şikâyetlerinin sonuçlanma durumları incelendiğinde %41,7'lik kesiminin “Yanıt aldık ancak yanıt tatmin edici değildi”, %41,3'lük kesiminin “Yanıt alamadık ve sorunumuz hala çözülmedi”, %13,6'lık kesiminin ise “Yanıt aldık ve sorunumuz çözüldü” seçeneklerini işaretlediği belirlenmiştir

4.3.2. Araştırma Ölçeklerinin Geçerlilik ve Güvenilirlik Analizi

Araştırmada kullanılan sadakat, müşteri şikâyet yönetim performansı değişkeni ve yeniden satın alma niyeti ölçeklerinin geçerliliğini belirlemek amacıyla keşfedici faktör analizi yapılmış, güvenilirlik düzeylerini saptamak için içsel tutarlılık ölçütü olarak Cronbach's Alpha katsayısı kullanılmıştır.

Faktör analizinde KMO değerinin 0,600 ve üstü değer alması örneklemin faktör analizi için yeterli seviyede olduğu kabul edilmiştir. Anlamlılık değerinin 0,05'ten küçük olması değişkenler

İşletmelerin Şikâyet Yönetim Performanslarının Müşterilerin Yeniden Satın Alma Niyetleri Üzerindeki Etkisinde Sadakatın Aracılık Rolü: Banka Müşterileri Üzerine Bir Araştırma

arasında faktör analizine uygun ilişki olduğu ve faktör yük değerlerinin ise en az 0,400 olması yeterli bulunmaktadır (İslamoğlu & Alınçık, 2019:441). Araştırmalarda kullanılan ölçeklerin Cronbach's Alpha değerinin 0,70 ve üstü bir değer olması gerekmektedir (Büyüköztürk, 2019:183).

Sadakat ölçeğine yapılan analiz sonucunda KMO değerinin 0,808 Barlett Küresellik Testi değerinin 992,185 ve anlamlılık değerinin de $P=0,0001$ olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca sadakat değişkenine ait ifadelerin faktör yük değerlerinin 0,400'ten düşük olmadığı görülmüştür. Sadakat ölçeğinin geçerlilik düzeyinin istenilen düzeyde olduğu söylenebilir.

Müşteri şikâyet yönetimi performansı (MŞYP) ölçeğine yapılan analiz sonucunda KMO değerinin 0,932 Barlett Küresellik Testi değerinin 2969,987 ve anlamlılık değerinin de $P=0,0001$ olduğu tespit edilmiştir. MŞYP değişkenine ait ifadelerin faktör yük değerlerinin 0,400'ten düşük olmadığı görülmüştür. Müşteri şikâyet yönetimi performansı ölçeğinin geçerlilik düzeyinin istenilen düzeyde olduğu söylenebilir.

Yeniden satın alma niyeti ölçeğine yapılan analiz sonucunda KMO değerinin 0,609 Barlett Küresellik Testi değerinin 347,482 ve anlamlılık değerinin de $P=0,0001$ olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca yeniden satın alma niyeti ölçeğinde yer alan ifadelerin faktör yük değerlerinin 0,400'ten düşük olmadığı görülmektedir. Yeniden satın alma niyeti ölçeğine ait değerler incelendiğinde yeniden satın alma niyeti ölçeğinin de geçerlilik düzeyinin istenilen düzeyde olduğu söylenebilir.

Araştırma kapsamında kullanılan ölçeklerin Cronbach Alpha değerleri incelendiğinde sadakat ölçeği için 0,853, müşteri şikâyet yönetimi performansı ölçeği için 0,924 ve yeniden satın alma niyeti ölçeği için 0,810 olduğu görülmektedir. Sosyal bilimler açısından incelendiğinde bu değerlerin güvenilir aralıkta olduğu söylenebilir. Aşağıdaki tabloda değişkenlerin faktör açıklayıcılıkları, güvenilirlik ve geçerliliklerine ilişkin bulgular görülmektedir

4.3.3. Normal Dağılım Testi

Sosyal bilimlerde özellikle likert tipi ölçeklerin kullanıldığı araştırmalarda verilerin normal dağılım gösterip göstermediğinin testinde basıklık ve çarpıklık değerlerine bakılması yaygın bir görüştür (Gürbüz ve Şahin, 2018:214)

Tablo 1. Normal Dağılım Testi Sonuçları

Değişkenler	Basıklık	Çarpıklık
Sadakat Ölçeği	0,118	-0,946
Müşteri Şikâyet Yönetimi Performansı	0,576	-0,455
Yeniden Satın Alma Niyeti Ölçeği	0,326	-0,641

Basıklık ve çarpıklık değerlerinin - 2.0 ve +2.0 arasında olması elde edilen verilerin normal dağılım gösterdiği anlamına gelmektedir (Gravetter, Wallnau, Forzano & Witnauer, 2020:170). Çarpıklık ve basıklık değerleri - 2.0 ve +2.0 arasında ise veri normal dağılmıştır. Tablo 1 incelendiğinde elde edilen verilerin normal dağılım gösterdiği tespit edilmiştir. Ayrıca merkezi limit teoremine göre $N=557>30$ olmasından dolayı verilerin normal dağılıma uygun olduğu; parametrik istatistiklerin uygulanması için gerekli olan yapıya sahip olduğu kabul edilir.

İşletmelerin Şikâyet Yönetim Performanslarının Müşterilerin Yeniden Satın Alma Niyetleri Üzerindeki Etkisinde Sadakatın Aracılık Rolü: Banka Müşterileri Üzerine Bir Araştırma

4.3.4. Yapısal Eşitlik Modeli (YEM) ve Aracılık Etkisi

YEM birçok istatistik analizden farklı olarak oluşturulacak bir modelin bütünü ve modeli oluşturan parçaların etkisini inceleme ve fikir alma imkânı verir. Bu sayede psikoloji, sosyoloji gibi diğer bilim dallarında yer alan ve pazarlama araştırmalarında da kullanılan teorilerin uygulanabilirliği geliştirilecek modellerle görülebilir. Ayrıca doğrudan ölçülemeyen değişkenler hakkında bilgi edinilebilir (Nakip & Yaraş, 2017:441). YEM bazı olgular üzerine kurulu yapısal bir teorinin analizine doğrulayıcı (hipotez testi) bir yaklaşım getiren istatistiksel bir metodolojidir (Byrne, 2010:3).

Bağımsız değişkenin bağımlı değişken üzerindeki etkisinde yine bağımsız değişken tarafından etkilenen ve aynı zamanda bağımlı değişken üzerinde etkiye sahip olan üçüncü değişkenin etkisini test etmek için aracılık testi uygulanmaktadır (Hair vd., 2017; Özkaya, 2024).

Baron & Kenny, (1986), Erşen, Yerden ve Öztekin, (2020) makalelerinde görüldüğü üzere regresyon analizlerine dayalı araştırmalarda aracılık etkisi için 4 farklı hipotez kurulmaktadır. Ancak YEM kullanıldığı için aracılık etkisi bir hipotez ile test edilmiştir.

Araştırmada ölçülmesi düşünülen kavramlara ait değişkenler geliştirilen yapısal eşitlik modelini geliştirilmiştir. Geliştirilen modelde işletmelerin müşteri şikâyet performansları (MSYP) ölçeğine ait gizil değişken, sadakat (SDK) ölçeğine ait gizil değişken ve yeniden satın alma niyeti (YSN) ölçeğine ait gizil değişken bulunmaktadır. Yapısal eşitlik modeli (YEM) ile analiz edilecek modele ait elde edilecek uyum iyiliği indekslerinin (Goodness of Fit Indices) anlamlı olabilmesi için kabul görmüş sınırlar içinde yer alması gerekmektedir. Ölçülen modelin uyumunu değerlendirmek için χ^2 ile CFI, IFI, NFI, RMSEA gibi karşılaştırmalı uyum iyiliği indeksleri, GFI, AGFI gibi mutlak uyum iyiliği indeksleri, SRMR gibi artık temelli uyum iyiliği indeksleri kullanılır (Nakip & Yaraş, 2017:445). Araştırmanın modeli AMOS paket programı ile test edilmiştir.

4.3.4.1. Doğrulayıcı Faktör Analizi

Araştırmanın amacı doğrultusunda geliştirilen araştırmanın kavramsal modeli ve araştırmanın modeline dayanılarak kurulan hipotezin test edilmesinden önce araştırmada kullanılan banka müşterileri şikâyet yönetim performansları (MSYP), ve sadakat (SDK) değişkenlerinin doğrulayıcı faktör analiziyle geçerliliklerinin doğrulanması gerekmektedir. Doğrulayıcı faktör analizinde araştırma değişkenlerinin bütün olarak ayırışım ve birleşim geçerliliklerini test etmeyi amaçlayan, yapısal eşitlik araştırmalarında kullanımı yaygınlaşan analiz edilecek değişkenlere ait ölçekleri birlikte test eden alternatif ölçüm modellerinin karşılaştırılması yaklaşımı kullanılmıştır (S. Gürbüz, 2019:86). Uygulanan doğrulayıcı faktör analizi Şekil 2 'de verilmiştir.

Değişkenlerin geçerliliklerinin analizi için doğrulayıcı faktör analizi sonucu elde edilen uyum iyiliği indeks değerlerini incelemeyen önce araştırmada kullanılan değişkenlerin kendi aralarındaki ve diğer değişkenler ile arasındaki ilişkileri test eden birleşim (convergent) ve ayırışım (discriminant) geçerliliklerinin incelenmesi gerekmektedir. Tablo 2'de birleşim ve ayırışım geçerliliğine ilişkin sonuçlar görülmektedir.

Birleşim Geçerliliği: Modelde yer alan değişkenlerin birbirleri ile ve ait oldukları faktör ile ilişkilerinin testinde, birleşik yapı güvenilirliği (CR) ve ortalama açıklanan varyans (AVE) değerleri kullanılmaktadır. CR bir faktörün yapı güvenilirliği ve birleşim geçerliliği konusunda bilgi veren ölçüttür ve 0,70 'den büyük olması ilgili faktörün yapı geçerliliğine sahip olduğunu gösterir. AVE ise gizil (örtük) bir yapının (faktör) maddeleri arasındaki benzeşim geçerliliği konusunda bilgi veren bir ölçüttür ve 0,50 'den büyük olması ilgili faktörün birleşim geçerliliğine sahip olduğunu gösterir. Doğrulayıcı faktör analizinde bir faktörün birleşim geçerliliğine sahip olması için $AVE > 0,50$, $CR >$

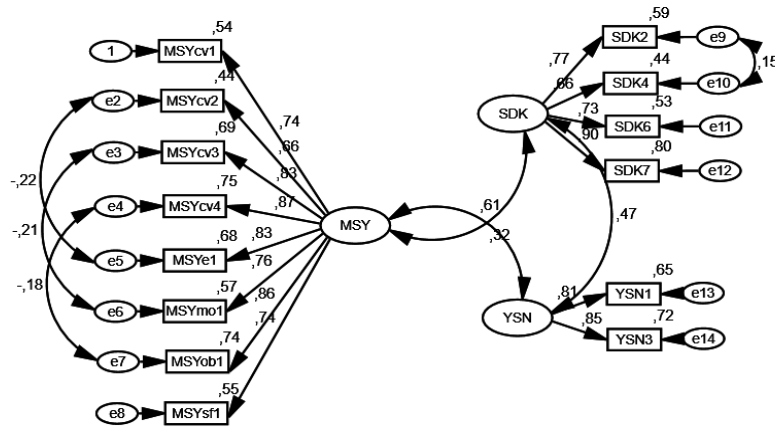
İşletmelerin Şikâyet Yönetim Performanslarının Müşterilerin Yeniden Satın Alma Niyetleri Üzerindeki Etkisinde Sadakatın Aracılık Rolü: Banka Müşterileri Üzerine Bir Araştırma

0,70 ve $CR > AVE$ şartlarının sağlanması gerekmektedir (Gürbüz, 2019:78; Hair, Black, Babin ve Anderson, 2014:619).

Ayrışım Geçerliliği: Maddelerin ait oldukları faktörler ile ilişkilerinin, diğer faktörlerle ilişkilerinden daha büyük olması ayrışım geçerliliği olarak tanımlanmaktadır. Ayrışım geçerliliğinin test edilmesi için maksimum paylaşılan varyansın karesi (MSV) ve paylaşılan varyansın karesinin ortalaması (ASV) değerleri kullanılmaktadır. Buna göre bir faktörün ayrışım geçerliliğine sahip olması için $MSV < AVE$, $ASV < AVE$ ve $\sqrt{AVE} >$ faktörler arası korelasyonlar şartlarının sağlanması gerekmektedir.

Değişkenlerin geçerliliklerinin analizi için doğrulayıcı faktör analizi sonucu elde edilen uyum iyiliği indeksleri Şekil 2’de görülmektedir.

Şekil 2. Doğrulayıcı Faktör Analizi

CMIN=322,047; DF=70; CMIN/DF=4,601; p=,000; RMSEA=,080; GFI=,924; AGFI=,885; CFI=,947; TLI=,932; IFI=,948; NFI=,934; RFI=,914;

Tablo 2 incelendiğinde doğrulayıcı faktör analizi sonucunda modelde yer alan değişkenler birleşim ve ayrışım geçerlilikleri şartlarını sağladığı görülecektir.

İşletmelerin Şikâyet Yönetim Performanslarının Müşterilerin Yeniden Satın Alma Niyetleri Üzerindeki Etkisinde Sadakatın Aracılık Rolü: Banka Müşterileri Üzerine Bir Araştırma

Tablo 2. Doğrulayıcı Faktör Analizi Birleşim ve Ayrışım Geçerliliği Sonuçları

Faktörler Arası Korelasyonlar ve MSV - ASV Değerleri											
Faktörler		Faktörler Arası Korelasyonlar				Birleşim Geçerliliği		Güvenirlilik	Ayrışım Geçerliliği		
		MSY	YSN	SDK		AVE	CR		MSV	ASV	Karekök AVE
		1	2	3							
MSY	1	(0,788)				0,621	0,929	0,924	0,371	0,236	0,788
YSN	2	0,609	(0,827)			0,683	0,812	0,853	0,371	0,297	0,827
SDK	3	0,318	0,473	(0,770)		0,592	0,852	0,810	0,224	0,162	0,770

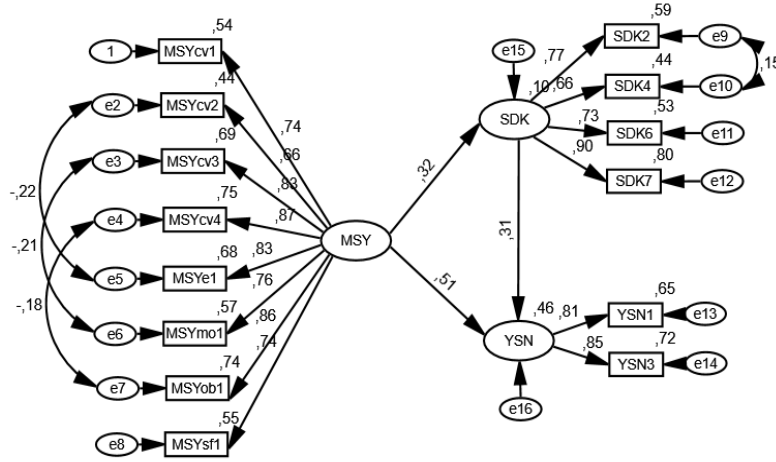
Şekil 2’de verilen doğrulayıcı faktör analizi uyum iyiliği indeks değerleri incelendiğinde, genel olarak uyum iyiliği indeks değerlerinin iyi ve kabul edilebilir sınırlar içinde olduğu görülmektedir. Buna göre uyum iyiliği indeks değerleri, değişkenlerin geçerliliğini ortaya koymaktadır. Uyum iyiliği indeks değerleri sonuçlarına göre modelde kullanılan değişkenlerin ve değişkenlere ait ölçeklerin geçerli olduğu söylenebilir.

4.3.4.2. Yapısal Eşitlik Modeli Analizi

Geçerliliği sağlanan değişkenler arasında geliştirilen araştırma modeline uygun olarak ilişkiler tanımlanmış ve oluşturulan yapısal eşitlik modeli test edilmiştir. Test edilen yapısal eşitlik modeli Şekil 3 ‘de, modele ilişkin uyum iyiliği indeks değerleri aynı şeklin altında verilmiştir.

İşletmelerin Şikâyet Yönetim Performanslarının Müşterilerin Yeniden Satın Alma Niyetleri Üzerindeki Etkisinde Sadakatın Aracılık Rolü: Banka Müşterileri Üzerine Bir Araştırma

Şekil 3. Yapısal Eşitlik Modeli

CMIN=322,047; DF=70; CMIN/DF=4,601; p=.000; RMSEA=.080; GFI=.924; AGFI=.885; CFI=.947; TLI=.932; IFI=.948; NFI=.934; RFI=.914;

Şekil 3 'teki yapısal eşitlik modeline ilişkin uyum iyiliği indeks değerleri incelendiğinde, uyum iyiliği indekslerinin kabul edilebilir sınırlar içinde olduğu görülmektedir. Buna göre uyum iyiliği indeks değerleri, modeldeki ilişkilerin örneklem verisi ile iyi derecede tutarlı olduğunu ve modelin bütünsel olarak geçerli olduğunu ortaya koymaktadır. Uyum iyiliği indeks değerleri sonuçlarına göre modelin, verilere iyi uyum gösterdiği söylenebilir.

Tablo 3. Yapısal Eşitlik Modeli Etki Sonuçları

Değişkenler	Unstandardized Estimate	Lower	Upper	P-Value	Standardized Estimate
MSY --> SDK --> YSN	0,118	0,075	0,177	0,001	0,099***

Araştırmada kullanılan değişkenler arasındaki aracılık etkisinin tespit edilebilmesi için çağdaş yaklaşım olarak görülen bootstrap yönteminden yararlanılmıştır. Yapılan araştırmalara göre bu yöntemin sobel testine göre daha güvenilir sonuçlar verdiği oraya konmuştur. Bu kapsamda önerildiği üzere Bootstrap yönteminde 5000 yeniden örnekleme kullanılmıştır (Gürbüz, 2019, s.109). Anlamlılık değeri 0,05'ten küçük olan ve güven aralığı 0 içermediği için aracılık analizine H1 hipotezi kabul edilmiştir. Bu sunuca göre müşteri şikâyet performansının yeniden satın alma niyetine etkisinde sadakatın aracılık rolü tespit edilmiştir.

İşletmelerin Şikâyet Yönetim Performanslarının Müşterilerin Yeniden Satın Alma Niyetleri Üzerindeki Etkisinde Sadakatın Aracılık Rolü: Banka Müşterileri Üzerine Bir Araştırma

5. Sonuç

Bu araştırmada, Türkiye’de faaliyet gösteren bankaların müşteri şikâyet yönetim performanslarının, müşterilerin yeniden satın alma niyetleri üzerindeki etkisi ve bu ilişkide müşteri sadakatının aracılık rolü incelenmiştir. ISO 10002 Müşteri Şikâyet Yönetim Sistemi standartları temel alınarak oluşturulan model, banka müşterilerinden elde edilen veriler üzerinden yapısal eşitlik modeli ile test edilmiştir. Elde edilen bulgular, müşteri şikâyet yönetiminin yalnızca operasyonel bir süreç değil, aynı zamanda stratejik bir pazarlama ve müşteri ilişkileri yönetimi aracı olduğunu açık biçimde ortaya koymaktadır.

Araştırma sonuçları, işletmelerin müşteri şikâyet yönetim performanslarının müşterilerin yeniden satın alma niyetleri üzerinde doğrudan ve anlamlı bir etkiye sahip olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte çalışmanın en önemli bulgusu, müşteri sadakatının bu ilişkide anlamlı bir aracılık etkisi üstlenmesidir. Yapısal eşitlik modeli sonuçlarına göre, bankaların şikâyetleri ele alma ve çözümleme performansı, müşterilerin sadakat düzeylerini artırmakta; artan sadakat ise yeniden satın alma niyetini güçlendirmektedir. Diğer bir ifadeyle, şikâyet yönetimindeki iyileşmeler, müşterilerin yeniden satın alma niyetine yalnızca doğrudan değil, büyük ölçüde sadakat aracılığıyla etki etmektedir.

Bu bulgu, müşteri şikâyet yönetiminin kısa vadeli bir “sorun çözme” faaliyeti olarak değil, uzun vadeli müşteri sadakati yaratmaya yönelik bir yatırım olarak ele alınması gerektiğini göstermektedir. Araştırma sonuçlarına göre sadakatın devre dışı kaldığı durumlarda, müşteri şikâyet yönetim performansının yeniden satın alma niyetine etkisi zayıflamakta; sadakatın varlığı ise bu etkiyi anlamlı biçimde güçlendirmektedir. Bu durum, şikâyetlerin etkin biçimde yönetilmesinin tek başına yeterli olmadığını, sürecin müşteriyle duygusal ve ilişkiyel bir bağ kuracak şekilde tasarlanması gerektiğini ortaya koymaktadır.

Bankacılık sektörü açısından değerlendirildiğinde, müşterilerin büyük bir bölümünün yaşadıkları memnuniyetsizlikleri bankalarına ilettikleri, ancak önemli bir kısmının bu şikâyetlerin tatmin edici biçimde çözüme ulaştırılmadığını düşündüğü görülmektedir. Bu algı, müşteri sadakatını zayıflatan ve yeniden satın alma niyetini olumsuz etkileyen kritik bir risk unsurudur. Oysa araştırma bulguları, etkin bir şikâyet yönetim sisteminin, memnuniyetsizliği sadakate dönüştürme potansiyeline sahip olduğunu açıkça göstermektedir.

Bu bağlamda bankalar ve hizmet işletmeleri için aşağıdaki öneriler geliştirilebilir:

Şikâyet yönetimi stratejik bir sadakat aracı olarak ele alınmalıdır. Şikâyetler yalnızca çözümlenmesi gereken problemler değil, müşteriyle ilişkiyi güçlendirme fırsatları olarak değerlendirilmelidir.

Sadakat odaklı şikâyet süreçleri tasarlanmalıdır. Şikâyet sonrası müşteriye sunulan çözümün hızı, şeffaflığı ve adilliği kadar, müşteride “değer gördüğü” algısını oluşturması da önemlidir.

Şikâyet yönetim performansı çalışan performans sistemlerine entegre edilmelidir. Özellikle müşteriyle doğrudan temas eden birimlerde, şikâyet çözüm başarısı sadakat yaratma kriterleriyle birlikte değerlendirilmelidir.

ISO 10002 standartları etkin biçimde uygulanmalı ve sürekli izlenmelidir. Standartların yalnızca belge düzeyinde değil, uygulama ve kurumsal kültür düzeyinde benimsenmesi sağlanmalıdır.

Şikâyet sonrası sadakat programları geliştirilmelidir. Çözüme kavuşan şikâyetlerin ardından müşterilere özel avantajlar sunulması, yeniden satın alma niyetini pekiştirecek önemli bir araçtır.

İşletmelerin Şikâyet Yönetim Performanslarının Müşterilerin Yeniden Satın Alma Niyetleri Üzerindeki Etkisinde Sadakatin Aracılık Rolü: Banka Müşterileri Üzerine Bir Araştırma

Şikâyet verileri sistematik biçimde analiz edilmelidir. Tekrarlayan şikâyetler, hizmet süreçlerinin iyileştirilmesinde ve müşteri kayıplarının önlenmesinde erken uyarı mekanizması olarak kullanılmalıdır.

Sonuç olarak bu çalışma, müşteri şikâyet yönetim performansının, müşteri sadakati aracılığıyla yeniden satın alma niyetini anlamlı biçimde etkilediğini ortaya koyarak literatüre önemli bir katkı sunmaktadır. Bulgular, bankalar ve hizmet işletmeleri için sürdürülebilir rekabet avantajının, şikâyetleri etkin biçimde yöneterek müşteri sadakati yaratmaktan geçtiğini göstermektedir. Etkin şikâyet yönetimi, yalnızca mevcut müşterileri elde tutmakla kalmamakta, aynı zamanda uzun vadeli kârlılık ve marka değerinin de temel belirleyicilerinden biri haline gelmektedir. Sonraki araştırmalarda müşteri şikâyet yönetim performansının yeniden satın alma niyetine etkisinde yaşam tarzı ve kişiliğin etkisi araştırılabilir. Ayrıca demografik ve sosyo-ekonomik değişkenlere göre çoklu grup etkisi araştırmaları yapılabilir.

Çatışma Beyanı (Competing Interests)

Çalışmanın yazarı, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir. Danışman yazara feragat dilekçesi vermiştir.

The author declares that she has no competing interests. The consultant submitted a waiver to the author.

Destek ve Teşekkür (Fundings and Acknowledgments)

Çalışma, kamusal, özel, ticari nitelikte ya da kar amacı gütmeyen herhangi bir kurumdan destek alınmadan hazırlanmıştır.

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Etik Beyanı (Ethical Statement)

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Araştırmacının Katkı Oranı (Author's Contributions)

Bu makale yazarın kendi çabaları ve incelemeleri neticesinde oluşturulmuştur.

This article was created as a result of the author's own efforts and reviews.

İşletmelerin Şikâyet Yönetim Performanslarının Müşterilerin Yeniden Satın Alma Niyetleri Üzerindeki Etkisinde Sadakatin Aracılık Rolü: Banka Müşterileri Üzerine Bir Araştırma

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Ajzen, I. (2002). Perceived behavioral control, self-efficacy, locus of control, and the theory of planned behavior 1. *Journal of applied social psychology*, 32(4), 665-683.
- Avcı, E., Baran, G. G. ve Özoğul, G. (2016). Seyahat Acentalarının Hizmetlerine Yönelik E-Şikâyetlerin Tekrar Satın Alma (Ma) Niyeti Çerçevesinde Çözümlemesi. *Researchgate.net*.
- Aydın, S., Özcan, A. G. M. ve Yücel, A. G. R. (2007). Türk GSM sektöründe abonelerin sadakat tutumu ve değiştirme maliyetinin rolü. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 12(2).
- Back, K. J. (2005). The Effects of Image Congruence on Customers' Brand Loyalty in the Upper Middlotel Industry. *Journal of Hospitality and Tourism Research*, 29(4).
- Bagherzadeh, R., Rawal, M., Wei, S. ve Torres, J. L. S. (2020). The journey from customer participation in service failure to co-creation in service recovery. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 54, 102058.
- Barış, G. (2006). *Şikâyet yönetimi*. İstanbul: Kapital Medya Hizmetleri A.Ş.
- Baron, R. M., & Kenny, D. A. (1986). The moderator–mediator variable distinction in social psychological research: Conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of personality and social psychology*, 51(6), 1173.
- Bayuk, M. ve Küçük, F. (2007). Müşteri Tatmini Ve Müşteri Sadakati İlişkisi. *Marmara Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1), 285-292.
- Bou-Llusar, J. C., Camisón-Zornoza, C. ve Escrig-Tena, A. B. (2001). Measuring the relationship between firm perceived quality and customer satisfaction and its influence on purchase intentions. *Total Quality Management*, 12(6), 719-734. doi:10.1080/09544120120075334
- Bowen, J. T. ve Chen, S.-L. (2001). The relationship between customer loyalty and customer satisfaction. *International journal of contemporary hospitality management*, 13(5), 213-217.
- Buchanan, R. W. ve Gillies, C. S. (1990). Value managed relationships: The key to customer retention and profitability. *European Management Journal*, 8(4), 523-526.
- Bülbül, H., Akın, M., Demirer, Ö. ve Doğan, İ. (2012). Türk bankacılık sektöründe hizmet kalitesinin müşteri tatmini ve tekrar satın alma niyeti üzerine etkisi: Yapısal eşitlik modeli ile bir inceleme. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, (13 (1)), 18-24.
- Büyüköztürk, Ş. (2019). *Sosyal bilimler için veri analizi el kitabı: İstatistik, araştırma deseni, SPSS uygulamaları ve yorum*. İstanbul: Pegem Akademi Yayınevi.
- Byrne, B. M. (2010). *Structural equation modeling with AMOS: Basic concepts, applications, and programming* (Second.).
- Chandon, P., Morwitz, V. G. ve Reinartz, W. J. (2005). Do Intentions Really Predict Behavior? Self-Generated Validity Effects in Survey Research. *Journal of Marketing*, 69(2), 1-14. doi:10.1509/jmkg.69.2.1.60755
- Choi, K.-S., Cho, W.-H., Lee, S., Lee, H. ve Kim, C. (2004). The relationships among quality, value, satisfaction and behavioral intention in health care provider choice: A South Korean study. *Journal of Business Research*, 57(8), 913-921.
- Cook, S. (2012). *Complaint Management Excellence: Creating customer loyalty through service recovery*. Kogan Page Publishers.
- Çakıroğlu, A. D. ve Önder, L. G. (2019). Şikâyet yönetim sürecinde müşterilerin algıladığı adaletin müşteri memnuniyeti ve tekrar satın alma niyeti üzerindeki etkisi: Bankacılık sektöründe bir uygulama. *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 10(2), 414-425.

İşletmelerin Şikâyet Yönetim Performanslarının Müşterilerin Yeniden Satın Alma Niyetleri Üzerindeki Etkisinde Sadakatın Aracılık Rolü: Banka Müşterileri Üzerine Bir Araştırma

Çatı, K. ve Koçoğlu, C. M. (2008). Müşteri Sadakat İle Müşteri Tatmini Arasındaki İlişkiyi Belirlemeye Yönelik Bir Araştırma. *Selçuk University Social Sciences Institute Journal*, 19, 167-188.

Day, R. L., Grabicke, K., Schaetzle, T. ve Staubach, F. (1981). The hidden agenda of consumer complaining. *Journal of retailing*.

Demir, A., Budur, T. ve Heshmati, A. (2021). Antecedents of trust, corporate image, and switching costs: A case in telecommunication services in the Iraq. *International Journal of Mobile Communications*, 19(1), 53-74.

Dijital İnternet Mobil Bankacılık İstatistikleri. (t.y.). https://www.tbb.org.tr/Content/Upload/istatistikraporlar/ekler/1604/Dijital-Internet-Mobil_Bankacilik_Istatistikleri-Mart_2021.pdf adresinden erişildi.

Erciş, A., Altay, Ş. ve Türk, B. (2017). Tüketici Etiğinin Yeniden Satın Alma Davranışı Üzerindeki Etkisinin Suçluluk Duygusu Bağlamında İncelenmesi. *Ataturk University Journal of Economics & Administrative Sciences*, 31(2).

Erşen, D., Yerden, N. K., & Öztekin, M. (2020). Bilgi Benimseme Modeli kapsamında elektronik ağızdan ağıza pazarlamanın marka güveni aracılığı ile marka sadakatine etkisi ve çevrimiçi tüketiciler üzerine bir araştırma. *Galatasaray Üniversitesi İletişim Dergisi*, (32), 163-197.

Eşkinat, A. (2009). *Müşterinin elde tutulmasında şikâyet yönetiminin önemi ve hizmet sektörüne ilişkin bir uygulama*. (Yayımlanmamış phd thesis). Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Turkey), İstanbul.

Evanschitzky, H. ve Wunderlich, M. (2006). An examination of moderator effects in the four-stage loyalty model. *Journal of Service Research*, 8(4), 330-345.

Farquhar, J. D. ve Panther, T. (2008). Acquiring and retaining customers in UK banks: An exploratory study. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 15(1), 9-21.

Gravetter, F. J., Wallnau, L. B., Forzano, L.-A. B. ve Witnauer, J. E. (2020). *Essentials of Statistics For The Behavioral Sciences* (10. Edition.). Boston: Cengage Learning.

Gürbüz, S. (2019). *AMOS ile Yapısal Eşitlik Modellemesi*. Ankara: Seçkin Yayıncılık.

Gürbüz, S. ve Şahin, F. (2018). *Sosyal bilimlerde araştırma yöntemleri*. Seçkin Yayınevi.

Hair, J. F., Black, W. C., Babin, B. J. ve Anderson, R. E. (2014). *Multivariate Data Analysis* (7th Ed.). Harlow, UK: Pearson Education.

Hançer, M. (2003). Konaklama Endüstrisinde Müşteri Sadakati; Anlam, Önem, Etki ve Sonuçlar. *Seyahat ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, 3(1-2), 39-45.

Hellier, P. K., Geursen, G. M., Carr, R. A. ve Rickard, J. A. (2003). Customer repurchase intention: A general structural equation model. *European journal of marketing*, 37(11/12), 1762-1800.

Hsiao, Y.-H., Chen, L.-F., Choy, Y. L. ve Su, C.-T. (2016). A novel framework for customer complaint management. *The service industries Journal*, 36(13-14), 675-698.

İslamoğlu, A. ve Alnıaçık, Ü. (2019). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri*. İstanbul: Beta.

Jones, T. O. ve Sasser, W. E. (1995). Why satisfied customers defect. *Harvard business review*, 73(6), 88.

Kızılgın, Y. ve Benli, T. (2013). The examining of GSM Operators' customer complaint management (CCM) applications in Turkey with discriminant analysis. *International Journal of Business and Management*, 8(3), 1.

Kotler, P. ve Keller, K. (2018). *Pazarlama Yönetimi*. (İ. Kırçova, Çev.). İstanbul: Beta.

Lubis, A., Dalimunthe, R., Absah, Y. ve Fawzee, B. K. (2020). The Influence of Customer Relationship Management (CRM) Indicators on Customer Loyalty of Sharia Based Banking System. *Lubis, A*, 84-92.

İşletmelerin Şikâyet Yönetim Performanslarının Müşterilerin Yeniden Satın Alma Niyetleri Üzerindeki Etkisinde Sadakatin Aracılık Rolü: Banka Müşterileri Üzerine Bir Araştırma

Magdolen, M., von Behren, S., Burger, L. ve Chlond, B. (2021). Mobility styles and car ownership— Potentials for a sustainable urban transport. *Sustainability*, 13(5), 2968.

Mattila, A. S. (2004). The impact of service failures on customer loyalty: The moderating role of affective commitment. *International Journal of Service Industry Management*, 15(2), 134-149.

McCarthy, E. J., Perreault, W. D., Cannon, J. P. ve Önce, A. G. (2013). *Pazarlamanın Temelleri: Bir Pazarlama Stratejisi Planlama Yaklaşımı* (13. bs.). Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık.

Miller, A. R. ve Grazer, W. F. (2003). Complaint behavior as a factor in cruise line losses: An analysis of brand loyalty. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 15(1), 77-91.

Nakip, M. ve Yaraş, E. (2017). *Pazarlamada Araştırma Teknikleri* (4. Baskı.). ankar: Seçkin Yayıncılık.

Oliver, R. L. (1999). Whence consumer loyalty? *Journal of marketing*, 63(4_suppl1), 33-44.

Özkaya, M. (2024). *Sembolik Motivasyonların Sahip Olma Tatminine Etkisinde Gösterişçi Tüketim Eğiliminin Aracılık Rolü*. Pamukkale Üniversitesi, Denizli.

Patterson, P. G. ve Spreng, R. A. (1997). Modelling the relationship between perceived value, satisfaction and repurchase intentions in a business-to-business, services context: An empirical examination. *International Journal of service Industry management*, 8(5), 414-434.

Putrevu, S. ve Lord, K. R. (1994). Comparative and noncomparative advertising: Attitudinal effects under cognitive and affective involvement conditions. *Journal of Advertising*, 23(2), 77-91.

Seiders, K., Voss, G. B., Grewal, D. ve Godfrey, A. L. (2005). Do satisfied customers buy more? Examining moderating influences in a retailing context. *Journal of marketing*, 69(4), 26-43.

Seo, D., Ranganathan, C. ve Babad, Y. (2008). Two-level model of customer retention in the US mobile telecommunications service market. *Telecommunications policy*, 32(3-4), 182-196.

Shams, G., Rehman, M. A., Samad, S. ve Rather, R. A. (2020). The impact of the magnitude of service failure and complaint handling on satisfaction and brand credibility in the banking industry. *Journal of Financial Services Marketing*, 25(1), 25-34.

Solomon, M. R. (Ed.). (2006). *Consumer behaviour: A European perspective* (3rd ed.). Harlow, England ; New York: Financial Times/Prentice Hall.

Sullivan, M. W. (1998). How brand names affect the demand for twin automobiles. *Journal of marketing research*, 35(2), 154-165.

Taylor, S. A. ve Baker, T. L. (1994). An assessment of the relationship between service quality and customer satisfaction in the formation of consumers' purchase intentions. *Journal of retailing*, 70(2), 163-178.

Uslu, A. ve Huseynli, B. (2018). Kişilik Özellikleri Açısından Fiyat Duyarlılığının Yeniden Satın Alma Niyeti Üzerine Etkisi. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*. doi:10.18092/ulikidince.434866

Yenen, S. (2022). *İşletmelerin Müşteri Şikâyet Yönetim Performanslarının Müşterilerin Yeniden Satın Alma Niyetlerine Etkisi: Banka Müşterileri Üzerine Bir Araştırma*. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Muğla.

Yenen, S. ve Kızgın, Y. (2022). Tüketicilerin ISO 10002 Müşteri Şikayet Yönetim Performans Algılarının Yeniden Satın Alma Niyetine Etkisi. *Girişimcilik İnovasyon ve Pazarlama Araştırmaları Dergisi*.

Yıldırım, S., Aydın, K. ve Ustaahmetoğlu, E. (2016). Segmentation of Female Apparel Market Through Consumer Decision-Making Styles. *Balkan Journal of Social Sciences*, 5(9), 115.

Zeithaml, V. A., Berry, L. L. ve Parasuraman, A. (1996). The behavioral consequences of service quality. *Journal of marketing*, 60(2), 31-46.

Language, Society, and Class: A Theoretical Exploration Emine Akçelik¹, Alkan Üstün²*DOI: 10.59445/ijephss.1780016*

Atf / Cite: Akçelik, E., Üstün, A., (2026). Language, society, and class: A theoretical exploration, *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 9(2), 222-235, <https://doi.org/10.59445/ijephss.1780016>

Derleme Makalesi / Review Article**Makale İlk Gönderim Tarihi / Recieved (First):** 08.09.2025**Makale Kabul Tarihi / Accepted:** 12.03.2026

Lisans Bilgisi / License Information: Bu çalışma, Creative Commons Atıf-Gayri Ticari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. / *This work is licensed under Creative Commons Attribution-Non Commercial 4.0 International License (CC BY NC).*

İntihal Kontrolü / Plagiarism Checks: Bu çalışma, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir. / *This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.*

Abstract

This article examines the relationship between language and social class from a theoretical perspective by developing an integrative framework based on theoretical synthesis. Emphasizing the role of linguistic practices in the production and reproduction of social inequalities, the study addresses the relative marginality of class-based analyses within sociological and sociolinguistic research in Türkiye. Drawing on Basil Bernstein's theory of linguistic codes, William Labov's work on sociolinguistic variation, Pierre Bourdieu's concepts of the linguistic market and symbolic power, and Saussurean insights into the relational nature of meaning, the article systematically synthesizes these approaches through an ethnomethodological lens. Rather than treating these theories as parallel explanatory models, the study brings them into analytical dialogue by identifying shared mechanisms that link structural access to linguistic resources, processes of social evaluation, relations of symbolic power, and interactional meaning-making. By conceptualizing class-based linguistic inequality as a relational and context-dependent process, the article advances theoretical synthesis not merely as a methodological choice but as a substantive analytical contribution. While the study does not advance empirical claims, it outlines a theoretically grounded research agenda for future studies on language and class, particularly within the Turkish context, and contributes to broader debates in the sociology of language and social inequality.

Keywords: Sociology of Language, Social Class, Ethnomethodology, Linguistic Inequality.

¹ **Sorumlu Yazar / Corresponding Author,** Arş. Gör. Dr. / Research Assit., *PhD.*, Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Bartın University, Faculty of Letters, Department of Sociology, emineakcelik@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3003-9195>.

² Doç. Dr. / Assoc. Prof., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sosyoloji Bölümü / Bartın University, Faculty of Letters, Department of Sociology, alkanustun@gmail.com, ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3616-8193>.

1. Introduction

Language functions both as a means of communication and as a domain in which social differentiation and class positions are made visible. Through the words they use, sentence structures, modes of expression, and discursive preferences, individuals express their personal identities while signaling their social affiliations. Accordingly, language serves as a critical indicator for understanding social class positions.

In Türkiye, it can be argued that class debates within the sociological literature have been relatively neglected, which has led to the relationship between language and class remaining in the background. Within the field of linguistics, the focus has predominantly been on structural features, while the social functions of language have often been overlooked (Yılmaz, 1999). By contrast, international literature demonstrates strong connections between individuals' social origins and their linguistic practices. Numerous studies have revealed that class differences are reflected in language, ranging from children's vocabulary to adults' styles of speech (Eells, 1951; Templin, 1957; Hetzer & Reindorf, 1969). More recent work in sociolinguistics and critical discourse studies has further emphasized the role of language in reproducing social inequality through institutional and interactional mechanisms (Blommaert, 2010; Fairclough, 2013).

The aim of this study is to discuss the social function of language particularly within the context of class and to provide a comprehensive evaluation by bringing together different theoretical approaches. Rather than relying on an empirical field study, it seeks to reinterpret Basil Bernstein's deficit theory and distinction of codes, William Labov's theory of variation, Pierre Bourdieu's concepts of the linguistic marketplace and symbolic power, as well as Ferdinand de Saussure's semiological system, through the lens of an ethnomethodological perspective. In this way, the relationship between language and class positions can be addressed both at the macro level (social structure, power relations, cultural capital) and at the micro level (everyday speech practices, context-specific meaning production).

This article argues that class-based linguistic inequality can be more effectively understood through an integrative framework that brings together Bernstein's codes, Labov's sociolinguistic variation, Bourdieu's concept of linguistic market and symbolic power, and Saussurean insights on meaning, all read through an ethnomethodological lens. This article intends to make three main contributions:

It develops an integrative theoretical framework that connects sociolinguistics and sociology of language through shared analytical mechanisms rather than parallel discussions.

It re-conceptualizes class-based linguistic inequality as a relational and context-dependent process shaped by symbolic power, variation, and interactional norms.

It offers a research agenda for studying language and class in the Turkish context, where such integrative sociolinguistic approaches remain limited.

Together, this study positions itself not as a descriptive compilation of established theories but as a theoretically driven sociological intervention. The central contribution of the article lies in demonstrating how class-based linguistic inequality can be analytically understood only when structural access to linguistic resources (Bernstein), processes of sociolinguistic evaluation (Labov), relations of symbolic power and legitimacy (Bourdieu), and the interactional production of meaning (Saussure and ethnomethodology) are examined as interconnected mechanisms rather than isolated dimensions. By placing these approaches in systematic dialogue, the article advances an integrative framework that clarifies how linguistic practices both reflect and reproduce class relations across institutional and everyday contexts.

Rather than providing empirical generalizations, the article contributes by specifying analytical pathways through which future research can examine linguistic inequality in education, bureaucracy, healthcare, and professional communication. In this sense, the study claims its originality not through data production but through theoretical synthesis that renders classed language practices sociologically visible and analytically tractable.

2. Toward an Integrative Framework of Language, Society, and Class

Despite the richness of sociolinguistic and sociological theories addressing the relationship between language and social class, much of the existing literature remains fragmented, with theoretical approaches often developed in parallel rather than in dialogue. As a result, the mechanisms through which linguistic practices both reflect and reproduce class-based inequalities tend to be examined in isolation. This section proposes an integrative analytical framework that brings together key insights from Bernstein, Labov, Bourdieu, and Saussure, interpreted through an ethnomethodological perspective, in order to conceptualize language as a relational, context-dependent, and power-laden social practice.

At the core of this framework lies the assumption that linguistic inequality does not emerge from a single source, such as individual competence or formal education, but from the interaction of structural constraints, social valuation processes, symbolic power relations, and situational meaning-making. Each theoretical tradition contributes a distinct yet complementary analytical mechanism that, when combined, enables a more comprehensive understanding of how classed linguistic practices are produced, evaluated, and legitimized in everyday interactions.

Bernstein's concept of linguistic codes provides the structural foundation of the framework by highlighting how differential access to elaborated and restricted codes is closely tied to social class positions. Linguistic codes operate as patterned forms of expression that are unevenly distributed across social groups and institutionally privileged in formal settings such as education, bureaucracy, and professional communication. Within the integrative framework proposed here, Bernstein's contribution allows for the identification of the structural conditions under which certain linguistic resources become dominant, while others are marginalized or rendered invisible.

Building on this structural dimension, Labov's work on sociolinguistic variation introduces a dynamic perspective on how linguistic forms acquire social value. Variation is not treated as deviation from a linguistic norm but as a socially meaningful resource that indexes class, identity, and belonging. From the standpoint of the integrative framework, Labov's approach elucidates how linguistic differences are evaluated, stigmatized, or legitimized in relation to prevailing social hierarchies. This perspective underscores that class-based linguistic inequality is not only a matter of access to codes but also of how particular ways of speaking are socially interpreted and hierarchically ranked.

Bourdieu's concept of the linguistic market further deepens this analysis by foregrounding the role of symbolic power in the regulation of legitimate speech. In different social fields, specific linguistic practices are recognized as authoritative, credible, or appropriate, while others are devalued or silenced. Within the proposed framework, the linguistic market functions as the arena in which structural constraints and sociolinguistic variation are translated into symbolic domination. Linguistic competence, in this sense, cannot be separated from power relations, as the value of speech is contingent upon the speaker's position within a given social field.

Saussurean insights into the relational nature of meaning, when combined with ethnomethodological principles, add a crucial interactional and contextual layer to the framework. Ethnomethodology emphasizes that meaning is not fixed or inherent in linguistic forms but is continuously produced and negotiated through situated social interaction. From this perspective, classed

linguistic practices become intelligible only when examined in relation to the contexts in which they are enacted, interpreted, and made accountable. This dimension of the framework highlights the reflexive and indexical character of language, showing how class distinctions are not merely imposed from above but are actively reproduced and sometimes contested in everyday encounters.

These four analytical mechanisms, structural distribution of linguistic resources, social valuation of variation, symbolic power of linguistic markets, and interactional production of meaning, form a coherent framework for analyzing language and class as an interconnected social process. Rather than treating linguistic inequality as a static outcome, the integrative framework conceptualizes it as a dynamic configuration shaped by structural conditions, evaluative practices, power relations, and contextual interactions.

By synthesizing these theoretical traditions, the framework moves beyond descriptive comparison and offers a conceptual tool for future empirical research. It provides a basis for examining how class-based linguistic inequalities are produced and sustained across different institutional settings, while also allowing for the identification of moments in which dominant linguistic norms may be challenged or reconfigured. In this sense, the framework does not seek to replace existing theories but to place them in productive dialogue, enabling a more nuanced and relational understanding of language, society, and class.

Despite a growing body of sociological and linguistic research in Türkiye, studies explicitly addressing the relationship between language and social class remain relatively fragmented and theoretically compartmentalized. Existing work has often focused on educational inequality, regional dialects, or institutional language practices without systematically integrating sociolinguistic variation, symbolic power, and interactional meaning-making into a unified analytical framework. The integrative approach proposed in this article offers a conceptual lens through which these dispersed strands of research can be brought into dialogue.

In the Turkish context, linguistic practices are deeply intertwined with class-based distinctions shaped by education, urban–rural divides, institutional hierarchies, and access to cultural capital. Formal institutions such as schools, universities, bureaucratic offices, courts, and healthcare settings tend to privilege standardized forms of language that align closely with elaborated codes and dominant linguistic norms. Individuals whose linguistic repertoires diverge from these norms may experience symbolic exclusion, misrecognition, or diminished authority, even when their communicative competence is functionally adequate. For instance, differences in modes of address, lexical choices, and narrative styles observed in institutional encounters such as hospitals, schools, or bureaucratic offices often reveal implicit class-based expectations regarding “appropriate” language use in Türkiye. Recent studies on educational inequality and cultural capital in Türkiye further indicate that access to institutionally valued linguistic forms remains unevenly distributed along class lines (Atmaca & Aydın, 2020; Aktaş & Engin, 2024).

From the perspective of the integrative framework, these dynamics can be examined through the interaction of four key mechanisms. First, Bernstein’s concept of linguistic codes allows researchers to analyze how access to institutionally valued language is structured along class lines in Türkiye’s education system and professional fields. Second, Labov’s emphasis on sociolinguistic variation provides tools for understanding how regional, colloquial, or non-standard forms of Turkish are socially evaluated and hierarchically positioned. Third, Bourdieu’s notion of the linguistic market highlights how legitimacy, credibility, and symbolic power are unevenly distributed across different social arenas. Finally, ethnomethodological insights draw attention to how classed linguistic distinctions are enacted and negotiated in everyday interactions, rather than merely imposed through formal rules.

The framework also opens new avenues for empirical research in Türkiye by encouraging scholars to move beyond static representations of class and language. Qualitative interviews, institutional discourse analysis, and interactional studies of everyday encounters can be employed to examine how individuals navigate linguistic expectations across different social contexts. Such approaches allow for the exploration of moments in which dominant linguistic norms are reproduced, challenged, or strategically adapted, revealing the relational and dynamic nature of classed language practices.

Table 1. Integrative Analytical Framework of Language, Society, and Class

Analytical Mechanism	Key Theoretical Source	Core Contribution to the Framework	Level of Analysis
Structural access to linguistic resources	Basil Bernstein	Demonstrates how access to elaborated and restricted linguistic codes is unevenly distributed across social classes and institutionally privileged in formal settings	Macro / Institutional
Social valuation of linguistic variation	William Labov	Shows that linguistic variation is socially evaluated and hierarchically ranked, rather than reflecting linguistic deficiency	Meso / Social Evaluation
Symbolic power and linguistic legitimacy	Pierre Bourdieu	Explains how linguistic practices acquire authority and legitimacy within specific social fields through symbolic power	Macro–Meso / Power Relations
Interactional production of meaning	Saussurean theory & Ethnomethodology	Highlights how meaning is context-dependent, indexical, and produced through everyday interaction	Micro / Interactional

3. Methodological Approach: Theoretical Synthesis as Analytical Strategy

This study adopts a theoretical synthesis approach as its primary methodological strategy. Rather than conducting an empirical analysis, the article systematically integrates key sociolinguistic and sociological theories in order to construct a coherent analytical framework for examining the relationship between language, society, and class. The aim of this methodological choice is not to test specific hypotheses but to clarify conceptual linkages, identify shared analytical mechanisms, and develop a structured research agenda for future empirical inquiry.

The process of theoretical synthesis employed in this study unfolds in three interrelated stages. First, theory selection was guided by the capacity of each approach to illuminate a distinct dimension of class-based linguistic inequality. Bernstein’s theory of linguistic codes was selected to address the structural distribution of linguistic resources; Labov’s sociolinguistic variation to account for processes of social evaluation; Bourdieu’s concept of the linguistic market to analyze symbolic power and legitimacy; and Saussurean and ethnomethodological perspectives to capture the relational and interactional production of meaning. These theories span macro-structural, meso-institutional, and micro-interactional levels of analysis.

Second, a comparative analytical reading was conducted to identify points of convergence, tension, and complementarity among these theoretical traditions. Rather than treating each theory as a self-contained explanatory model, the analysis focused on their underlying assumptions regarding language, power, social structure, and meaning. This comparative process enabled the articulation of shared mechanisms, such as access to legitimate language, valuation of linguistic forms, and context-dependent meaning-making, while preserving the distinctive contributions of each approach.

Third, the synthesis phase involved the abstraction and integration of these shared mechanisms into a unified analytical framework. This step moved beyond juxtaposition by systematically linking structural conditions, evaluative practices, symbolic power relations, and interactional processes into a relational model of classed linguistic practices. The resulting framework is designed to be analytically flexible, allowing researchers to trace how linguistic inequality is produced and reproduced across different social contexts without reducing complex social processes to a single causal dimension.

Importantly, the methodological orientation of this study acknowledges the limitations inherent in purely theoretical work. The framework does not claim empirical generalizability; instead, it provides a conceptually grounded tool that can guide future qualitative and quantitative research. By specifying analytical mechanisms and levels of analysis, the framework facilitates the design of empirical studies capable of examining language and class as a dynamic and context-sensitive social phenomenon.

Through this methodological strategy, the article positions theoretical synthesis not as a preliminary or secondary stage of research but as a substantive analytical contribution in its own right. In doing so, it seeks to demonstrate how integrative theoretical work can advance sociological and sociolinguistic debates by clarifying concepts, bridging disciplinary boundaries, and opening new directions for empirical investigation. While outlining positivist, interpretive, and critical approaches, this study is primarily situated within an interpretive and critical tradition, drawing particularly on ethnomethodology to illuminate the everyday reproduction of class-based linguistic distinctions.

4. Background and Conceptual Foundations of Sociolinguistics

4.1. Language, Linguistics, and Sociolinguistics

Language is one of the most fundamental social instruments that enable individuals to live together. Possessing structural, individual, and cultural features, language can be understood as a medium of communication while simultaneously serving as an expression of social identities, relationships, and positions. As Marshall (2009) defines it, language encompasses “forms of verbal or non-verbal communication conducted by humans, animals, and even machines.” From the perspective of the social sciences, however, what is essential is the social functions of language.

Although Chomsky (2007) acknowledges the biological foundations of language, he also draws attention to its social dimension. By virtue of their biological nature, humans are compelled to interact with others and to create a shared social domain (as cited in Çelik, 2017). Thus, language is not merely an individual capacity but the most crucial element of social interaction.

Sociolinguistics, emerging at the intersection of linguistics and sociology, began to rise particularly from the 1960s onwards (İmer, 1990). This field is a hybrid discipline that examines “the relationships between linguistic and social phenomena, their mutual influences, and their variations.” The concept of co-variation refers to the parallel reflection of social attributes in linguistic practices. Consequently, sociolinguistics seeks to answer questions such as: “Who speaks with which linguistic variant, with whom, where, when, about what, and what social consequences emerge from this interaction?” (İmer, 1990).

In the process of communication, individuals transmit meaning while simultaneously signaling their social positions. Numerous factors, such as occupation, residential environment, level of education, income, and cultural capital, not only shape a person’s social standing but also their language use. For this reason, an individual’s style of speech, choice of words, and body language provide important clues regarding class affiliations (König, 1991).

Whereas structural linguistics tends to idealize the individual and often disregards differences, sociolinguistics seeks to understand the individual within the framework of social structures and orders.

As Humboldt famously noted, “people live in this world as their native language introduces it to them” (Humboldt, as cited in Güven, 2012, pp. 60-61). This observation underscores the constitutive role of language in perceiving the social world. Written language often bears a measured, enduring, and institutional form, whereas spoken language, together with elements such as body language, diction, and emotional responses, constitutes a domain in which individual differences are more intensely experienced (Eker, 2007).

4.2. Empirical Research on Sociolinguistics

Although research on the relationship between social class and language in Türkiye is limited (Yılmaz, 1999), numerous empirical studies have been conducted in the international literature. These studies demonstrate that social background plays a decisive role in shaping language structures, vocabulary, and modes of expression from early childhood onward.

Eells (1951) and colleagues, in a study of 5,000 children aged 9-14, found that children from lower-class backgrounds scored lower on verbal intelligence tests compared to their middle-class peers. Similarly, Neff’s (1930) study revealed that the verbal performance of lower-class children declined further as age increased. Gessell’s findings also indicated that linguistic deprivation in the immediate environment negatively affected cognitive development (as cited in Şemin, 1972).

The comparative study by Hetzer and Reindorf (1969) showed that children from academic families demonstrated greater advancement than working-class children in vocabulary diversity, use of subjunctive forms, and naming skills. Their findings revealed an approximate one-year developmental gap between the two groups in terms of language acquisition. Templin (1957) also demonstrated a direct relationship between children’s social class and their sentence length, syntactic accuracy, and modes of expression.

In Loban’s research, the Thorndike–Lorge word list test was administered, revealing that students from lower-class backgrounds had a more limited vocabulary and tended to repeat the same words (as cited in Yılmaz, 1999). Oevermann (1977) similarly demonstrated, through intelligence and vocabulary tests, a direct connection between students’ social backgrounds and their linguistic competencies.

One of the studies conducted in Türkiye examined fifth-grade students in Ankara. The students were asked to write compositions explaining proverbs, and the findings indicated that students from lower-class backgrounds adhered less to the grammatical structure of Turkish, exhibited differences in levels of abstraction, and more frequently employed regional language features (İmer, 1990).

Taking together, these studies clearly reveal the close relationship between language use and individuals’ social backgrounds. From early childhood, social class differences manifest in various aspects of language, ranging from vocabulary and sentence structure to richness of expression and capacity for abstraction. These findings highlight that, from the perspective of sociolinguistics, language functions both as an individual skill and as a crucial indicator of social inequalities.

4.3. Main Approaches Shaping Sociolinguistics

4.3.1. Basil Bernstein: Deficit Theory and Codes

One of the pioneers of sociolinguistic research, Basil Bernstein, argued that language differs according to social class. In his view, the ways in which individuals in the lower and middle classes use language diverge significantly. This divergence is explained through the concepts of “deficit theory” and “codes”.

Bernstein distinguished between vernacular and regulated language, suggesting that the speech of the lower classes was characterized by shorter, simpler, and incomplete sentences, a limited vocabulary, and repetitive conjunctions. In contrast, middle-class language was more grammatically accurate, logically connected, and broad enough to express conceptual hierarchies. This distinction was later systematized through the concepts of “restricted code” and “elaborated code” (Ebneter, 1976; Dittmar, 1980).

Restricted code refers to a mode of communication that relies on limited vocabulary, lacks fully developed logical chains, and often depends on non-verbal elements. Elaborated code, on the other hand, provides the linguistic flexibility necessary to express complex relationships and abstract thoughts. According to Bernstein, this differentiation is directly linked to the process of socialization: family, school, and social environment determine the codes an individual employs. Consequently, language serves as a fundamental mechanism in the reproduction of social stratification (Bernstein, 1971).

Within the integrative framework proposed in this article, Bernstein’s theory constitutes the structural mechanism through which class-based linguistic inequalities are initially organized, forming the conditions under which variation, symbolic power, and interactional meaning-making operate. By demonstrating how access to elaborated and restricted codes is unevenly distributed across social groups, Bernstein provides the foundational conditions under which linguistic practices become stratified. In this sense, linguistic codes function as the structural backdrop against which variation, valuation, and symbolic power, addressed by subsequent theoretical perspectives, operate.

4.3.2. William Labov: Theory of Variation

A major critique of Bernstein’s deficit theory was advanced by William Labov. Labov contended that linguistic variants cannot be hierarchically classified as “better” or “worse.” In his view, the speech of the lower classes is neither deficient nor inadequate; rather, it is functional, systematic, and meaningful within its own social context.

In his field studies in New York, Labov (1966) examined the speech of individuals from different social classes and demonstrated that the non-standard English spoken by lower-class groups also possessed its own logical rules and internal consistency. As a result, linguistic variants came to be understood as expressions of social identities and group memberships.

The theory of variation is significant in that it interprets linguistic diversity not as a marker of deficiency but as an expression of cultural richness. This perspective intersects with the ethnomethodological emphasis on indexicality, since every linguistic expression gains meaning within its specific context, and there is no single generalizable form of “correct” language use (Coulon, 2015).

From the perspective of the integrative framework, Labov’s (1966) theory clarifies how linguistic differences become socially evaluated and hierarchically positioned, linking structural inequality to everyday interaction. Through his New York City department store study, Labov empirically showed how linguistic variation indexes social stratification rather than linguistic inadequacy (Labov, 1966). Linguistic variation becomes meaningful insofar as it is interpreted, ranked, and associated with particular social positions. Thus, Labov’s work bridges structural inequality and everyday interaction by revealing how class distinctions are actively reproduced through judgments of correctness, prestige, and legitimacy in speech.

4.3.3. Pierre Bourdieu: The Linguistic Marketplace and Symbolic Power

Bourdieu emphasized that language is intertwined not simply with grammatical rules but with relations of power. In his view, every linguistic exchange involves the social resources and power

dynamics between speaker and listener (Bourdieu, 2016; Bourdieu & Wacquant, 2016). These dynamics are explained through the concept of symbolic power.

Bourdieu's notion of the linguistic marketplace refers to the idea that every utterance is produced within a specific social context and directed toward particular audiences. Linguistic capital acquires value only within this marketplace. For instance, an individual from the lower classes may speak with confidence in their own neighborhood but may fail to demonstrate the same competence in a formal setting. By contrast, a bourgeois individual can more easily take the floor by strategically employing the rules of the marketplace to their advantage. This example illustrates how language functions in the reproduction of class-based relations of domination (Bourdieu, 2016).

Bourdieu's approach intersects with ethnomethodology in the sense that everyday conversational routines are not merely individual choices but reflections of social conditions, historical power relations, and habitus. In this way, language operates both as a vehicle of micro-level interactions and as a medium for macro-level relations of power.

Within the integrative framework, Bourdieu's concept of the linguistic market provides the critical link between linguistic practices and relations of symbolic power. While Bernstein accounts for structural access to linguistic resources and Labov highlights the social valuation of variation, Bourdieu explains how certain forms of speech acquire authority and legitimacy within specific social fields. Linguistic inequality, from this perspective, is not simply a matter of difference but a consequence of power relations that regulate whose speech is recognized as valid and effective.

4.3.4. Ferdinand de Saussure: The System of Signs

Saussure laid the foundations of structural linguistics by defining language as a system of signs. In his view, language rests on the arbitrary relationship between the signifier (sound image) and the signified (concept) (Culler, 1985). This perspective demonstrates that language serves both as a tool of communication and as a fundamental mechanism of social meaning-making.

Saussure also distinguished between *langue* (the linguistic system) and *parole* (speech acts). *Langue* refers to the set of rules collectively shared at the social level, whereas *parole* denotes individual speech practices (Saussure, 1976). This distinction provides sociolinguistics with a crucial reference point for understanding how individual linguistic practices are linked to social structures.

When Saussure's theory is considered alongside Bernstein's and Bourdieu's perspectives on the social functions of language, it becomes possible to grasp both the structural and the social dimensions of language. The ethnomethodological perspective renders this distinction visible within everyday practices by analyzing how individuals articulate social class differences at the level of *parole*.

The integrative framework is completed by Saussurean insights into the relational nature of meaning, interpreted through an ethnomethodological lens that foregrounds interaction and context. This perspective emphasizes that linguistic forms do not carry fixed social meanings but acquire significance through situated practices. By incorporating ethnomethodology, the framework accounts for how classed linguistic distinctions are enacted, negotiated, and occasionally contested in everyday interactions, thereby linking macro-level structures to micro-level meaning-making processes.

Bernstein's theory of linguistic codes, Labov's theory of variation, Bourdieu's analysis of the linguistic marketplace, and Saussure's theory of signs explain the relationship between language and social class positions at different levels. An ethnomethodological outlook contributes to this body of theory by illuminating how the macro-structural or cultural distinctions emphasized in these approaches are concretized in everyday speech practices.

5. Methodological Perspectives: Positivist, Interpretive, and Critical Approaches

Research that seeks to understand social uses of language is shaped by its theoretical framework as well as by the methodological perspective it adopts. In the social sciences, three main approaches are prominent: positivist/naturalist social science, interpretive social science, and critical social science. Each addresses the social dimension of language through a distinct lens and shapes research designs accordingly.

5.1. Positivist Social Science and Sociolinguistics

Positivism developed in the nineteenth century under the leadership of Auguste Comte as an approach that aimed to adapt the methods of the natural sciences to the social sciences. According to this perspective, social reality is objective, governed by unchanging laws, and these laws can be revealed through systematic observation, experimentation, and quantitative measurement (Marshall, 2009; Neuman, 2006).

From a positivist standpoint, sociolinguistics seeks to measure class-based uses of language through objective variables. For instance, it is possible to compare linguistic differences among individuals according to their occupations using quantitative data. In this regard, surveys, scales, and tests are the most frequently used research tools. Bernstein's theory of linguistic codes, for example, could be tested within a positivist framework by means of quantitative measurements: students' compositions were analyzed and criteria such as vocabulary diversity, sentence length, and grammatical accuracy were quantified and correlated with class positions.

A similar research design can also be applied in the Turkish context. Occupational groups representing the lower and middle classes (workers, small tradesmen, doctors, lawyers, teachers, etc.) could be selected, and quantitative data on their language use collected. Participants could be asked both closed-ended questions and short written responses, which would allow analyses of vocabulary, the use of proverbs and idioms, and grammatical accuracy. In this way, class-based foundations of linguistic differences could be statistically demonstrated.

However, the limitation of the positivist approach lies in its neglect of the contextual and subjective dimensions of language. As ethnomethodology emphasizes, the meaning of an utterance is not contained solely in its sentence structure but also in the speaker's intentions, prior experiences, and relationship with the interlocutor (Coulon, 2015). Thus, positivist methods may fail to fully capture the social functions of language.

5.2. Interpretive Social Science and Ethnomethodology

Interpretive social science argues that social reality cannot be understood through objective laws but rather through the subjective meanings and everyday experiences of actors. The intellectual roots of this approach can be traced to Alfred Schutz's phenomenology and symbolic interactionism. From this perspective, language is not a variable to be measured in isolation but a central instrument in the construction of the social world (Poloma, 2012; Slattery, 2010).

Ethnomethodology constitutes one of the most important methodological contributions of interpretive sociology. As Garfinkel (1984) demonstrated, individuals create "meaningful worlds" through the routines and methods they employ in reproducing social reality in their everyday lives. The task of the sociologist, therefore, is to understand from within the linguistic practices that individuals use in daily interactions.

In the context of social class, the interpretive approach can reveal how individuals from lower and middle classes articulate their social positions, which concepts they emphasize, and how they attach

meanings to their everyday speech. Conversation analysis, participant observation, and in-depth interviews are among the methods that can be employed for this purpose.

5.3. Critical Social Science

Critical social science draws upon the Marxist tradition developed by the Frankfurt School. Rejecting the positivist claim of “value neutrality,” it argues that social research should be both explanatory and transformative (Marshall, 2009). The researcher is not merely an observer, but an active participant engaged against social injustices (Neuman, 2006).

From the perspective of language studies, the critical approach interrogates how language functions within power relations and in the reproduction of social inequalities. In this regard, Bourdieu’s concepts of the linguistic marketplace and symbolic power are particularly significant (Bourdieu, 2016). The exposure of lower classes to exclusionary and discriminatory language constitutes one of the mechanisms through which social domination is reproduced.

The critical approach also emphasizes the transformative potential of language. For example, critical race theory demonstrates that by exposing discriminatory language and producing alternative discourses, social change becomes possible (Parker & Lynn, 2002). Similarly, in the context of social class, making exclusionary language visible can contribute to the development of more inclusive and egalitarian forms of social communication.

The critical dimension of this study is evident in its description of class-based exclusionary language and in its theoretical call for reducing such practices. Language is conceived as more than a passive reflection of social relations; it is also a force that can either reinforce or mitigate injustices.

Considered in conjunction, the three approaches highlight distinct dimensions of contribution to sociolinguistic research. The positivist approach highlights class-based linguistic differences through measurable data; the interpretive approach uncovers the subjective meanings of everyday linguistic practices; and the critical approach reveals the role of language within power relations in society.

6. Conclusion

This article sets out to address the persistent fragmentation in studies of language and social class by developing an integrative theoretical framework that brings sociolinguistic and sociological perspectives into systematic dialogue. Rather than approaching linguistic inequality through isolated theoretical lenses, the study has argued for a relational understanding of language as simultaneously structured, evaluated, regulated, and interactionally produced.

By synthesizing Bernstein’s concept of linguistic codes, Labov’s analysis of sociolinguistic variation, Bourdieu’s theory of the linguistic market, and Saussurean and ethnomethodological insights into meaning and interaction, the article has articulated four interrelated analytical mechanisms through which class-based linguistic inequalities can be examined. This integrative framework clarifies how differential access to linguistic resources, social valuation of speech forms, symbolic power relations, and context-dependent meaning-making jointly shape linguistic practices across social contexts.

The contribution of the study lies not in offering empirical generalizations but in providing a conceptually grounded analytical tool capable of guiding future research. By explicitly specifying the mechanisms and levels of analysis involved in the production of linguistic inequality, the framework enables scholars to design empirical studies that move beyond descriptive accounts and toward relational explanations of language and class. In this sense, theoretical synthesis is advanced as a substantive methodological contribution rather than a preliminary stage of inquiry.

Situating this framework within the Turkish context further underscores its relevance. In Türkiye, where linguistic practices are closely intertwined with educational trajectories, institutional hierarchies, and access to cultural capital, the integrative approach offers a structured way of examining how class-based distinctions are reproduced and negotiated in everyday interactions. At the same time, the framework remains analytically flexible, allowing for comparative applications across different national and cultural settings.

The study also acknowledges its limitations. As a theoretical contribution, it does not provide empirical validation of the proposed framework, nor does it claim to capture the full complexity of linguistic practices in any given context. Instead, its value lies in opening a research agenda that encourages empirical investigation, methodological pluralism, and interdisciplinary engagement.

In conclusion, by positioning language as a relational and power-laden social practice, this article seeks to contribute to ongoing debates on social inequality and communication. The integrative framework proposed here invites future research to examine language and class not as separate analytical domains but as mutually constitutive processes embedded in broader social structures and everyday interactions. By foregrounding the relational interplay between language, class, and power, the framework advanced in this study aims to contribute not only to sociolinguistic theory but to broader sociological debates on inequality and social reproduction.

Çatışma Beyanı (Competing Interests)

Çalışmanın yazarları, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan etmektedir.

The authors declare that they have no competing interests.

Destek ve Teşekkür (Fundings and Acknowledgments)

Çalışma, kamusal, özel, ticari nitelikte ya da kar amacı gütmeyen herhangi bir kurumdan destek alınmadan hazırlanmıştır.

This research received no specific grant from any funding agency in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

Etik Beyanı (Ethical Statement)

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Araştırmacıların Katkı Oranı (Author's Contributions)

Bu çalışmaya her iki yazar eşit katkıda bulunmuştur.

Both authors contributed equally to this work.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Aktaş, H. H. & Engin, C. (2024). The influence of cultural capital on students' perceptions and experiences of hidden curriculum. *Erzincan University Journal of Education Faculty* 26(3), 352-367. <https://doi.org/10.17556/erziefd.1488249>
- Atmaca, T. & Aydın, A. (2020). Reproduction of social inequality in education by transferring cultural capital. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 9(2), 778-797.
- Bernstein, B. (1971). Elaborierter und restringierter Kode (eine Skizze). In D. Wunderlich & W. Klein (Eds.), *Aspekte der Soziolinguistik* (pp. 15-23). Frankfurt: Athenäum.
- Blommaert, J. (2010). *The sociolinguistics of globalization*. Cambridge University Press.
- Bourdieu, P. (2016). *Sosyoloji meseleleri* (F. Öztürk, B. Uçar, M. Gültekin, & A. Sümer, Trans.). Heretik Yayınları.
- Bourdieu, P., & Wacquant, L. (2016). *Düşünsel bir antropoloji için cevaplar* (N. Ökten, Trans.). İletişim Yayınları.
- Coulon, A. (2015). *Etnometodoloji* (Ü. Tatlıcan, Trans.). Küre Yayınları.
- Culler, J. (1985). *Saussure* (N. Akbulut, Trans.). Afa Yayınları.
- Çelik, H. (2017). Chomsky'nin dil kuramı. *Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(41), 199-212.
- Dittmar, N. (1980). *Soziolinguistik: Eine Einführung*. Königstein/Ts.: Athenäum.
- Ebnetter, T. (1976). *Angewandte Linguistik: Eine Einführung* (Vol. 2). Hueber.
- Eells, K. (1951). *Intelligence and cultural differences*. University of Chicago Press.
- Eker, S. (2007). *Kültürümüzde sözlü ve yazılı anlatım*. Grafiker Yayınları.
- Fairclough, N. (2013). *Critical discourse analysis: The critical study of language* (2nd ed.). Routledge.
- Garfinkel, H. (1984). *Studies in ethnomethodology*. Polity Press.
- Güven, E. (2012). Wilhelm von Humboldt ve dil düşüncesi. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 23(1), 55-66.
- Hetzer, H., & Reindorf, B. (1969). Sprachentwicklung und Sozialmilieu. In *Zur Sprache des Kindes* (pp. 151-165). Wissenschaftliche Buchgesellschaft.
- İmer, K. (1990). *Dil ve toplum*. Gündoğan Yayınları.
- König, G. C. (1991). Toplumdilbilim açısından dil ve dil türleri. *Dilbilim Araştırmaları Dergisi*, 2, 59-70.
- Labov, W. (1966). *The social stratification of English in New York City*. Center for Applied Linguistics.
- Loban, W. (1963). *The language of elementary school children*. Urbana, IL: National Council of Teachers of English.
- Marshall, G. (2009). *Sosyoloji sözlüğü* (O. Akınhay & D. Kömürcü, Trans.). Bilim ve Sanat Yayınları.
- Neff, W. S. (1930). Social environment and intelligence. *Journal of Educational Psychology*, 21(4), 241-257.
- Neuman, W. L. (2006). *Toplumsal araştırma yöntemleri: Nitel ve nicel yaklaşımlar* (S. Özge, Trans.). Siyasal Kitabevi.
- Oevermann, U. (1977). *Sprachsoziologische Untersuchungen*. Suhrkamp.
- Parker, L., & Lynn, M. (2002). What's race got to do with it? Critical race theory's conflicts with and connections to qualitative research methodology and epistemology. *Qualitative Inquiry*, 8(1), 7-22.
- Poloma, M. M. (2012). *Çağdaş sosyoloji kuramları* (H. Erbaş, Trans.). Palme Yayıncılık.
- Saussure, F. de. (1976). *Genel dilbilim dersleri* (B. Vardar, Trans.). Türk Dil Kurumu.

- Slattery, M. (2010). Sosyolojide temel fikirler (Ü. Tatlıcan & G. Demiriz, Eds.). Sentez Yayıncılık.
- Şemin, R. (1972). Çocukta dil gelişimi. Ankara Üniversitesi Yayınları.
- Templin, M. C. (1957). Certain language skills in children: Their development and interrelationships. University of Minnesota Press.
- Yılmaz, T. (1999). Toplumsal sınıf, dil yapısı ve okul başarısı. In Cumhuriyetin 75. Yılında Eğitim (pp. 73-78). Türkiye Toplumsal ve Ekonomik Tarih Vakfı.